

UNIwersytet WArmińsko-MAzurski w Olsztynie  
UNIVERSITY OF WARMIA AND MAZURY IN OLSZTYN

# Acta Neophilologica

XVIII

2



WYDAWNICTWO  
UNIwersytetu WArmińsko-MAzurskiego  
OLSZTYN 2016

### **Kolegium Redakcyjne**

Franciszek Apanowicz (Gdańsk), Anna Bednarczyk (Łódź), Józef Darski (Poznań), Aleksander Kiklewicz (Olsztyn), Joanna Kokot (Olsztyn), Ewa Kujawska-Lis (Olsztyn), Mikhail Melikhov (Syktywkar), Jolanta Miturska-Bojanowska (Szczecin), Joanna Nawacka (Olsztyn), Grzegorz Ojcewicz (Szcztytno), Joanna Orzechowska (Olsztyn), Heinrich Pfandl (Graz), Yuriy Kovbasenko (Kijów), Stanisław Puppel (Poznań), Larisa Soboleva (Jekaterynburg), Klaus Steinke (Erlangen), Ewa Żebrowska (Warszawa), Alexander Zholkovsky (Los Angeles), Bogusław Żyiko (Gdańsk)

### **Recenzenci**

Innesa Babienko, Iryna Betko, Piotr Blumczyński, Olga Chorochordina, Tadeusz Danilewicz, Krzysztof Fordoński, Michał Głuskowski, Ludmiła Gurlienowa, Anna Horniatko-Szumilowicz, Alla Kamalova, Tetiana Kosmeda, Marek Kuźniak, Michał Mielichow, Maria Mocarz-Kleindienst, Willa Murphy, Andrzej Narloch, Iwona Anna NDiaye, Tatjana Nowikowa, Grzegorz Ojcewicz, Olga Orłowa, Joanna Orzechowska, Walenty Piłat, Helena Pocięcina, Iwona Rzepnikowska, Irena Rudziewicz, Andrzej Sitarski, Arleta Szulc, Beata Waligórski-Olejniczak, Tania Zuli

### **Redaktor naczelna**

Joanna Orzechowska  
e-mail: joanaorzech@gmail.com

### **Sekretarz redakcji**

Joanna Nawacka  
e-mail: joanna.nawacka@gmail.com

### **Redaktorzy językowi**

Ewa Kujawska-Lis, Helena Pocięcina

### **Redaktorzy tematyczni**

Językoznawstwo i glottodydaktyka  
Alla Kamalova  
Literaturoznawstwo i przekładoznawstwo  
Iwona Anna NDiaye

### **Adres redakcji**

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie  
Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej  
ul. Kurta Obitza 1, 10-725 Olsztyn  
tel. fax 89 527 58 47, 89 524 63 69  
uwm.edu.pl/slowianie/index.php/czasopisma/Acta\_Neophilologica

Redakcja informuje, że wersją pierwotną czasopisma jest wydanie papierowe

### **Projekt okładki**

Barbara Lis-Romańczukowa

### **Redaktorzy tomu**

Joanna Orzechowska i Joanna Nawacka

### **Redakcja wydawnicza**

Katarzyna Zawilska

### **Skład i łamanie**

Marzanna Modzelewska

### **ISSN 1509-1619**

© Copyright by Wydawnictwo UWM • Olsztyn 2016

Wydawnictwo UWM  
ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn  
tel. 89 523 36 61, fax 89 523 34 38  
www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/  
e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

---

Nakład 105 egz. Ark. wyd. 18,9; ark. druk. 16,0  
Druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. 35

# SPIS TREŚCI

## Językoznawstwo i glottodydaktyka

Maria Biolik, <i>Formy wschodniostowiańskie imion męskich używane w dobrach ofiarowanych zakonowi kamedulów wigierskich w 1668 roku</i> .....	5
Joanna Orzechowska, <i>Невербальные ритуалы в похоронно-поминальном обряде старообрядцев (на основе текстов из коллекции Войновского монастыря)</i> .....	17
Alla Kamalova, <i>Кумулятивная функция русской народной загадки</i> .....	27
Joanna Nawacka, Maciej Nawacki, <i>Presupozycje poszanowania podstaw aksjologicznych w rosyjskich i polskich konstytucyjnych unormowaniach pozycji religii</i> .....	37
Tamara Graczykowska, <i>Dom dziecięcy, bieg barjerowy, kulturalno-bytowe obsługiwanie, czyli o frazemat w polskojęzycznej prasie radzieckiej (na materiale „Trybuna Radzieckiej” z lat 1927-1938)</i> .....	57
Ольга Иванищева, <i>Семантическое поле «рыбы» в кильдинском саамском языке</i> .....	71
Michał Sobczak, <i>Polszczyzna radziecka na kartach Słownika rosyjsko-polskiego Józefa Krasnego</i> .....	83
Maria Wójcik, <i>Пустая глагольная приставка по- в русском языке</i> .....	95
Ирина Жданова, <i>Концепт «Толерантность» в русскоязычной зарубежной прессе славянских государств</i> .....	101
Alina Filinowicz, <i>Litewski rdzeń var- w nazwach terenowych Sokólszczyzny</i> .....	113

## Literaturoznawstwo i przekładoznawstwo

Ольга Бараш, <i>Еще раз о трудностях перевода Представления И. Бродского (Е. Чех и А. Берлина)</i> .....	119
Joanna Getka, <i>„Prosta mowa” w tekstach o charakterze religijnym XVIII wieku (na podstawie wydań trebników w drukarniach bazylianских)</i> .....	129
Joanna Koziel, <i>Duchowość we wczesnej twórczości Andrieja Tarkowskiego</i> .....	141
Wojciech Klepuszewski, <i>Lucky Jim – Kingsley Amis as the master of peripheral characters</i> ....	149
Iwona Anna NDiaye, <i>O specyfice kulturowo-językowej monodramu Jewgienija Griszkowca Jak zjadłem psa i potencjalnych oraz realnych reperkusjach przekładowych z uwzględnieniem tłumaczenia na język polski</i> .....	161
Сергей Преображенский, <i>Б. Шульц в переводах И. Клеха, Г. Комского, А. Энпеля, Л. Цивьяна: польский орнаментализм в зеркале русской традиции</i> .....	179
Лола Звонарева, <i>Юрий Кузнецов и Польша</i> .....	187
Чеслав Горбачевский, <i>Темы памяти и возмездия в Надгробном слове В. Шаламова и в Колымской балладе В. Португалова</i> .....	195
Monika Karwacka, <i>Bajki o krytyce. Andriej Nemzer – „król” współczesnej krytyki literackiej w Rosji</i> .....	203
Barbara Kozak, <i>Rosja za kamiennym murem. Nowe średniowiecze w twórczości Władimira Sorokina (na przykładzie powieści Dzień oprycznika)</i> .....	213
Maria Mocarz-Kleindienst, <i>Polsko-rosyjskie kontakty filmowe</i> .....	223
Mirosława Czetyrba-Piszczako, <i>Twórczość literacka Iwana Franki w przekładach polskich</i> .....	235

## Sylwetki naukowe

Joanna Orzechowska, <i>Eugeniusz Iwaniec – inicjator badań, znawca i interpretator dziejów, kultury oraz myśli religijnej staroobrzędowców</i> .....	249
--	-----



## JĘZYKOZNAWSTWO I GLOTTODYDAKTYKA

**Maria Biolik**

Wydział Humanistyczny

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

### FORMY WSCHODNIOŚLAWIAŃSKIE IMION MĘSKICH UŻYWANE W DOBRACH OFIAROWANYCH ZAKONOWI KAMEDUŁÓW WIGIERSKICH W 1668 ROKU

**Key words:** onomastics, proper name, anthroponyms, first name, East Slavic names

Król Polski Jan Kazimierz w roku 1667 ofiarował zakonowi kamedułów wyspę Wigry położoną na Jeziorze Wigierskim wraz z królewskim dworem myśliwskim oraz rozległe tereny puszczańskie. Ziemie objęte darowizną jeszcze w okresie późnego średniowiecza stanowiły część terytorium plemiennego Jaćwingów, później oddzielały Zakon Krzyżacki od Litwy, a po roku 1422 (pokój nad jeziorem Melno) zostały włączone w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego [Jemielity, 1-2]. Przywilej sporządzono w roku 1668. Dokument nosi nazwę: *Inwentarz Podania Dobr IKmi Lesnictw oEconomie Grodzienskiej Ichm Xięzy Kameldulom Na Wigrach Fundowanym*. Jest to tekst rękopiśmienny, który liczy 32 strony i zawiera dokładny opis leśnictw „zich kwaterami w Powiecie Grodzienskim leżących”<sup>1</sup>. Tekst został spisany po polsku w kancelarii królewskiej. Pismo jest czytelne. Tylko w nielicznych zapisach ustalenie prawidłowej formy imienia wymagało dokładniejszej analizy grafii pisarza<sup>2</sup>.

Dobra ofiarowane zakonowi kamedułów były bardzo rozległe, obejmowały Leśnictwo Perstuńskie i Leśnictwo Przełomskie. Były to tereny puszczańskie oraz już wcześniej skolonizowane ziemie dawnego powiatu grodzieńskiego z osadnictwem wielonarodowym: białoruskim, litewskim i polskim, obejmujące wsie leżące dziś na północny wschód od Lipska na terenie Białorusi oraz

<sup>1</sup> Dokument został zamieszczony w pracy K.O. Falka [Falk 1941]. Dokument analizowany w artykule nosi nr IV. Numer ten podano przy każdym wypisanym imieniu, dodatkowo zamieszczono po dwukropku stronę dokumentu.

<sup>2</sup> Cechy grafii omówiono w artykule: Biolik 2009b, 65-81.

przy dawnej granicy pruskiej w pobliżu Raczek i Bakalarzewa. W Leśnictwie Persztuńskim zakon otrzymał dwór Wołkusz i wsie<sup>3</sup>: Skieblowo, Rakowice, Żabickie, Rudawka, Kuryanki Wielkie, Bohatere, Markowice, Puskarze, Żymdoła, Zawadzyce oraz wsie „za Puszcą ku Granicy Pruskiej leżące” jak: Żuszno, Żkazdub, Kamionka, Malinówka, Choćki, Rudniki, Kuryanki. W Leśnictwie Przełomskim dobra ofiarowane kamedułow zostały podzielone na dwie kwatery. Pierwszą kwaterę obejmowały osady leżące na wschód od jeziora Wigry: Białowierśnie, Daniłowce, Szumowo, Łopuchowo, Zielwa, Olszanka, Michnowce, Romanowce, Boxe, Giby alias Heret, Wolka y Rynkowce, Swiadek i Wasilowice. Druga kwatera Leśnictwa Przełomskiego „nazwana Podprzerolska” obejmowała dwie wsie: „Wtey pierwsza Wies Blinda, Druga Wies Smieciachowska” (IV: 29).

Zakonnicy rozwijali gospodarkę, w puszczy budowali rudnie i smolarnie, zakładali wsie i folwarki, ale także nakładali nowe obowiązki na chłopów pańszczyźnianych i ludzi wolnych. Powodowało to liczne protesty mieszkańców, którzy ślali skargi i petycje do króla. W odpowiedzi król wysyłał do leśnictw komisarzy, którzy wizytowali dobra użytkowane przez kamedułów i sporządzali szczegółowe raporty. Określali w nich granice, wymieniali dwory, wsie, ostępy leśne, rudy, jeziora i łąki. W poszczególnych wsiach podawali wielkość uprawianej przez chłopów ziemi oraz dane identyfikacyjne mężczyzn, wdów i osieroconych córek „osiadłych” na klasztornych włościach oraz określali ich powinności na rzecz klasztoru wigierskiego. Do identyfikacji chłopów uprawiających wraz z rodzinami klasztorne włości używano imion oraz określeń dodatkowych mających formę współczesnych nazwisk.

Celem mojego artykułu jest ukazanie wpływów językowych wschodniosłowiańskich w imiennictwie chłopów osiadłych w dobrach kamedułów wigierskich w 1668 roku. Materiał ograniczono do dokumentu z 1668 roku, aby ukazać osadnictwo wschodniosłowiańskie na tym terenie, przed podjętą przez zakon kamedułów kolonizacją Puszczy Przełomskiej i Perstuńskiej. Imiennictwo utrwalone w dokumentach późniejszych przedstawiono w oddzielnych publikacjach [Biolik 2008, 2009].

Termin *imię* jest używany w znaczeniu przyjętym w onomastyce jako indywidualna nazwa własna, nadana dziecku z woli rodziców podczas obrzędu chrztu [Malec 2001, 8]. Imiona były w onomastyce polskiej przedmiotem wielu opracowań badawczych [Malec 2001, 121-132], wydaje się jednak, że w dotychczasowej literaturze onomastycznej zagadnienie historycznych nazw osobowych dawnego województwa suwalskiego (obecnych powiatów Sejny i Suwałki) było pomijane [Dacewicz 1996].

---

<sup>3</sup> Zapisy nazw wsi są zgodne z grafią stosowaną w dokumencie.

## 1. Stosowane w dokumencie sposoby identyfikacji osób

Stosowane w dokumentach sposoby identyfikacji wskazują, że zapisów dokonywano w terenie na podstawie ustnych informacji osób, które stawily się przed komisją i udzielały informacji pisarzowi. Najczęściej na pierwszym miejscu zapisywano imię, po nim określenia dodatkowe mające postać protonazwiska, np. *Abraham Snopko, Chwidor Łuczniak, Cimoch Chomczyk, Sawka Ochremowicz, Szymon Wołk, Bałtruk Zdaniuczyk*. Rzadko na pierwszym miejscu zapisywano nazwisko, a po nim dopiero imię, np. *Walko Iwan, Bednarz Jan, Moros Andrzej, Dżiczek Daniło*. W niektórych zapisach podawano dodatkowe dane identyfikacyjne wskazujące na wykonywany zawód, np. *Piotr Kisiel ogrodnik, Józef Milewski na Czynszu ogrodnik, Bałtruk Kibisz osocznik, Michał Milewski strzelec, Czepuch krawiec*. Zdarzało się, choć rzadko, że zapisano dodatkowe informacje o osadnikach, np.: *Andrzej Michel pogorzał, Jan Zuk ubogi, Zasciankę Moguc trzyma teraz, P. Kirszewicz trzyma Włok 4, Korobielowa Wdowa mieszka, panowie dożywotnicy Stefan Prusinowski, Zak dziesiętnik*. Przy niektórych zapisach w dokumencie podawano same protonazwiska, a imiona pomijano, np. *Sosna, Trepuch, Mikul, Krol, Konopka, Worbielo, Kozłowski, Chilimowik, Stanielko, Supronik Siemienczyk, Żurawka* lub podawano same imiona, pomijając inne określenia, np. *Jurek* we wsi Żabickie, *Bałtruk* we wsi Giby. W dokumencie wymieniano miejscowości, podawano dane identyfikacyjne osób i liczbę użytkowanych włók. Do identyfikacji uprawianej ziemi pisarze dokumentu wykorzystywali także zbiorowe określenia rodzin: *Dzierzeczkwowie, Kormielczykowie, Mioduszkowie, Mischczaniukowie* oraz określenia wskazujące na położenie ziemi: *Dzikieło za Szczepanem, Krainia pusta* i nazwy o charakterze deskrypcyjnym: *Rusin z Czykowizny, Ławnik wolna włoka* [Biolik 2009, 71-79].

W dobrach ofiarowanych kamedułem żyła ludność litewska, polska i ruska. Na potrzeby osadników ruskich w Lipsku, miasteczku założonym w 1580 roku przez Stefana I Batorego, wybudowano cerkiew prawosławną. Na jej uposażenie przeznaczono dwie włoki wolne, leżące w dobrach kamedułów we wsi Szkieblowo. Włoki cerkiewne we wsi „Skeblewo” były wymieniane w rewizjach Leśnictwa Persztuńskiego w latach 1679 i 1668 oraz w „Inwentarzu Podania Dobr (...) Kameldulom Na Wygrach” w roku 1745.

W dokumencie z 1668 roku do identyfikacji mężczyzn użyto łącznie 391 różnych form imiennych. Część z nich powtarzała się wielokrotnie, ale niektóre miały tylko jednego nosiciela. Najczęściej nadawanym imieniem wschodniosłowiańskim było imię *Iwan*, które nosiło 22 mężczyzn, podczas gdy 32 mężczyzn nosiło imię zapisane przez komisarzy jako *Jan*.

Sposób poświadczenia imion w dokumencie z 1668 roku nie był jednolity. Niektóre imiona zostały poświadczone tylko w formach podstawowych, inne w formach podstawowych oraz w formach słowotwórczo pochodnych,

derywowanych od form podstawowych imienia (tematów pełnych) lub imion skróconych [Malec 2001, 59], a niektóre zostały zapisane tylko jako derywaty od niepoświadczonych w dokumentach podstaw imiennych.

## 2. Imiona wschodniosłowiańskie używane w formach podstawowych

W dokumencie poświadczono 19 imion wschodniosłowiańskich używanych na tym terenie w formach podstawowych. Są to takie imiona jak:

*Anton* (IV: 26), cerk. *Antonij*, pol. *Antoni*. Imię było podstawą nazwisk: *Anton*, *Antonik*, *Antonowicz* (NOB I 18).

*Charasiem*, *Charasim* (IV: 15), wsł. *Harasim* (: cerk. *Gierasim*) (MM 224). Od tego umienia pochodzą nazwiska: *Harasim*, *Harasym*, *Harasimicz*, *Harasimicki*, *Harasimiuk*, *Harasimow*, *Harasimowicz* i inne (NOB I 108-109).

*Choma* (IV: 6), cerk. *Foma* (BA I 169). Imię znajduje potwierdzenie w nazwiskach *Chomacz*, *Chomacewicz* (NOB I 53). Jego odpowiednikiem jest pol. *Tomasz* (MM 332).

*Cimon* (IV: 9), cerk. *Timon*. Imię jest poświadczone w nazwach osobowych *Tymoniewicz*, *Timon* (IPB 140). Imię *Cimon* może być również formą skróconą imienia cerk. *Timofiej*, rozszerzoną sufiksem *-on*, por. nazwiska *Cimcia*, *Cimoch*, *Cimosz* (SNP II, 189-190).

*Danieło* (IV: 6), *Daniło*, cerk. *Daniil*, łac. *Daniel* (MM 206). Imię znajduje potwierdzenie w nazwach osobowych: *Danilik*, *Daniluk*, *Daniło*, *Daniłow*, *Daniłowicz* (NOB I 71).

*Denis* (IV: 3), *Danis* (IV: 29) cerk. *Dionisij*, wsł. *Dienis*, łac. *Dionysius*, pol. *Dionizy*. Imię było używane na pograniczu polsko-białoruskim w formach: *Denis*, *Denisko*, *Desko*, *Desz*, *Dienis*, *Dionis*, *Dionisij* i innych (IPB 80).

*Dziamian* (IV: 6), *Dziemion* (IV: 7), por. *Demian*, cerk. *Diemiam*, łac. *Damianus*, pol. *Damian* (MM 205-206). Imię na pograniczu polsko-białoruskim było używane w formach: *Damjan*, *Demian*, *Demianko*, *Diemian*, *Domian*, *Dziemian* (IPB 79).

*Dziemit* (IV: 6), wsł. *Diemid*, *Dimid*, cerk. *Diomid* (BA I 62), por. nazwiska *Dziemidowicz*, *Dimidowicz* używane na Białostocczyźnie w XV-XVII w. (NOB I 86). Odpowiednikiem imienia cerk. *Diomid* jest imię łac. *Diomedes*. Na pograniczu polsko-białoruskim używano różnych form pochodnych urabianych od tego imienia, jak: *Demid*, *Diemid*, *Domid*, *Dymid*, *Dziemid* oraz *Decz*, *Deczko*, *Diec* (IPB 80).

*Fiedor* (IV: 6), *Fiedor* (IV: 5), *Chwidor* (IV: 27), *Chwiedor* (IV: 26), cerk. *Fieodor* (BA I 165), łac. *Theodorus*, dziś pol. *Teodor* (MM 330). Imię na pograniczu polsko-białoruskim było używane w wielu różnych formach, por.: *Chodor*, *Chweder*, *Chwedor*, *Chwiec*, *Chwieć*, *Chwieder*, *Feder*, *Fedor*, *Fieodor*



itd. (IPB 136) zostało też poświadczane w historycznych nazwach osobowych Białostoczczyzny: *Chwieczko, Chwiedaczuk, Chwiedcew, Chwiedczuk, Chwiedczyk, Chwiedor, Chwiedorczyk* itd. (NOB I, 57-58).

*Fielimon* (IV: 15), cerk. *Filimon*, łac. *Philemon*. Imię było notowane na pograniczu polsko-białoruskim w formach wsł. *Chalimon, Chelimon, Chilimon, Chilimont, Filimon, Fylimon, Halimon, Talimon, Telemon* (IPB 89). Imię poświadczają nazwiska *Chilimon, Chilimonik* oraz *Chilkowicz* od imienia wsł. *Chilko*, a to z suf. *-ko* od *Chil[imon]*, cerk. *Filimon* (NOB I, 50).

*Giermon* (IV: 7), cerk. *Gierman*, łac. *Germanus* (MM 224). Imię było notowane na pograniczu polsko-białoruskim w formach: *Harman, Herman, Hierman* (IPB 92), por. nazwę osobową *Hermanowski* i miejscową *Hermany* (NOB I 110).

*Iwan* (IV: 10), cerk. *Ioann*, polskie *Jan* (MM 243). Było to imię męskie najbardziej popularne w XVII w. wśród białoruskich poddanych kamedułów wigierskich. Na pograniczu polsko-białoruskim używano tego imienia w formach wschodniosłowiańskich: *Iwan, Iwachno, Iwaniec, Iwanko, Iwasko, Iwoch, Iwas* oraz *Wańko, Waniuta, Iwaś* itd. (IPB 98-99). Imię wsł. *Iwan* było podstawą wielu nazwisk: *Iwancew, Iwanczuk, Iwanczyc, Iwanik, Iwanek, Iwanko, Iwankowic, Iwankowski* itd. (NOB I, 122).

*Ławryn* (IV: 27), wsł. *Ławryn*, cerk. *Ławrentij*, łac. *Laurentius*. Imię zostało przejęte w średniowieczu do polszczyzny w formie *Wawrzyniec* (MM 339), było używane na pograniczu polsko-białoruskim w formach wsł. *Lawrenty, Ławrenty, Ławrentij, Łauryn, Ławrenty, Ławruszko* i innych (IPB 109), stało się podstawą nazw osobowych: *Ławryn, Ławrynecwicz, Ławrynowski, Ławrynow* itd. (NOB I, 212).

*Makar, Makary* (IV: 4), cerk. *Makarij*. Na pograniczu polsko-białoruskim używano tego imienia w formach: *Makary, Makar, Makarko* (IPB 112), było ono podstawą nazwisk *Makarczuk, Makarewicz, Makarowicz, Makaros* i innych (NOB I, 222–223).

*Ostap* (IV: 5), cerk. *Jewstafij*, wsł. *Ostapiej*. Na pograniczu polsko-białoruskim imię to było używane w formach *Jewstafij, Ostafiej, Ostap, Ostapiej, Ostapko, Ostasz, Ostaszko* itd. (IPB 87). Poświadczają je także nazwy osobowe *Ostafiej, Ostafiejewicz, Ostafiejow, Ostafiejczyk, Ostapik, Ostapko, Ostapków, Ostapkowicz* itd. (NOB I, 278).

*Prokop* (IV: 7), cerk. *Prokopij*, stczes. *Prokop*, strus. *Prokofej, Prokopij* (MM 313). Imię było zapisywane na pograniczu polsko-białoruskim w formach *Prokofij, Prokopiej, Prokop, Prokopij* i innych (IPB 125). Imię *Prokop* było na Białostoczczyźnie podstawą nazw osobowych *Prokopiew, Prokopik, Prokopowicz* (NOB II, 50).

*Sidor* (IV: 7), *Siedor* (IV: 5), cerk. *Isidor*. Na pograniczu polsko-białoruskim imię to zapisywano w formach *Sidert, Sidor, Sidur, Sydor, Sitko* (IPB 97). Zostało ono poświadczane w nazwach osobowych: *Sidor, Sidur, Sidorcew, Sidorow, Sidorowicz, Sidoryk* (NOB II, 89-90).

*Siemion* (IV: 28), *Siemion*, cerk. *Simieon*, wśł. *Siemion*, łac. *Simeon* (BA III, 113). Imię *Siemion* zostało poświęcone w formach: *Semen*, *Semenko*, *Semien*, *Siemin*, *Semko*, *Semion*, *Siemaszko*, *Sieniec*, *Sienik*, *Sieniko*, *Sienko*, *Sień*, *Sieńko* itd. (IPB 133) oraz historycznych nazwach osobowych: *Siemionow*, *Siemiecew*, *Siemienczyk*, *Siemionkowicz*, *Siemionowicz* (NOB II, 92-93).

*Wasil* (IV: 28), *Wasiel* (IV: 26), cerk. *Wasilij*, łac. *Basilius*. Imię było zapisane na pograniczu polsko-białoruskim jako: *Bazil*, *Bazilij* oraz *Wasia*, *Wasiuk*, *Wasiel*, *Wasil*, *Wasili*, *Wasilij*, *Wasko*, *Wasyli* (IPB 75). Imię wśł. *Wasył* było podstawą historycznych nazw osobowych: *Wasilewicz*, *Wasilowicz*, *Wasilewski*, *Wasilik*, *Wasilkow* / *Wasilków* używanych na Białostocczyźnie (NOB II, 162).

W Cerkwi prawosławnej, podobnie jak w Kościele rzymskokatolickim, używano imion chrześcijańskich. Część z nich była w drugiej połowie XVII wieku popularna na tym terenie zarówno w kościele, jak i w cerkwi. Były to takie imiona jak: *Tomasz* – *Choma*, *Daniel* – *Daniło* / *Danielo*, *Gabriel* – *Hawryło*, *Grzegorz* – *Hrehor*, *Jan* – *Iwan*, *Makary* – *Makar*, *Mikołaj* – *Nikołaj*.

Niektóre imiona wschodniosłowiańskie zostały poświęcone w dokumencie z 1668 roku w różnych formach obocznych fonetycznie, np. *Fiodor* // *Fiedor* (3), *Chwiedor* (1) // *Chwidor* (2), *Daniło* (3) // *Danielo* (3), *Dziemian* (2) // *Dziemion* (2), *Hrehor* (2) // *Hryhor* (1), *Sidor* (1) // *Siedor* (1), *Siemion* (4) // *Semion* (1).

Warianty fonetyczne imion wschodniosłowiańskich mogły być wynikiem adaptacji do gwarowej wymowy polskiej, np. wynikiem obniżenia artykulacji samogłoski *i* przed spółgłoską płynną *l*, *ł*. To mogło powodować, że imię *Wasył* zapisywano jako: *Wasil* (5) // *Wasiel* (2), a imię *Daniło* jako *Danielo*. Wahania w wymowie samogłosek *i* / *e* występowały także przed spółgłoską zębową, dlatego imiona zapisywano jako: *Sidor* // *Siedor*, *Chwidor* // *Chwiedor*. Rozszerzenie artykulacji samogłoski *i* > *e* przed półotwartymi mogło być na te tereny przeniesione przez osadników z Mazowsza [Dejna 1973, 155-156].

W zapisach imion można zauważyć także zwięzłą wymowę samogłoski *a* przed spółgłoską nosową, np. *Dziemian* // *Dziemion*, *German* // *Germon* i półotwartą: *Bałtruk* // *Boltruk* [Tichoniuk 1988, 14], jak też wahania w zakresie samogłosek *o*, *u* przed spółgłoską *r*: *Jorko* // *Jurko* // *Jurys* (: Jerzy) oraz różnice w zapisie spółgłosek półotwartych: *l* – *ł*, por. *Boltruk* // *Boltruk* i *Bałtruk* // *Bałtruk* // *Botruk*. Imię *Boltruk* zapisane jako: *Boltruk* i *Bałtruk* // *Bałtruk* jest formą pochodną imienia Bartłomiej, używaną w języku białoruskim (IPB 74). W imieniu *Botruk* widoczne jest uproszczenie grupy spółgłoskowej: *-ltr-* // *-ltr-* > *-tr-*, por. *Boltruk*, *Boltruk* > *Botruk*.

### 3. Imiona poświęcone w formach pochodnych słowotwórczo

Wschodniosłowiańskie imiona męskie były przez mieszkańców wsi używane także w formach słowotwórczo pochodnych. Formy skrócone i zdrobniałe imion były w tym okresie widocznie dopuszczalne w języku kancelaryjnym do identyfikacji osób, bo w takich formach zostały zapisane w dokumencie. Do hipokoryzacji imion wykorzystywano różne sufiksy. Można wśród nich wymienić następujące:

-el: *Chomi-el* (IV: 24) od *Choma*, cerk. *Foma*.

-ka: *Chrys-ka* (IV: 27), por. wsł. *Chrys* od cerk. *Christofor*, *Saw-ka* (IV: 4) od wsł. *Sawa*, cerk. *Sawwa* (IPB 127).

-och: utworzono nim formę imienia: *Cim-och*, którą w dokumencie zapisywano konsekwentnie jako: *Cimoch* (IV: 27), *Cimoch* (IV: 28), *Cimoch* (IV: 4), *Cimoch* (IV: 7). Jest to derywat od wsł. *Cimofiej*, cerk. *Timofiej*. Na pograniczu polsko-białoruskim występuje w formie podstawowej imię *Cimochwiej* / *Timochwiej* obok cerk. *Timofiej* (IPB 48), jako odpowiednik polskiego imienia *Tymoteusz*, łac. *Timotheus*. Wschodniosłowiańska forma cerk. *Timofiej* / *Cimofiej* może być wynikiem asymilacji imienia *Cimochwiej* / *Timochwiej*, wtedy formę *Cimoch* można uznać za skrócenie (derywacja redukcyjna) imienia: *Cimoch[wiej]*.

-on: *Cim-on* (IV: 9), por. wsł. brus. *Cimofiej*, *Timofiej*, zob. wyżej imię *Cimoch*.

-uch: *Owsiuch* (IV: 7), por. wsch. *Owsenij* oraz *Owsięń*, *Owsian* (IPB 88).

-ul: *Mikul* (IV: 27), por. imię *Mik* od *Mikołaj*, cerk. *Nikołaj* (IPB 117).

-us: *Char-us* (IV: 10), por. wsł. *Chara* od *Charłanty(j)* oraz *Math-us*, *Mat-us* (IV:9) od *Mat*, por. wsł. *Matej*, cerk. *Matfiej* lub *Matfij*, pol. *Mateusz*, notowane na pograniczu polsko-białoruskim jako *Matochwiej*, *Matos*, *Matosz*, *Matus*, *Matych* itd. (IPB 115).

-'uta: *Mani-uta* (IV: 10), od wsł. *Man*, a to od cerk. *Immanuił*, *Manuił*, łac. *Emmanuel*. Imię *Man* poświęca B. Tichoniuk w nazwach: *Mancowicz*, *Mancewicz*, *Maniewicz*, *Mankiewicz*, *Manczak* (IPB 84).

-ys: *Jur-ys* (Jurys (IV: 22) od *Jura*, a to od *Jerzy*, *Mat-ys* (IV: 18) od wsł. *Matej*, pol. *Maciej*, por. wyżej *Math-us*, *Mat-us*.

Przedstawione wyżej sufiksy wykorzystane do derywacji form imiennych w dobrach kamedułów wigierskich nie należały do produktywnych. Znajdowały one poświęcenie zaledwie w jednej lub kilku formach imienniczych. Do sufiksów produktywnych w imiennictwie drugiej połowy XVII wieku na tym terenie należały tylko dwa sufiksy: *-uk* i *-ko*.

Sufiksem *-uk* utworzono takie formy imiennicze, jak: *Andr-uk* (: wśl. Andrej), *Boltr-uk* / *Boltr-uk* / *Baltr-uk*<sup>4</sup> (: Bartłomiej), *Saw-uk* (: Sawa). Tworzono nim także derywaty od imion używanych w kościele katolickim: *Jasi-uk* (: Jaś od Jan), *Stani-uk* (: Stań od Stanisław), *Wojt-uk* (: Wojciech), *Szym-uk* (: Szymon).

Sufiks *-uk* jest obecnie w gwarach polskich na Suwalszczyźnie dość popularnym przyrostkiem deminutywnym, por.: *koźluk*, *p'iskluk*, *bliźniuk*, *indyćuk*, *srocuk*, *špaćuk* często wykorzystywanym w tworzeniu derywatów rzeczownikowych [Gołąbek 1976, 48].

W imionach chrześcijańskich doby staropolskiej sufiks *-uk* był rzadko używany. Utworzono nim zaledwie kilka imion, por. *Fanuk* (może: *Stefan*) wśl. *Kostuk*, *Maluk*, *Niestuk*, *Waniuk* oraz jedno z sufiksem *-uka*: *Pietruka* (MM 130). Rzadko pojawiał się także w derywatach imiennych ziemi lwowskiej w XV wieku, por. *Costuk*, *Feduk* [Szulowska 1992, 23]. Nie notuje go B. Lindert, analizując „deminutywa czy hipokorystyka” od imion używanych w XV wieku na terenie ziemi hrubieszowskiej [Lindert 1976, 83-90]. Brak tego sufiksu także w derywatach imiennych dawnych kresów południowo-wschodnich [Wolnicz-Pawłowska, Szulowska 1998, 95-98].

Bazyli Tichoniuk przypuszcza, że produktywność sufiksu *-uk* jest na pograniczu polsko-białoruskim związana z wpływami języka litewskiego. W XVI wieku sufiks ten „był bardziej produktywny na terenach północnej Białorusi, aniżeli południowej, co wskazywałoby na pokrewieństwo z litewskim hipokorystycznym sufiksem *-ukis*, a tym samym na pochodzenie bałto-słowiańskie, a nie ukraińskie tego formantu” [Tichoniuk 1988, 45]. Przyrostek ten nie występował w językach słowiańskich przed XV wiekiem, bowiem na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim używany był dopiero od XVI wieku [Bednarczuk 1992, 64]. Pierwotnie tworzył formy hipokorystyczne imion, a dopiero nieco później służył do urabiania odojcowskich formacji patronimicznych lub odaplatywnych [Kojder 2015, 194], por. formy odimienne w dobrach wigierskich: *Mikołaj Stanczuk* (IV: 4), *Wasiel Chryscieniuk* (IV: 7), *Jan Michaluk* (1745, VII: 6), *Marcin Michaluk* (1745, VII: 6), *Hryhor Hanczaruk* (1745, VII: 25).

Rolę sufiksu *-uk* w kulturze nazewniczej Podlasia opisała szczegółowo Leonarda Dacewicz [2006, 157-162], o antroponimach derywowanych formantem: *-uk*, *-(cz)uk* w XVI i XVII wieku na terenie ziemi bielskiej pisał także Piotr Złotkowski [2015, 315–327].

Materiały zgromadzone przez B. Tichoniuka potwierdzają występowanie sufiksu *-uk* w derywatach imiennych na terenie południowej Białostoczczyzny

<sup>4</sup> Znacznie więcej form skróconych od imienia *Bartłomiej*, brus. *Балтromeи*, *Болтromeи* podaje Biryła, por. *Бутрым*, *Бутрым*, *Бортко*, *Бартош*, *Бертош*, *Болтрок*, *Бортко*, *Бертош*, *Балтрока*, *Балтрук*, *Балтруша*, *Бутрым* Biryła I 38. Na terenie południowej Białostoczczyzny imię *Bartłomiej* zapisano jako *Bartko*, *Bartosz*, *Bartus*, *Boltrromiej*. Forma skrócona *Bolt-* (: *Boltrromiej*) stała się podstawą nazwy osobowej *Boltowicz*, por. Tichoniuk 1988, s. 14. Imię *Boltr* poświadczane jest też na Białostoczczyźnie w XV-XVII w., por. nazwy osobowe: *Boltr*, *Boltrou*, *Boltruk* (NOB I, 37).

i w imiennictwie pogranicza polsko-białoruskiego, ale jednoznacznie wskazują, że między XVI a XIX wiekiem na tym terenie najbardziej produktywnym sufiksem hipokorystycznym był sufix *-ko*.

Sufiks *-ko* występował także w imiennictwie męskim drugiej połowy XVII wieku w dobrach kamedulów i tworzył takie derywaty, jak: *Hrys-ko* (IV: 7) od *Hrys* // *Hryś*, a to od *Hryhor*; *Iwasz-ko* (IV: 10) od *Iwasz* a to od wsł. *Iwan*; *Ic-ko* (IV: 7) od wsł. *Izak*, cerk. *Issak*; *Jor-ko* (IV: 6) od wsł. *Jor*, a to od *Jerzy*; *Matys-ko* (IV: 29) od wsł. *Matys*, por. wsł. *Matej*; *Iwasz-ko* (IV: 10) od wsł. *Iwasz*, a to por. *Iwan*; *Waszko* (IV: 10) od wsł. *Wasyl* lub *Waś-ko*, por. *Wasia* od *Wasyl*.

Do grupy tej należy zapewne także imię *Stas-ko* od *Ostasz*, *Ostas*, por. wsł. *Ostafiej*, cerk. *Jewstafij* (IPB 87). Sufiks *-ko* wykorzystywano także w hipokoryzacji chrześcijańskich imion polskich, tworząc takie formy jak: *Jaś-ko*, por. *Jaś* od *Jan*; *Jan-ko*, por. imię *Jan*; *Jur-ko* od imienia *Jura*, a to od *Jerzy*.

Być może utworzono w ten sam sposób imię *Krys-ko* od *Krys* // *Kryś* jako spieszczenie od *Krzysztof*, ale forma *Krysko* mogła powstać także od cerk. *Chrisanf*, wsł. *Chrysko* / *Krysko*, por. też *Chrys* – *Krys* (IPB 78).

Nominacja imiennicza za pomocą sufiksu *-ko* była charakterystyczna dla terenów wschodniosłowiańskich. Męskie formy imienne na *-ko* występowały na całym pograniczu wschodnim oraz w dialektach polskich sąsiadujących z dialektami ruskimi [Tichoniuk 1988, 43-44, 2000, 29; Rembiszewska 2015, 269]. Sufiks *-ko* pojawił się jednak w antroponimii pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego dopiero w XVI wieku pod wpływem nazw osobowych zapożyczonych z języka ukraińskiego i białoruskiego. Najpierw zaczęto nim tworzyć formacje hipokorystyczne, a potem patronimika [Berlińska 1995, 275].

W drugiej połowie XVII wieku obok derywacji sufiksowej do tworzenia form słowotwórczo pochodnych od imion męskich, wykorzystywano na tym terenie derywację ujemną, tworząc hipokorystyka za pomocą redukcji części podstawy. Skutkiem redukcji części finalnej imienia podstawowego były imiona: *Afan* od wsł. *Ofanasyj*, z przejściem nagłosowego *O-* w *A-*, *Grek* (IV: 26) od *Gregori* z ubezdźwięcznieniem *g* w wygłosie i *Żmit* od wsł. *Żmitra* a to od *Dimitr*<sup>5</sup>. Redukcję części środkowej imienia podstawowego poświadczą forma *Hrasim* od wsł. *H(a)rasim*.

<sup>5</sup> Imię *Zmit*, zapisane: *Żmit Krawcena* 1668 (IV: 10), utworzono od wsł. *Zmitra* od *Dimitr*, por. *Dmitr*, *Demitr*, *Zmitra*, *Zmitrok*, *Zmityk*, *Gmitro*, *Gmitruk* (BA 61-62). Imię zostało przejęte z nagłosową głoską *ż* za *z*, może forma *Zmit* była odczuwana jako mazurząca, por. nazwisko *Żmich*, *Zmichowski*, *Zmich*, por. Rymut 2001, 762.

## Podsumowanie

W drugiej połowie XVII wieku na terenie dóbr kamedułów wigierskich niektórzy mężczyźni nosili imiona ukształtowane na gruncie dialektów wschodniosłowiańskich. Imiona te wskazują na historyczne zróżnicowanie etniczne ludności na tym terenie oraz dokumentują zgodne współzycie mieszkańców wyznania prawosławnego i katolickiego, przejawiające się między innymi w używaniu nacechowanych dodatkowo form hipokorystycznych imion. Zapisane w dokumencie imiona, w formach podstawowych i modyfikowanych słowotwórczo wraz z protonazwiskami i innymi określeniami o charakterze deskrypcyjnym, służyły identyfikacji mężczyzn, którzy wraz z rodzinami uprawiali ziemię ofiarowaną zakonowi.

W badanym dokumencie większość imion utrwalono w formach podstawowych, ale obok nich zapisywano formy skrócone i derywowane słowotwórczo. Najwięcej derywatów imiennych utworzono za pomocą sufiksów: *-uk* i *-ko*. Sufiksem *-uk* utworzono imiona takie jak *Andruk*, *Boltr-uk* / *Boltr-uk* / *Baltr-uk*. Sufiksem *-ko* tworzono wschodniosłowiańskie formy derywowane, jak: *Hrysko*, *Iwaszko*, *Waśko*, oraz polskie typu: *Jaśko*, *Jurko*.

W dokumencie z 1668 roku najbardziej popularnym męskim imieniem wschodniosłowiańskim było imię *Iwan*, ale dość często pojawiały się imiona derywowane *Baltruk*, *Boltruk* oraz imię wśl. *Wasył* używane w formach *Wasiel*, *Wasil*, *Wasko*. Poświadczenie znalazły w tym dokumencie także inne imiona wschodniosłowiańskie o dość wysokiej frekwencji, jak: *Daniło*, *Danielo*, *Fiedor*, *Chwidor*, *Chwiedor*, *Denis*, *Danis* czy *Siemion*.

Męskie imiona osobowe używane w 1668 roku w dobrach kamedułów „należą do wspólnego w kulturze chrześcijańskiej dziedzictwa imienniczego, z genezy wielojęzycznego i kulturowo wielowarstwowego” [Malec 1994, 17]. Są wśród nich imiona obce zapożyczone z łaciny za pośrednictwem języków germańskich, romańskich i języka czeskiego oraz imiona przejęte z greki poprzez język staro-cerkiewno-słowiański i podlegające wpływom języków wschodniosłowiańskich. W polskiej literaturze dotyczącej imiennictwa wpływy wschodniosłowiańskie były ograniczone do dawnych kresów wschodnich, ziemi halickiej i lwowskiej [Szulowska 1992, 82-83] oraz terenów pogranicznych polsko-białoruskich [Tichoniuk 2000, 1113], ale dokument z 1668 roku dowodzi, że występowały także na obszarze obecnej Suwalszczyzny.

## Wykaz stosowanych skrótów

- NOB – Abramowicz Zofia, Citko Lidia, Dacewicz Leonarda. 1997-1998. *Słownik historycznych nazw osobowych białostoczczyzny (XV-XVII w.)*. T. I-II. Białystok: Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu w Białymstoku.
- BA – Biryła M.W. 1966-1982. *Biełaruskaja antroponimia*. T. I-III. Mińsk.

- MM – Malec Maria. 1994. *Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*. Kraków: Instytut Języka Polskiego.
- IPB – Tichoniuk Bazyli. 2000. *Imiona i ich formy na pograniczu polsko-białoruskim od XVI wieku do roku 1839*. Zielona Góra: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Tadeusza Kotarbińskiego.
- SNP – *Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych*. 1992. Wydzał Kazimierz Rymut. T. II: C-D. Kraków: Akademia Nauk. Instytut Języka Polskiego.

## Bibliografia

- Abramowicz Zofia, Citko Lidia, Dacewicz Leonarda. 1997-1998. *Słownik historycznych nazw osobowych białostoczczyzny (XV-XVII w.)*. T. I-II. Białystok: Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu w Białymstoku.
- Bednarczyk Leszek. 1992. *Stosunki etnolingwistyczne na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zarys problematyki*. W: *Dzieje Lubelszczyzny*. T. 6. *Między wschodem a zachodem*, cz. 4: *Zjawiska językowe na pograniczu polsko-ruskim*. Red. Bartmiński J., M. Łesiów M. Lublin: LTN: 55-74.
- Berlińska Anna. 1995. *Elementy wschodniosłowiańskie w antroponimii Tykocina (od XVI do XIX wieku)*. W: *Badania dialektów i onomastyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*. Red. Kondratiuk M. Białystok: Uniwersytet Warszawski. Filia w Białymstoku. Zakład Filologii Wschodniosłowiańskich: 269-278.
- Bibliografia onomastyki Białostoczczyzny: (1960-1996)*. 1996. Oprac. Dacewicz L. Białystok: Studio KOM.
- Biolik Maria. 2008. *Imiona poddanych Klasztoru Wigierskiego z 1745 roku*. „Prace Językoznawcze” 10: 5-24.
- Biolik Maria. 2009a. *Funkcja identyfikacyjna nazw własnych w dobrach kamedułów wigierskich na Suwalszczyźnie w XVII wieku*. W: *Polszczyzna Mazowska i Podlasia*. T. XIII. *Językowa przeszłość i współczesność Mazowska i Podlasia*. Łomża: Towarzystwo Kultury Języka Zarząd Główny w Warszawie Oddział TKJ w Łomży: 71-79.
- Biolik Maria. 2009b. *Imiona męskie używane w dobrach kamedułów wigierskich na Suwalszczyźnie w XVII wieku*. „Onomastyka” 53: 65-81.
- Biryła M.W. 1966–1982. *Bielaruskaja antroponimia*. T. I-III. Mińsk.
- Bubak Józef. 1993. *Księga naszych imion*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Dacewicz Leonarda. 2006. *Rola sufiksu -uk w kulturze nazewniczej Podlasia*. W: *Munuscula linguistica in honorem Alexandrae Cieślíkowa oblata*. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN: 157-162.
- Dejna Karol. 1973. *Dialekty polskie*. Wrocław: Ossolineum.
- Rembiszewska Dorota, Krystyna. 2015. *Pograniczny charakter antroponimów mieszkańców Wysokiego Mazowieckiego*. W: *Pogranicza słowiańskie w opisach językoznawczych*. Red. Czyżewski F., Olejnik M., Pihan-Kijasowa A. Lublin-Włodawa: Polihymnia: 265-271.
- Falk Knut Olof. 1941. *Wody wigierskie i huciańskie. Studium toponomastyczne II. Źródła rękopiśmienne*. Uppsala.
- Gołabek Anna. 1976. *Uwagi o przyrostkach deminutywnych w gwarach suwalskich*. „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego, Prace Językoznawcze” 4: 47-49.
- Jemielity Witold. 1988. *Zespół pokamedulski w Wigrach*. Łomża: Kuria Diecezjalna.

- Kojder Marcin. 2015. *Nazwiska patronimiczne z formantami z podstawowym -k- w inskrypcjach nagrobnych na cmentarzu w Chełmie*. W: *Pogranicza słowiańskie w opisach językoznawczych*. Red. Czyżewski F., Olejnik M., Pihan-Kijasowa A. Lublin-Włodawa: Polihymnia: 191-199.
- Lindert Bronisława. 1976. *Formanty tworzące deminutywa czy hipokorystyka od imion używanych w XV wieku na terenie ziemi hrubieszowskiej*. „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Prace Językoznawcze” 4: 83-90.
- Malec Maria. 1994. *Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*. Kraków: Instytut Języka Polskiego.
- Malec Maria. 2001. *Imię w polskiej antroponimii i kulturze*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rymut Kazimierz. 2001. *Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny*. T. II: L-Ż, Kraków: Exlibris.
- Szulowska Wanda. 1992. *Imiennictwo dawnej ziemi halickiej i lwowskiej*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Tichoniuk Bazyli. 1988. *Antroponimia południowej Białostoczczyzny w XVI wieku*. Opole: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich.
- Tichoniuk Bazyli. 2000. *Imiona i ich formy na pograniczu polsko-białoruskim od XVI wieku do roku 1839*. Zielona Góra: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Tadeusza Kotarbińskiego.
- Wiśniewski Jan. 1965. *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim od XV do połowy XVIII wieku*. W: *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*. Red. Antoniewicz J. Białystok: PWN: 51-138.
- Wolnicz-Pawłowska Ewa, Szulowska Wanda. 1998. *Antroponimia polska na kresach południowo-wschodnich XV-XIX wiek*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Złotkowski Piotr. 2015. *XVI- i XVII-wieczne antroponimy przedstawicieli warstwy szlacheckiej ziemi bielskiej z formantem -uk, -(cz)uk*. W: *Pogranicza słowiańskie w opisach językoznawczych*. Red. Czyżewski F., Olejnik M., Pihan-Kijasowa A. Lublin-Włodawa: Polihymnia: 315-327.

## Summary

### EAST SLAVIC FORMS OF MALE NAMES IN THE DEMESNES DONATED TO THE CAMALDOLESE LOCATED IN WIGRY IN 1668

This article discusses East Slavic male names that were found in a document dated 1668. These names were recorded both in their primary forms and as derivatives. The majority of registered derivatives were created by means of the suffixes: *-uk* and *-ko*. *Iwan* was the most popular name of the East Slavs, but names such as *Wasiel*, *Wasil*, *Wasko*, *Daniło*, *Danielo*, *Fiedor*, *Chwidor*, *Chwiedor*, *Denis*, *Danis* and *Siemion* were also frequently used.

Kontakt z Autorką:  
maria.biolik@uwm.edu.pl



**Joanna Orzechowska**

Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej  
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski

## НЕВЕРБАЛЬНЫЕ РИТУАЛЫ В ПОХОРОННО-ПОМИНАЛЬНОМ ОБРЯДЕ СТАРООБРЯДЦЕВ (НА ОСНОВЕ ТЕКСТОВ ИЗ КОЛЛЕКЦИИ ВОЙНОВСКОГО МОНАСТЫРЯ)

**Key words:** funeral ceremonies, non-verbal ritual, Old Believers, monastery in Wojnowo

На сайте библиотеки Варминско-Мазурского университета размещена книжная коллекция Войновского монастыря. Книги мазурских старообрядческих монахов и монашек оцифрованы сотрудниками университета в Ольштыне, электронные копии отдельных экземпляров в мультимедийном каталоге книжного собрания сопровождаются комментариями<sup>1</sup>.

Библиотека бывшего Спасо-Троицкого монастыря в деревне Войново, принадлежавшего старообрядцам федосеевского согласия, создавалась в конце XIX – начале XX века. В настоящее время собрание состоит из рукописных и печатных книг различных религиозных жанров.

Большая группа книг связана с похоронами, поминовением и молитвами за усопших. Все зачисляем к текстам, имеющим отношение к похоронно-поминальному обряду. Это *Понахидник, Синодик, Чин погребениям умершим миряном, младенцем, иноком и на Пасху в ней же каноны, Два канона за единоумершаго и за умерших, Канон святому мученику Уару*.

Весь религиозный дискурс имеет ритуальный характер и строится как неуклонное следование ритуальным нормам. Все поведение и действия, а также сам образ мышления верующего человека в высшей степени преопределены и спрогнозированы заранее, расписаны, как канон: человеку

---

<sup>1</sup> Список и описание коллекции на сайте: *Biblioteka cyfrowa Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego*. В: <http://dlibra.bg.uwm.edu.pl/dlibra/collectiondescription?dirids=8> [Доступ 10 III 2016].

предписано поступать определенным образом, если он желает снискать милость Бога, быть прощенным и помилованным, желает заслужить жизнь вечную. Поэтому в религиозных текстах указаны желаемые действия и поведение во время обряда и запрет на совершение нежелаемых действий и поведения.

Регламентация похоронного обряда старообрядцев касается вербального и невербального поведения.

На основе выше перечисленных текстов книг из коллекции Войновского монастыря будут выявлены невербальные ритуалы, сопутствующие вербальному поведению – молитвам и пению. Их реконструкция имеет особо важное значение, потому, что, как говорится на сайте Русской Православной Старообрядческой Церкви «все (...) особенности обряда не записаны в богослужебных книгах, но передаются исстари по преданию. Поэтому не имеют смысла споры об исключительной правильности или древности того или другого из них. Следует только соблюдать порядок и единообразие, соответственно обыкновению, принятому в данном месте» [*Целование умершего во время погребения* 2016].

Тексты, зафиксированные в религиозных книгах, несомненно, выполняют магическую функцию. К проявлениям магической функции Н.Б. Мечковская относит различные заговоры, клятвы, славословия, благопожелания адресованные Всевышнему, часто содержащие специальные формулы восхваления по определенному случаю. Это так называемые фидеистические слова, которым в коммуникации верующих приписывают те или иные магические способности. Само звучание или запись имени может представляться магическим актом – как обращенная к Богу просьба позволить, помочь, благословить. Общей чертой отношения к слову как к магической силе является неконвенциональная трактовка языкового знака, т. е. представление о том, что слово – это не условное обозначение некоторого предмета, а его часть, поэтому, например, произнесение ритуального имени может вызвать присутствие того, кто им назван, а ошибиться в словесном ритуале – это обидеть, прогневать высшие силы или навредить им [Мечковская 1998]. С неконвенциональным восприятием знака связаны боязнь переводов Писания на другой язык и вообще боязнь любых, даже чисто формальных, вариаций в выражении сакральных смыслов; требования особой точности при воспроизведении (устном или письменном) сакрального текста; отсюда и повышенное внимание к орфоэпии, орфографии и даже каллиграфии [Мечковская 1998]. Магическую функцию выполняют также невербальные ритуалы.

Итак, магическая функция похоронных текстов реализуется в двух направлениях:

- 1) в призыве, побуждении следовать основным религиозным канонам, действовать в соответствии с основными моральными принципами,

справлять ритуалы и обряды, заложенные в конфессиональных доктринах (призывно-побудительная функция);

- 2) в регламентации желаемых действий и поведения во время обряда (**прескриптивная функция**) и запретом на совершение нежелаемых действий и поведения (**прохибитивная функция**).

Реализация прескриптивной и прохибитивной функций в похоронных текстах определяется следующей дидактической направленностью – обряд похорон усопших должен совершаться надлежащим образом, во время обряда следует избегать нежелаемых действий и поведения.

Вербальное поведение во время похоронного ритуала определено и ограничено текстом. Ход вербального действия сопровождается пояснениями, какие невербальные ритуалы совершать (или не совершать) во время словесных действий.

Под невербальным поведенческим ритуалом понимаются определенные действия, совершающиеся в строго определенном порядке и сопровождающие вербальное, речевое высказывание. Невербальные ритуалы в похоронном обряде выполняют роль ремарки в сценарии обряда.

В разных текстах, имеющих отношение к похоронно-поминальному обряду, прескриптивная и прохибитивная функция проявляются в разной степени и выражаются различными ритуалами.

К текстам похоронного обряда зачисляем *Понахидник*.

Оба экземпляра *Понахидника* из коллекции Войновского монастыря одного издания – напечатаны «в христианской типографии при Преображенском богаделенном доме в Москве в лето 7417 (1909)» [Orzechowska 2012, 336]. *Понахидники*, т. е. молебные пения об усопших [Дьяченко 2016] состоят из нескольких отдельных молебнов: начала «понахидь», *Канона за единоумершаго*, *Канона за умерших*, псалом 118., кафизмы 17.

В *Понахидниках* рекомендуется следующее поведение и невербальные ритуалы участвующих в обряде:

– поклон до земли (л. 10 об.),

– 15 поклонов (л. 25), а поклонов 15 (л. 40 об.),

– чтение (пение) с сокрушенным сердцем и со слезами (л. 11, л. 25 об.).

К текстам похоронно-поминального обряда принадлежит *Синодик*.

В *Синодике* из Войнова указывается место издания книги – типография почаяевская [Orzechowska 2012, 337], но так как отсутствует дата, а «почаяевские издания всегда датировались» [Вознесенский 1996, 59], подлинность выходных данных вызывает сомнения. В ходе консультации с Ириной Викторовной Починской, заведующей Лабораторией археографических исследований Уральского Федерального университета, удалось установить предположительную типографию, выпустившую книгу – братьев Овчинниковых.

В словаре Г. Дьяченко синодиком названа книга, в которую желающие вносят имена своих умерших для всегдашнего поминовения при священ-

нослужении [Дьяченко 2016]. Текст войновского *Синодика* содержит, после вступления, общие молитвы за усопших, за ними следуют поминальные тексты: пять статей вселенских, статья вселенская малая, три статьи, а также извещение. В тексте указываются строго регламентированные поминальные действия, со следующими невербальными ритуалами:

- чти помянник сей порядку со умилением (л. 5 об.),
- и посем поклонение творим за умерших пред образом владыки нашего исуса христа и пречестныя его матере (л. 19).

В Войновском монастыре сохранились два экземпляра *Чина погребениям умершим миряном, младенцем, иноком на Пасху в ней же каноны*. В выходных данных первого экземпляра указана «типография почаевская» (см. *Синодик*). Второй экземпляр издан «в художестве и трудех истинно православных христиан греко-росийского исповедания соловецкаго и старопоморскаго потомства» [Orzechowska 2012, 339]. Структура и содержание книг такие же. Обе книги содержат следующие тексты:

- *Тропари за болящаго (Канон за болящаго),*
- *Чин бываемый на разлучение души от тела (Каноны на исход души),*
- *Чин бываемый на погребение мирским человеком (Погребение миряном),*
- *Служба и устав како подабает пети над умершим младенцем (Погребение младенцем),*
- *Последование бываемо о умерших иноках (Погребение иноком),*
- *Чин преставльшимся в который день светлыя недели,*
- *Канон Пасце,*
- *Указ како погребати в светлую седмицу, до недели фомины,*
- *Предисловие пред каноном за единоумершаго,*
- *Канон за душу умершаго (Канон за единоумершаго),*
- *Канон за умерших (усопших).*

В *Каноне за болящаго* отсутствуют указания на невербальные ритуалы, которые должен совершать молящийся.

В *Чине на разлучение души от тела* определено поведение игумена, начинающего исповедь: приходит к нему (брату изнемогающу) игумен и вопрошает его тихим гласом (л. 8 об.).

В *Чине на погребение мирским человеком* перечисляются различные действия участвующих в погребении:

- настоятель покадит крестообразно (л. 23),
- целование (л. 41),
- идем ко гробнице (л. 44 об),
- 15 поклонов (л. 48 об.).

В *Службе и уставе (...) над умершим младенцем* описан следующий обряд погребения:

- возмут младенца погребатели (л. 56) несут ко гробу, поставляюще его на землю (л. 56 об.),
- диакон кадит во гробе (л. 56 об.),

– 15 поклонов (л. 56 об.).

В *Последовании* (..) о умерших иноках наиболее подробно описаны погребальные действия:

– не подобает омывать тела его, но низрети его ниже видетися отнюдь нагу, (...) губою отирает моча с теплою водою (л. 57) ,

– на челе знаменает крест (л. 57) и все лице очищая, такоже и на персех творит крест, и на руку и на колену. Потом снемлют с него сквернавыя ризы на ноги и чистыя возлагают со главы, никакоже сего наготы видевшие (л. 57),

– возложат ему куколь<sup>2</sup>, аще в велице образе был есть, свыше главу покрывающе даже до браны, якоже не видетися лицу его (л. 57 об.),

– полагают ему и аналав<sup>3</sup> по чину его, иже суть плети (л. 57 об.),

– потом поясают и поясом и возлагают на ноги калиги<sup>4</sup> новы (л. 57 об.),

– потом простирается мантия<sup>5</sup> его право в длину, и полагаются сверху мощи его на рогознице<sup>6</sup>. Потом обрезавше краеве мантии и взявше концы свивают о нем. Потом окройми обоуду увивают ю, яко сотворити три кресты от персей (л. 57 об.) до колену, оставшим же обвивают нозе его (л. 58),

– полагаютжеса мощи, дважды, на землю, и кажение окрест, дондеже положат во гробницу (л. 58 об.),

– ударяет параеклисиарх в клепало. И приходят братия вся по умершаго брата, и взявше мощи со одром, покровены сверху покрывалом, сверху же полагаем иконе господа, нашего исуса христа, или пречестныя владычницы нашея богородицы (л. 59),

– вносят его тело в церковь и полагают противу великих врат церковных. И собравшимся всем братиям, и дают им свещи, и вжигают над мощми свещи, четыре (л. 59),

---

<sup>2</sup> Кúколь (лат. кашюшон) – верхнее облачение монаха великой схимы в виде остроконачного кашюшона с двумя длинными, закрывающими спину и грудь полосами материи; черного цвета, с изображением на нем крестов, серафимов и текста трисвятого. Одевается поверх мантии. В чинопоследовании пострига называется куколем беззлобия, шлемом спасительного упования [Азбука веры. Словарь 2016].

<sup>3</sup> Аналав (греч. «воспринимать», «возлагать») – принадлежность облачения монаха великой схимы – то же, что параман монаха малой схимы. Аналав представляет собой четырехугольный плат со шнурами, пришитыми по углам, объемлет плечи монаха, украшен крестами. Аналав известен с IV века и первоначально имел практическое значение – он стягивал одежду монаха, чтобы та не мешала во время работы. В древности аналав представлял собой предмет, сплетенный из веревки и из кожаных шнуров – с этим связаны и древнерусские наименования аналава: «плетецъ» или «плети» [Азбука веры. Словарь 2016].

<sup>4</sup> Калиги — обувь в роде башмаков, надеваемая преимущественно на мертвых, сандалии [Дьяченко 2016].

<sup>5</sup> Мантия – длинная до пят одежда в виде плаща, без рукавов. Застегивается в двух местах – у ворота (*монашеская*) и у подола (*архимандритская, архиерейская*), надевается поверх подрясника или рясы [Азбука веры. Словарь 2016].

<sup>6</sup> Рогозница – рогозина, рогожа, особенно сплетенная из тростника и употреблявшаяся вместе постели у древних пустынников [Дьяченко 2016].

- по уготовлении всех абие кадит иерей над мощми крестообразно (л. 59 об.),
- и абие бывает целование (л. 81 об.),
- егда же идем ко гробницы, поем (л. 86),
- и тако затворяему гробу поем (л. 87 об.),
- тропарь глаголем с поклоны, 15 (л. 89).

В *Чине преставльшимся в который день светлыя недели* указываются следующие погребальные ритуалы:

- священник кадит по уставу (л. 90),
- целование от всех усопшему (л. 90 об.),
- преливается усопший водою и маслом и вином (л. 90 об.).

В *Каноне Пасце* рекомендуется:

- поклон до земли (л. 100),
- погашают братия свещи ручныя (л. 100),
- творим прощение со умершим и целуем в уста его (л. 102 об.),
- поклон в пояс (л. 102 об.), поклоны (л. 102 об.), поклон (л. 103 ),
- 15 поклонов (л. 103).

В *Указе како погребати в светлую седмицу* предписываются следующие невербальные ритуалы:

- свещи в руки всей братии раздают и кадит святыя иконы и усопшаго (л. 103 об.),
- и кадит настоятель умершаго (л. 104 об.),
- и поклон земный, а после поклона земнаго погашают братия свещи ручныя (л. 105),
- потом бывает целование и прощение со умершим (л. 105),
- поклон в пояс (л. 105 об.), поклон (л. 105 об.), поклон (л. 105 об.), поклон (л. 105 об.), и поклон в пояс (л. 105 об.),
- 15 поклонов (л. 106).

В *Каноне за единоумершаго* предписывается душевное состояние совершения обряда: с сокрушенным сердцем и со слезами (л. 110 об.).

В *Каноне за умерших* назначаются поклоны: а поклонов 15 (л. 130).

*Канон за единоумершаго* и *Канон за умерших* вошли в состав книги *Два канона за единоумершаго и за умерших*. В Войновском монастыре сохранились два экземпляра этой книги. Один из них издан в Московской типографии при Преображенском богаделенном доме в 7417 (1909) году, второй – в неизвестной типографии, называемой почаяевской (см. *Синодик*).

*Канон за единоумершаго* рекомендуется петь сокрушенным сердцем и со слезами (л. 1); с 15 поклонами (л. 16 об.). *Канон за умерших* – с сокрушенным сердцем и со слезами (л. 17) и единичными поклонами (л. 31 об., л. 32, л. 32, л. 32, л. 32).

К текстам, относящимся к похоронно-поминальным зачисляем *Канон святому мученику Уару*, который, согласно извещению на последней странице, читается за иноверных умерших. Книга издана «первым тиснением в граде Уральске, в старообрядческой типографии в лето 7417 (1909)».

Таблица 1

## Ритуалы похоронно-поминального обряда

	Единичные поклоны	15 поклонов	Поклон до земли	Целование	Свечи	Кажение	Сокрушенное сердце и слезы	Шествие к гробнице
Помахидник <i>Начало помахиды за умерших</i>			X					
Помахидник <i>Канон за единоумершаго</i>		X					X	
Помахидник <i>Канон за умерших</i>		X					X	
Синодик	X							
Чин погребениям <i>Канон за болящаго</i>								
Чин погребениям <i>Чин на разлучение души от тела</i>								
Чин погребениям <i>Чин на погребение мирским человеком</i>		X		X		X		X
Чин погребения <i>Погребение младенцем</i>		X				X		X
Чин погребениям <i>Погребение иноком</i>		X		X	X	X		X
Чин погребениям <i>Чин преставшимся в который день светлыя недели</i>				X		X		
Чин погребениям <i>Канон Пасце</i>	X	X	X	X	X			
Чин погребениям <i>Указ како погребати в светлую седмицу</i>	X	X	X	X	X	X		
Чин погребениям <i>Канон за единоумершаго</i>	X						X	
Чин погребениям <i>Канон за умерших</i>		X						
Два канона <i>Канон за единоумершаго</i>		X					X	
Два канона <i>Канон за умерших</i>							X	
<i>Канон святому мученику Уру</i>	X (3 поклона)							

В *Каноне святому мученику Уару* предписываются поклоны: поклон (л. 3), 3 поклоны (л. 3), 3 поклоны (л. 11 об.).

В большинстве случаев предписания, касающиеся совершения похоронного обряда имеют прескриптивный характер, т. е. даются распоряжения как правильно вести себя и какие действия совершать. На основе анализа текстов, в которых налагается на верующих определенное вербальное и невербальное поведение, удалось выявить такие ритуалы, которые повторяются в разных текстах, поэтому можем считать их характерными для похоронно-поминального обряда (см. Таблица 1).

Типичным невербальным похоронно-поминальным ритуалом являются поклоны. Этот ритуал отсутствует в текстах допохоронных обрядов: *Каноне за болящего* и в *Каноне на разлучение души от тела*. Поклоны не предписаны в *Чине преставльшимся в который день светлых недели*, что объясняется спецификой служб того периода: «ничтоже над ним поется усопшее» (л. 90). Поклонение в похоронном обряде может совершаться как единичный акт (поклон, поклон до земли), чаще – как серия поклонов по пятнадцать.

Для похоронного обряда характерно прощание с умершим, т. е. целование. Похоронам сопутствует кажение. В трех случаях упоминаются ритуалы с зажиганием и гашением свечей.

Во многих текстах определяется рекомендуемое душевное настроение читающих или поющих – сокрушенное сердце, слезы.

Некоторые похоронные действия имеют прохибитивный характер, т. е. в похоронно-поминальных текстах строго запрещаются нежелательные действия. С запретом встречаемся во время похорон инока. Строго запрещается показывать нагое тело инока. Оттуда подробное указание способа омовения и переодевания в погребальные одежды.

Итак, на основе текстов из коллекции Войновского монастыря удалось реконструировать часть ритуалов похоронно-поминального обряда и выявить его общие характерные черты.

## Библиография

- Азбука веры. Словарь*. 2016. В: <http://azbyka.ru/dictionary> [Доступ 15 III 2016].
- Дьяченко Григорий. 2016. *Полный церковнославянский словарь*. В: <http://www.slavdict.narod.ru/> [Доступ 28 III 2016].
- Мечковская Нина Б. 1998. *Язык и религия. Лекции по филологии и истории религии*. Москва: Агентство ФАИР. В: <http://www.psylib.org.ua/books/mechk01/index.htm> [Доступ 28 III 2012].
- Вознесенский Андрей В. 1996. *Старообрядческие издания XVIII – начала XIX века. Введение в изучение*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.



*Целование умершего во время погребения.* В: [http://rpsc.ru/info/v-hrame/tselovanie-umershego-vo-vremya-pogrebeniya/](http://rpsc.ru/info/v-hrame/tselovanie-umershego-vo-vremya-pogrebeniya/http://rpsc.ru/info/v-hrame/tselovanie-umershego-vo-vremya-pogrebeniya/) [Доступ 10 IX 2016].

*Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.* В: <http://dlibra.bg.uwm.edu.pl/dlibra/collectiondescription?dirids=8> [Доступ 10 III 2016].

Orzechowska Joanna. 2012. *Войновский синодик. Лингвокультурологическое описание.* Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.

## Summary

### NON-VERBAL RITUALS IN FUNERAL CEREMONIES AND PRAYERS FOR THE DEAD OF THE OLD BELIEVERS (ANALYSIS OF TEXTS FROM THE MONASTERY COLLECTION IN WOJNOWO)

The library collection of the monastery in Wojnowo includes books which were used during funeral ceremonies and prayers for the dead. These texts registered non-verbal activities which accompanied prayers and which can be categorised as non-verbal rituals. The author managed to trace rituals which are repeated in different texts, thus they can be seen as characteristic of funeral ceremonies. There are two kinds of rituals described: either of prescriptive or prohibitive nature.

Kontakt z Autorką:  
joanaorzech@gmail.com



**Alla Kamalova**

Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej  
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

## КУМУЛЯТИВНАЯ ФУНКЦИЯ РУССКОЙ НАРОДНОЙ ЗАГАДКИ

**Key words:** folk riddle, functions, informing, linguistics and culture, riddles about bees

*Без лица в личине*

Вл. Даль

*Загадок много дивных на земле, и, может быть, тебе одна по силам.*

Г. Александров

### Введение

История изучения и лексикографирования загадок свидетельствует о неоднозначном толковании понятия «загадка». Опираясь на анализ различных дефиниций загадки, Н.Г. Титова дает следующее комплексное определение данного фольклорного жанра:

«народную загадку» определяем как языковую единицу, используемую в актах коммуникации с целью общения, обмена информацией, проверки сообразительности, кодирования табуированной лексики, а также праздного развлечения читающего/слушающего [Титова 2011, 200].

В определении подчеркиваются коммуникативные функции загадки, но в процессе общения происходит не только обмен информацией, но также настроением, установками, вырабатывается/не вырабатывается единое мнение. Полноценная коммуникация возможна на основе общего когнитивного фона и владения культурным кодом. Означенное условие актуально при загадывании-отгадывании загадок.

Загадки выполняют различные функции – миромоделирующую, дидактическую, художественную, магическую, игровую и др. В своем исследовании обращаюсь к кумулятивной функции, что позволяет выявить когнитивный и культурологический фон текста загадок.

## О методологии и методике исследования

Кумулятивная функция понимается как функция накопления и сохранения знаний (лат. *sumulatio* – увеличение, накопление); такое понимание кумуляции соотносит его с понятием «информативность». Кумулятивность и информативность как понятия соотносимы, но не равнозначны. Так, в теории текста информативность трактуется, в широком понимании, как всё содержание сообщения, а в узком — как новое знание, имеющееся в тексте. При определении информативности существенную роль играет прагматический аспект, т.е. отношение содержания текста к тому знанию, которым располагает читатель по данному вопросу [Дмитровская 1985, 48]. Функционирует также понятие *кумулятивность информации*, означающее накопительный характер действительности информации, проявляющейся во временном и смысловом аспектах. Временной аспект поддерживает преимущество информации, а смысловой – позволяет представить объект сообщениями с различной детальностью.

Материалом исследования являются фольклорные (народные) загадки; источник материала – электронная версия книги *Загадки русского народа*, автор-составитель Н. В. Макарова [Макарова, URL]<sup>1</sup>.

В качестве методологической базы описания народной загадки избраны идеи и принципы лингвокультурологии, в частности, лингвокультурной концептологии. О лингвокультурологии и концептологии С. Г. Воркачев пишет следующее:

Основной же эвристической единицей лингвокультурологии является концепт (по умолчанию, лингвокультурный), который, при любом толковании, сводится к понятию как совокупности существенных признаков предмета, «погруженному» в культуру и язык. Если лингвокультурология занимается исследованием лингвокультуры в целом, то лингвоконцептология изучает отдельные фрагменты лингвокультуры главным образом в сопоставительном плане [2010, 5-6].

Вопрос о направлении в описании концептов исследователями рассматривается по-разному в зависимости от материала и поставленных задач. Накоплен значительный опыт сравнительного описания концептов на материале художественных текстов. В данной статье задача сопостави-

---

<sup>1</sup> Структура и содержание книги *Загадки русского народа*, составленной Н.В. Макаровой, описаны мною в статье *Народная загадка сквозь призму логического анализа* [Kamalova 2015, 7-9].

тельного описания так называемого «фольклорного концепта» на примерах народной загадки не ставится.

Лингвоконцептология позволяет рассматривать загадки как единицы языковые, а также, в более широком смысле, как знаки культуры. Загадки в качестве знаков культуры обеспечивают обмен информацией и взаимодействие участников культурного процесса, а также культурную преемственность, способствуя формированию миропонимания и общественно-социального мироощущения. При таком подходе загадываемый предмет мыслится как элемент реального мира, как когнитивная единица, как субъект высказывания, как знак культуры, а значит, как концепт.

По поводу загадываемых реалий и их тематики в народной загадке И. А. Седакова и С. М. Толстая пишут следующее:

В загадках кодируются видимые и осязаемые реалии и явления: звездное небо, светила, ветер, дождь, снег, радуга и т. п.; единицы времени; растения, животные, человек, его тело, одежда и пища, семья; предметы и орудия труда, занятия и ремесла, жилище и утварь и т. д. При этом «ответная» часть загадки (отгадка) носит по преимуществу предметный характер (например, загадывается «ветер», а «вопросная» – предикативный (задаются признаки загаданного объекта: «Без рук, без ног, а ворота открывает») [1999, 235].

В статье кумулятивная функция изучается на примере загадок о пчеле. Цель исследования – выявить объем и содержание знаний о пчеле, накопленных и хранящихся в фольклорных загадках. При описании загадок изучается семантика ключевых слов и комментируется историко-культурологический фон текстов.

## Интерпретация русских народных загадок о пчеле

Обращение к загадываемому предмету *Пчела* объясняется актуальностью данного культурного знака для фольклорной картины мира. Об актуальности культурного знака свидетельствует частотность обращения к одной и той же реалии при загадывании загадок, а значит, – стремление вписать его в существующие знания о мире, расширить представлениями и образами; при этом актуализироваться может не только конкретный культурный знак, но также конкретная культурная область (например, пчела и все, что связано с пчелой – мед, воск, улей).

Ранее мною были классифицированы отгадки энигматических текстов (см.: др. греч. αἴνιγμα ‘загадка, тайна’) из книги Макаровой, в результате выявлен ряд актуальных семантических групп: «Небосвод» – 40 загадок, «Насекомые» – 30, «Крестьянский быт и труд» – 37, «Климат и природные явления» – 20, «Домашние животные» – 18, «Пища» – 10.

Представляется, что при обращении к кумулятивной функции необходимо исследовать не только загадки, посвященные конкретному загадываемому предмету, но также загадки, демонстрирующие определенные области знаний о мире и имеющие отношения к загадываемому предмету. В результате в тематический класс «Насекомые», согласно материалам источника, включено 38 загадок, отгадки которых называют насекомых и реалии, находящиеся с ними в определенных отношениях (сценических, сценарных), а именно: *пчела*, *улей* (и то, что он содержит) (21), *комар* (8), *паук*, *паутина* (3), *муравей*, *муравейник* (3), *муха* (3), *жук* (3), *таракан* (3); *пчела* и *пчелиный улей* наиболее актуальные загадываемые предметы.

Изучение народных анигматических текстов осуществлялось поэтапно: 1 – описание опорных слов, 2 – анализ смысловой структуры метафорического текста, 3 – комментирование смысловой структуры концепта.

Загадки о пчеле были классифицированы в соответствии с их опорными словами, в качестве таковых избраны глаголы, поскольку значение глагола отражает когнитивную структуру определенного пласта знаний и представлений о мире. Л. Теньер, рассматривая структуры высказывания, отводил глаголу ядерное место; по его мнению, лексическое значение глагола репрезентирует ситуацию, предопределяя участников, их статус и иерархию [Теньер 1988, 117].

В загадках о пчеле превалируют следующие опорные слова: *летать*, *вышивать*, *вязать*, *ткать*, например: *Летит птица крутоносенькая, несет тафту крутожелтенькую* (409) или *В тесной избушке ткут холсты старушки* (417)<sup>2</sup>.

Глагол *лететь* многозначный, в *Большом толковом словаре* его семантическая структура представлена шестью лексико-семантическими вариантами, первое значение «Перемещаться, передвигаться по воздуху» [Кузнецов 1998]. На стимул «лететь» *Русский ассоциативный словарь* приводит 49 реакций, среди которых «во сне», «высоко», «самолет», «в облаках», «небо», «быстро», «крылья», «птица» (следуют в порядке убывающей частотности) [Караулов 2002]. Пчела – летающее насекомое, имеющее две пары крыльев, поэтому объяснимо ее сравнение с птицей; подобное обнаруживается в трех загадках, которые начинаются со слов *летит* (*летела*) *птичка* см. 409, 412, 413). Но поскольку в действительности это не птичка, одна из загадок содержит подсказку, обращая внимание на внешний вид загадываемого предмета: *Летит птица крутоносенькая, несет тафту крутожелтенькую*, где обращается внимание на строение пчелиной головы и характерные особенности тела. Голова пчелы представляет собой сплошную твердую хитиновую коробку, тело густо покрыто волосками,

<sup>2</sup> Здесь и далее в скобках указывается номер загадки согласно источнику. Загадки помещены в книге согласно тематическому принципу: 409-411 – Пчела. 412 – Пчела и свеча. 413 – Пчела и церковь. 414-417 – Пчелы, 577-580 – Улей пчелиный, отгадки – по алфавитному.

пчела окрашена в желтый и серо-желтый цвет (грудка сплошная по цвету, брюшко – в поперечную полосу) [Бочарников, URL].

Глаголы *вышивать*, *вязать*, *ткать* многозначны, в одном из значений их объединяет общая сема 'создавать с помощью нитей'. Глагол *вышивать* (*вышить*) предполагает украшение в виде орнамента, рисунка, в *Большом толковом словаре* читаем: «1. что. Украсить узорным шитьем» [Кузнецов 1998]. Соты сравниваются с тканым или плетеным изделием, для которого характерен определенный орнамент. Этот образ выявлен в шести загадках, где рабочие пчелы сравниваются с ткачихами, именуются девицами, черничками (работницами), старушками, создающими узор, холсты, скатерти, «вязеночки» (вязанные вещи) без иглы, без спиц, без нити: *Сидит девица в темной темнице, вяжет узор ни петлей, ни узлом* (410), *В темнице девица бранину собирает, узор вышивает, ни иглы, ни шелку* (410 вар.), *Во темной темнице красны девицы без ниток, без спицы вяжут вязенницы* (414), *Точём скатерти браные, ставим яства сахарные, людям на потребу, Богу в угоду* (415), *Сидят чернички во темной темничке, вяжут вязеночки без иглы, без ниточки* (416), *В тесной избушке ткнут холсты старушки* (417). При этом одни загадки повествуют о способности пчелы строить соты, другие указывают на коллективный труд (*девицы, черницы, старушки*), соответственно на их коллективное существование – роем.

Способ размножения и социальная специализация подчеркивается в загадке, посвященной пчелиной матке: *Ни солдатка, ни вдова, / ни замужня жена: / много деток уродила, / Богу угодила* (411). Следует, однако, заметить, что апиологии, науке о пчелах, известны и пчелы-одиночки, но они достаточно редки, а для человека, его практических целей, актуальны именно медоносные пчелы, живущие роем и, соответственно, имеющие богатый взятки (собранный пчелами добыча – нектар, цветочная пыльца, медвяная роса).

Обращение к ситуативной семантике выявляет различные связи и отношения объектов тематической группы «Пчела»: *пчела – рой, рой – улей, улей – соты* и т.д. Но если учесть, что традиционный фольклор есть отражение традиционного мировидения, в данном случае – крестьянского, то ассоциативный ряд загадок о пчеле выстраивается как ряд сценарно соотносимых пар: <пчела – рой>, <рой – улей>, <улей – соты>, <соты – мед>, <соты – воск>, <воск – свечи>, <свечи – церковь>, <церковь – Бог>. Представлю материалы изучения подобных лексических пар.

### **Рой – улей**

*В лес дорога, на пупке тревога, внутри ярмарка .*

(вариант) *Через лес путь-дорога, на пупке тревога, в животе ярмарка* (579).

Для отгадывания данного энигматического текста необходимы знания по истории пчеловодства, поскольку загадка кодирует знания о том

периоде сбора меда, когда пчел еще не содержали в ульях, а добывали мед из дупел или из искусственно выдолбленного дупла для заселения пчелами (борти, где *борть* – это естественное или выдолбленное дупло, в котором живут пчелы).

Иногда борть выпиливали и вместе с пчелами переносили в другое место. Этот факт из истории пчеловодства отражен в народных загадках: *Стоит посудина долблена, в ней каша не варена (577), На боку лежит дуплина-путина, среди дупла ярмарка (578)*. Переход от бортевого пчеловодства к пасечному произошел, когда борти в виде колод стали помещать в одном месте для удобства охраны и обслуживания. Борничество на Руси процветало с X века, во времена Киевской Руси мед и воск были основными экспортными, очень дорогими, товарами [Пчеловодство: URL].

Пасечному пчеловодству известны *борть, колода, дуплянка, саетка*, это были неразборные жилища для пчелиного роя. Народная загадка кодирует традиционные народные знания о способе добычи меда.

Борничество было известно на Руси до XVII века и являлось тогда одной из важных отраслей её хозяйства.... В наше время бортевые деревья с дикими среднерусскими лесными пчёлами сохранились лишь в Бурзянском заповеднике Башкирии (ныне — заповедник Шульган-Таш) [Бортевое пчеловодство].

Улей как искусственное разборное жилище для пчелиного роя появляется только в начале XIX века, и, естественно, знания о нем в народной загадке не кумулируются.

### **Соты – мед**

*Точём скатерти браные, ставим яства сахарные, людям на потребу, Богу в угоду (415)*.

Способности пчел строить соты посвящено 7 загадок, включая варианты. Отгадки приведенного выше текста – *мед* и *соты*. Мед представлен гиперонимом *яства*, что значит ‘кушанье, еда’, но еда изысканная, поскольку мед до XVII века был единственным сладким продуктом и использовался как кушанье, а также для приготовления хмельных (медов) и других напитков. Сахар в России стал распространенным продуктом только в середине XVII века, когда стали употреблять чай, а потом кофе.

Соты сравниваются со скатертью браной; обращение к словосочетанию *скатерть браная* конкретизирует загадываемый предмет. Однако конкретизация будет значимой для владеющего соответствующим культурным кодом (ср. *скатерть-самобранка* как сказочный образ). Слово *браный* имело в старину несколько значений [Богатова 1975]. Сегодня *браный* используется только по отношению к старинным узорчатым полотнам и изделиям из них. В этом случае *браной* называли узорчатую ткань, в которой нитяная основа перебирается, или берется, по узору [Ясинская 2012б т. 5, 8-15].



**Соты – воск – свечи – церковь**

*Летела птица через Божью светлицу: тут моё дело на огне сгорело!* (412).

*Летит птичка гоголёк через Божий теремок; сама себе говорит: “Моя сила горит”* (413).

Для данных загадок в книге Макаровой даны следующие отгадки: *пчела и свеча, пчела и церковь*. Полагаю, необходимо критически отнестись к информации об отгадке. Так, наблюдения над текстом загадок выявляют близкие по смыслу слова: *сгорело (горит), птица (птичка), Божья светлица (Божий теремок), дело (сила), где птица – пчела, дело (сила) – воск*, из которого сделаны соты, который использовался и используется для изготовления свеч, *Божья светлица (Божий теремок) – церковь*. Соответственно, загадываются следующие предметы: *пчела – воск – свеча – церковь*.

В различных источниках, посвященных пчеле и пчеловодству, отмечаются свойства пчелиного воска, он характеризуется как один из самых уникальных продуктов на Земле, секреты которого раскрыть полностью не удалось, как не удалось и воссоздать его искусственно. Свеча имеет длительную историю, является символом жизни, света, духовности. «Свечи церковные – принадлежность богослужения, восходящая к древним представлениям об очистительной силе огня» [Митрохина 1994, 411]. В церкви издавна возжигались свечи именно из пчелиного воска, поскольку являются натуральным продуктом, безопасны для здоровья, источают мягкий свет и приятный восковой аромат, горят дольше иных. На сайте *Медок* приводится высказывание Симеона, епископа Сацинского (первая половина XV века) о воске:

Воск, как вещество мягкое и удобно сжигаемое, означает наше послушание и готовность покаяться в своей греховной жизни: воск, собираемый с благоуханных цветов, означает благодать Святого Духа, воск, составленный из множества цветов, означает приношение, воск, как вещество сжигаемое, означает наше очищение Божественным огнем, горящая свеча своим огнем сжигает наши грехи перед очами милосердного Бога [История свечи].

Для современного человека актуальна ассоциация пчела – жало, однако она не отражена в загадках. Народное сознание не посчитало это свойство пчелы культурно значимым. Думается, что этот факт может быть объяснен так: во-первых, существует вид пчел, который не обладает таким свойством – ранить жалом; во-вторых, пчелы, как правило, не нападают на человека, а их жало как специальное оружие служит для защиты от хищных насекомых, пытающихся полакомиться медом и личинками, и жало не **предназначено для теплокровных существ, оно застревает в их коже; ужалив животное или человека, пчела погибает**.

## Заключение

Проведенное исследование позволило выявить кумулятивную информативность народной загадки, модель смысловой структуры фольклорного концепта 'Пчела' и очертить его культурный шлейф.

Фольклорный концепт 'Пчела' представлен в загадках комплексно: содержится информация о внешнем виде насекомого, его способностях, месте и способе обитания, уникальных свойствах насекомого строить соты для хранения меда и об использовании воска людьми.

В загадках о пчеле функционируют образы и символы, универсальные для фольклорной картины мира (*красна девица, старушка, избушка, яства, скатерть браная*). Загадки отражают знания, которые были доступны человеку определенной временной, культурной и социальной принадлежности, обладающему своеобразным культурным кодом. Загадки содержат подсказки, позволяющие условно очертить исторические рамки культуры и социума: это период бортничества, древнейшего промысла на Руси.

Выявлено, что фольклорные загадки отражают мифопоэтическую модель мира, в которой природа и человек взаимосвязаны: мир природы толкуется через образы человека (*пчелы – старушки, девицы*). В народных загадках переплетаются наивные знания о реальном мире и творческое воображение, объективные факты и субъективное их представление (*пчела – птица гоголек*).

## Библиография

- Большой толковый словарь русского языка*. 1998. Ред. Кузнецов С.А. Санкт-Петербург: Норинт.
- Бортное пчеловодство*. Википедия. В: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Бортное\\_пчеловодство](https://ru.wikipedia.org/wiki/Бортное_пчеловодство) [Доступ 15 IX 2016].
- Бочарников Юрий. 2013. *Руководство пчеловоду* (4.2. Главные элементы строения тела пчел). В: [http://www.medovyi.spas9.ru/s\\_1.htm](http://www.medovyi.spas9.ru/s_1.htm) [Доступ 12 IX 2016].
- Воркачев Сергей. 2010. «Куда ж нам плыть?» – Лингвокультурная концептология: современное состояние, проблемы, вектор развития. В: Язык, коммуникация и социальная среда. Вып. 8. Воронеж: 5-27.
- Дмитровская И.В. 1985. *Текст как система: понимание, сложность, информативность*. Иваново: Изд-во Ивановского госуниверситета.
- История восковой свечи*. В: <http://medok.com/encyclopedia/medovaya-enciklopediya/istoriya-voskovoj-svechi.html> [Доступ 18 IX 2016].
- Kamalova Alla. 2015. *Народная загадка сквозь призму логического анализа*. «Acta Neophilologica» XVII: 8-9.
- Макарова Наталия. *Загадки русского народа*. В: <http://www.klassikpoez.narod.ru/zagadki.htm> [Доступ 28 X 2014].

- Пчеловодство*. Сайт: Пчелы, цветы и здоровье. В: <http://www.bestbees.ru/?q=node/11> [Доступ 23 IX 2016].
- Русский ассоциативный словарь*. 2002. Ред. Караулов Ю.Н. Том I. *От стимула к реакции*. Москва: АСТ-Астрель.
- Седакова Ирина, Толстая Светлана. 1999. *Загадка*. В: *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. Ред. Толстой Н.И. т 2. Москва: 233-237.
- Словарь русского языка XI-XVII вв.* 1975. Вып. 1 (А-Б). Ред. Богатова Г.А. Москва: Наука.
- Теньер Люсьен. 1988. *Основы структурного синтаксиса*. Москва: Прогресс.
- Титова Надежда. 2011. *История и изучение народных загадок в отечественном и зарубежном языкознании*. В: Современная филология: материалы международной научной конференции. Уфа: Лето: 197-203.
- Христианство: Словарь*. 1994. Ред. Митрохина Л.Н. Москва: Республика Москва.
- Ясинская Марина. 2012. *Скатерть*. В: *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*. Т. 5, С (Сказка) – Я (Ящерица). Ред. Толстой Н.И. Москва: 8-12.

## Summary

### CUMULATIVE FUNCTION OF A FOLKLORE RIDDLE

Research material collected for this paper consists of Russian national riddles about bees. The author describes key words in the examined riddles and provides historical comments concerning national culture. Riddles reflect the oldest period of beekeeping history in Russia, as well as national and folk knowledge of bees.

Кontakt z Autorką:  
aaka46@rambler.ru



**Joanna Nawacka**

Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej  
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

**Maciej Nawacki**

Katedra Prawnej Ochrony Państwa  
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

## PRESUPOZYCJE POSZANOWANIA PODSTAW AKSJOLOGICZNYCH W ROSYJSKICH I POLSKICH KONSTYTUCYJNYCH UNORMOWANIACH POZYCJI RELIGII

**Key words:** legal translation, axiological foundations, presuppositions, constitution.

Język odzwierciedla wartości, którym hołdują nosiciele języka posiadający tożsame lub zbliżone kompetencje socjolingwistyczne. Wartości nazwane, możliwe do wyróżnienia w językowym obrazie świata, istnieją zatem w przekonaniach społecznych. Terminy używane na oznaczenie wartości są osadzone w kulturze danej społeczności socjolingwistycznej. Komunikat przekazywany w języku powszechnym odnoszący się do określonych wartości zatem zawiera w sobie również informacje o tych wartościach.

Aksjologia jako ogólna teoria wartości, jako nauka o wartościach, wywodzących się z etycznych koncepcji dobra i zła, odnosi się do wielu dziedzin życia współczesnego człowieka, dziedzin regulowanych prawnie. Język prawny opiera się na określonej aksjologii, nie jest konstruowany w oderwaniu od wartości powszechnie akceptowanych lub co najmniej w tożsamy sposób odczytywanych przez nosicieli języka powszechnego. Język prawny opiera się w swojej istocie na języku powszechnym. Konstytucyjne unormowania pozycji religii wpisują się w aksjologiczne badania w aspekcie socjologicznym i teoretyczno-kulturowym, to jest badania społecznego funkcjonowania wartości w danej epoce historycznej, zbiorowości społecznej i kulturze [*Encyklopedia PWN*].

Artykuł przedstawia analizę przekładu komunikatów nadawanych w języku prawnym, zawierających w swojej treści ukryte założenia (presu-

pozycje), dotyczące wartości, konkretnie wartości odnoszących się do pozycji religii, wyznań w społeczeństwie. Odczytanie ukrytych założeń możliwe jest zaś przez odwołanie się do konstytucyjnych unormowań pozycji religii w prawie polskim i rosyjskim.

## Kompetencja tłumacza

Wykładnia tekstu prawnego wymaga przede wszystkim znajomości języka, w którym tekst ten został sporządzony, korzystania z wiedzy przedmiotowej odnoszącej się do całokształtu regulacji prawnej w danym systemie, deklarowanych wartości tego systemu oraz konsytuacji, tj. sytuacji faktycznej, w której funkcjonują normy odtwarzane z przepisów prawnych. Teksty prawne konstruowane są w pewnej odmianie języka powszechnego, która charakteryzuje się swoistą leksyką, specyficznymi regułami składniowymi oraz semantycznymi. Tłumacz tekstów prawnych powinien dysponować szeroko pojętą kompetencją socjolingwistyczną obejmującą i język powszechny, i jego specjalistyczną odmianę, jaką jest język prawny [Gizbert-Studnicki 1986, 12].

Tłumacz powinien także posiadać kompetencję tłumaczeniową, rozumianą jako „zespół predyspozycji, cech, umiejętności oraz ogromna porcja wiedzy o świecie w ogóle, a o kulturach związanych z danymi językami w szczególności. Elementami kompetencji tłumaczeniowej [...] są: znajomość języka wyjściowego i docelowego; umiejętność dopasowywania do siebie różnych struktur na podstawie ich względnego podobieństwa; znajomość kultury krajów, w których mówi się językiem wyjściowym i docelowym; wiedza ogólna i specjalistyczna; sprawności komunikacyjne; wnikliwość w dążeniu do sensu; znajomość teorii tłumaczenia; predyspozycje i cechy charakteru” [Hejwowski 2006, 153-154].

## Przekład komunikatu w języku prawnym

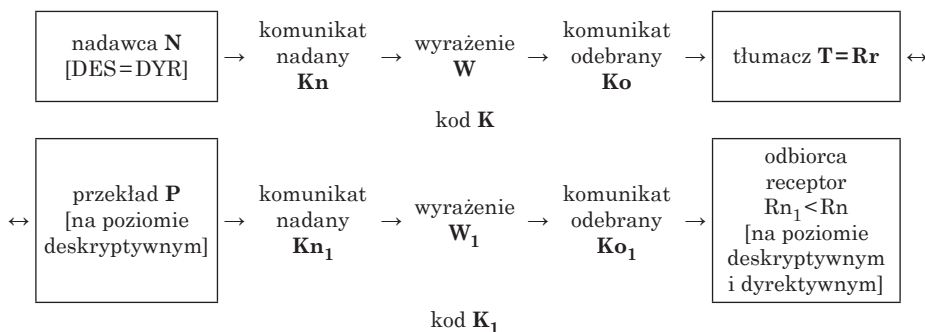
Przestrzeganie prawa jest warunkowane także jego rozumieniem, maksymalna precyzja wszystkich przepisów prawa stanowi pragmatyczny cel komunikacyjny tekstów prawnych [Maciejewski 2007, 120]. Odbiorca tekstu prawnego powinien zatem rozróżniać język, w jakim sformułowane są przepisy prawne. Samo bogactwo odmian języka prawnego (język dokumentów, przepisów, orzeczeń, artykułów, publikacji) nie wyczerpuje problemów, z jakimi boryka się tłumacz dokonujący przekładu. Konstrukcja komunikacyjnego modelu tekstu prawnego ukazuje złożoność i specyfikę języka prawnego [por. Nawacka, Nawacki 2013, 95-107].

Schemat komunikacji prawnej z udziałem tłumacza bazuje na ogólnym modelu komunikacji Romana Jakobsona: nadawca – przekaz – odbiorca

[Bugajski 2007, 438], aczkolwiek jest to schemat przedstawiający recepcję tekstu prawnego i na poziomie deskryptywnym, i na poziomie dyrektywnym. Nadanie i odczytanie komunikatu na poziomie deskryptywnym następuje z uwzględnieniem kontekstu: wewnątrzdzaniowego, obejmującego wyraz dopełniający do zwrotu zdanie, w którym znajduje się termin; okołodzaniowego, obejmującego najbliższe sąsiadujące zdania, stanowiące jednostkę redakcyjną aktu normatywnego. Wybór odpowiedniej jednostki językowej motywowany kontekstem wyklucza niezrozumienie komunikatu językowego i związane z tym zakłócenie przekazu.

Nadanie i odebranie komunikatu na poziomie dyrektywnym także zależne jest od kontekstu. Tłumacz nadanego komunikatu w celu wykluczenia niejednoznaczności tekstu prawnego posługuje się kontekstem tekstowym. Kontekst tekstowy ujmuje wyrazy w ramach szerszych jednostek redakcyjnych aktu prawnego – w ramach rozdziału, działu, księgi, całego aktu prawnego czy też aktów prawnych ważnych dla danej dziedziny. Poziom dyrektywny zawiera w sobie oprócz kontekstu także presupozycje, które razem tworzą konsytuację.

Schemat komunikacji prawnej z udziałem tłumacza przyjmuje następującą postać [Nawacka, Nawacki 2007, 145-160]:



W przedstawionym schemacie Nadawcą N jest ustawodawca, a dokładniej prawodawca, który nadaje komunikat językowy Kn przy zastosowaniu kodu K, tj. odmiany języka powszechnego właściwego nadawcy. Komunikat nadany jest formułowany w wyrażeniu W, które z kolei podlega recepcji jako komunikat odebrany Ko. Tłumacz T jest odbiorcą rzeczywistym Rr, jest odbiorcą zastępczym, ponieważ nie jest adresatem normy prawnej rekonstruowanej z komunikatu. Przekład dokonywany jest na poziomie deskryptywnym. Odbiorca normatywny Rn<sub>1</sub> komunikatu Ko<sub>1</sub> to adresat normy prawnej, osoba, która powinna przepis prawa zrozumieć, przestrzegać i stosować.

Komunikat w języku prawnym nadawany jest na poziomie deskryptywnym [DES], to jest poziomie języka powszechnego, i dyrektywnym [DYR], będącym poziomem nadawania norm zakodowanych przy zastosowaniu reguł tworzenia aktów prawnych. Rekonstrukcja norm zawartych w komunikacie

odbywa się przy zastosowaniu reguł wykładni. Równorzędne rozumienie obu poziomów [DES=DYR] warunkuje aktualność komunikatu, jego zrozumiałość i przyswajalność przez szerokie grono odbiorców rzeczywistych. Nadany komunikat jest tym samym przekładalny.

*De facto* nadawcą komunikatu jest ustawodawca socjologiczny, natomiast odbiorcą komunikatu może być osoba pozbawiona podstawowych umiejętności rozumienia i interpretacji prawa. Ustawodawca socjologiczny, prawodawca rzeczywisty to konkretni ludzie uczestniczący w procesie tworzenia, przygotowania i stanowienia aktów prawnych. Podobnie jak odbiorcy komunikatu nierzadko nie mają oni wiedzy i podstawowych umiejętności właściwych prawnikom [Nawacki 2008, 52-54].

Omówiony schemat komunikacji prawnej przedstawia ograniczenia, jakie napotyka tłumacz, przekładając tekst prawny. Tłumacz jako odbiorca rzeczywisty jest odbiorcą zastępczym, nie jest bowiem adresatem normy prawnej rekonstruowanej z komunikatu. Przekład w konsekwencji dokonywany jest na poziomie deskryptywnym. Odbiorca normatywny  $Rn_1$  komunikatu  $Ko_1$  nie jest wyposażony w tożsame kompetencje, co odbiorca normatywny  $Rn$  odbierający komunikat w języku ojczystym. W konsekwencji występują zniekształcenia komunikatu na etapie przekładu i odbioru.

## Presupozycje jako element komunikatu w języku prawnym

Nadanie i odebranie komunikatu na poziomie dyrektywnym następuje w określonej rzeczywistości językowej, tzw. konsytuacji, która obejmuje także presupozycje, czyli pewne informacje znaczeniowe. Przedstawiają one założenia odnoszące się i do nadawcy normatywnego komunikatu, i do odbiorcy normatywnego, przykładowo założenie o tożsamym rozumieniu aktów prawnych przez prawodawcę i odbiorcę. Tak więc „presupozycje to dane, które nie są wprost wyrażone w komunikacie, ale milcząco w nim założone jako wstępne i bezdyskusyjne warunki odbioru komunikatu; to ukryte założenia, które przyjmowane za prawdziwe nadają sens całości komunikatu” [Nawacka, Nawacki 2013, 103].

W aktach prawnych występują różne grupy presupozycji: języka prawnego, subjęzyków, poszanowania zgodności z językiem powszechnym, a także poszanowania podstaw aksjologicznych języka prawnego. Presupozycje języka prawnego to założenie braku homonimów i synonimów w komunikacie prawnym, a także założenie, iż żaden z elementów komunikatu nie jest pomijalny. Wymienione założenia są ważne dla zrozumienia tekstów prawnych. Terminy w języku prawnym wskazują na obiekty, które mogą dopiero zaistnieć, tzw. normy puste. Komunikaty zawierające performatywy powołują do istnienia obiekty świata zewnętrznego, wykraczające poza językowy obraz świata.



Kolejne presupozycje subjęzyków zakładają zgodność znaczeń terminów użytych w tekście prawnym z zakresami pojęciowymi terminów subjęzyka obszaru działalności ludzkiej, która podlega regulacji prawnej. Natomiast presupozycje poszanowania zgodności z językiem powszechnym mają źródło w odwzorowaniu rzeczywistości pozajęzykowej zawartej w języku (językowy obraz świata). Terminy języka powszechnego odpowiadają obiektom świata rzeczywistego. Desygnaty pojęciowe nie podlegają ograniczaniu, umniejszaniu.

## **Presupozycje poszanowania podstaw aksjologicznych prawa**

Presupozycje poszanowania podstaw aksjologicznych języka prawnego odnoszą się do wypracowanego w doktrynach społecznych i etycznych rozumienia terminów przyjmowanych za podstawy systemu prawa, w tym deklarowanych w aktach prawnych. Desygnaty pojęciowe terminów zawartych w komunikacie języka prawnego odpowiadają desygnatom pojęciowym terminów doktryn społecznych i etycznych.

Wbrew pozytywistycznym założeniom prawa, język, w którym jest ono wyrażane, nie może funkcjonować w próżni aksjologicznej, nie stanowi li tylko rozkazu, którego wykonanie zabezpieczone jest sankcją. Przeciwnie prawo stanowi wyraz określonej aksjologii, opiera się na danych systemach wartości. Bezpośrednim tego dowodem jest istnienie szeregu klauzul generalnych wprost nazywających wartości szanowane przez nadawców komunikatu w języku prawnym, a których tradycja sięga nawet prawa rzymskiego. Są to takie klauzule jak dobra wiara, dobre obyczaje, słuszność, uczciwość obrotu.

Normy prawne są odmianą norm etycznych, tj. tworzonych w relacjach społecznych, w konsekwencji komunikat nadany w języku prawnym niesie ze sobą również informacje o wartościach leżących u podstaw prawa, używając języka hermeneutyki prawniczej, stanowiących jego naddeterminację. W komunikacie informacja o wartościach, jako nie wyrażana wprost, a stanowiąca cechę języka prawnego, będzie odczytywana na poziomie dyrektywnym – będzie stanowić składową presupozycji poszanowania podstaw aksjologicznych prawa. Pełne odtworzenie komunikatu nadanego w języku prawnym o rozumieniu tożsamym lub zbliżonym zarówno dla nadawcy komunikatu, jak i dla odbiorcy wymaga zatem odczytania wartości wchodzących w zakres presupozycji.

Presupozycje poszanowania podstaw aksjologicznych to zbiór wartości i nakazów ich uwzględnienia w rozumieniu komunikatu na poziomie dyrektywnym. Uzasadnienia prawnego nakazu poszanowania podstaw aksjologicznych należy poszukiwać w hierarchii źródeł prawa, w zasadzie uzgadniania kontekstów, służącej osiągnięciu zgodności komunikatów języka prawnego, a tym samym w zasadzie domniemania konstytucyjności przepisów prawa. Komunikat

w języku prawnym musi być odczytany zgodnie z zasadami głoszonymi przez konstytucję, których większość jest wyrazem aksjologii określanej mianem konstytucyjnej, systemu będącego tożsamym do aksjologii suwerena (nadawcy komunikatu). Odczytanie presupozycji poszanowania podstaw aksjologicznych poprzez sięgnięcie do treści konstytucyjnych jest również stosunkowo proste, konstytucje częstokroć wprost wyrażają bowiem wartości, składające się na dany, akceptowany przez suwerena porządek aksjologiczny.

Z grupy wartości wyrażanych przez Konstytucję RP, ustawy zasadnicze innych państw, można wyróżnić te, które odnoszą się do sfery wiary, relacji między wspólnotami ludzi wierzących a suwerenem, a których gwarancją jest prawo i państwo. Nie ma systemów prawnych, nieosadzonych w kontekście wartości religijnych – prawo odnosi się do konkretnych systemów religijno-etycznych, afirmuje je albo kontestuje. Literalnie tożsame przepisy prawne inaczej będą rozumiane osadzone na gruncie konfucjanizmu<sup>1</sup>, inaczej na gruncie chrześcijaństwa, islamu czy też systemów budowanych w opozycji do danej religii, systemów określających się jako laickie.

## Rekonstrukcja presupozycji odnoszących się do pozycji religii

Porównanie komunikatów w językach prawnych konstytucji Polski i Rosji pozwala na oznaczenie presupozycji, odczytanie różnic, które rzutować będą na każdy komunikat w języku prawnym dotyczący lub odnoszący się do wymienionej sfery. Na podstawie treści Preambuły<sup>2</sup>, która przedstawia się następująco:

W trosce o byt i przyszłość naszej Ojczyzny, odzyskawszy w 1989 roku możliwość suwerennego i demokratycznego stanowienia o Jej losie, my, Naród Polski – wszyscy obywatele Rzeczypospolitej, zarówno wierzący w Boga będącego źródłem prawdy, sprawiedliwości, dobra i piękna, jak i nie podzielający tej wiary, a te uniwersalne wartości wywodzący z innych źródeł, równi w prawach i w powinnościach wobec dobra wspólnego – Polski, wdzięczni naszym przodkom za ich pracę, za walkę o niepodległość okupioną ogromnymi ofiarami, za kulturę zakorzenioną w chrześcijańskim dziedzictwie Narodu i ogólnoludzkich wartościach, nawiązując do najlepszych tradycji Pierwszej i Drugiej Rzeczypospolitej, zobowiązani, by przekazać przyszłym pokoleniom wszystko, co cenne z ponad tysiącletniego dorobku, złączeni więzami wspólnoty z naszymi rodakami rozsiyanymi po świecie, świadomi potrzeby współpracy ze wszystkimi krajami dla dobra Rodziny Ludzkiej, pomni gorzkich doświadczeń

<sup>1</sup> Przykładem może być prawo japońskie, które recypowało szereg rozwiązań prawnych z systemów prawa europejskiego, a które interpretowane są w duchu konfucjanizmu.

<sup>2</sup> Aktualna Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku na podstawie Internetowego Systemu Aktów Prawnych ([www.isap.sejm.gov.pl](http://www.isap.sejm.gov.pl)), tekst jednolity – ostatnia aktualizacja 7.01.2015 r. Konstytucja RP składa się z preambuły i 13 głównych rozdziałów (w tym z 243 artykułów).

z czasów, gdy podstawowe wolności i prawa człowieka były w naszej Ojczyźnie łamane, pragnąc na zawsze zagwarantować prawa obywatelskie, a działaniu instytucji publicznych zapewnić rzetelność i sprawność, w poczuciu odpowiedzialności przed Bogiem lub przed własnym sumieniem, ustanawiamy Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej jako prawa podstawowe dla państwa oparte na poszanowaniu wolności i sprawiedliwości, współdziałaniu władz, dialogu społecznym oraz na zasadzie pomocniczości umacniającej uprawnienia obywateli i ich wspólnot. Wszystkich, którzy dla dobra Trzeciej Rzeczypospolitej tę Konstytucję będą stosowali, wzywamy, aby czynili to, dbając o zachowanie przyrodzonej godności człowieka, jego prawa do wolności i obowiązku solidarności z innymi, a poszanowanie tych zasad mieli za niewzruszoną podstawę Rzeczypospolitej Polskiej [<http://konstytucjarp24.pl/l/preambula>];

treści art. 25 Konstytucji RP:

Art. 25

1. Kościoły i inne związki wyznaniowe są równouprawnione.
2. Władze publiczne w Rzeczypospolitej Polskiej zachowują bezstronność w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych, zapewniając swobodę ich wyrażania w życiu publicznym.
3. Stosunki między państwem a kościołami i innymi związkami wyznaniowymi są kształtowane na zasadach poszanowania ich autonomii oraz wzajemnej niezależności każdego w swoim zakresie, jak również współdziałania dla dobra człowieka i dobra wspólnego.
4. Stosunki między Rzeczpospolitą Polską a Kościołem Katolickim określają umowa międzynarodowa zawarta ze Stolicą Apostolską i ustawy.
5. Stosunki między Rzeczpospolitą Polską a innymi kościołami oraz związkami wyznaniowymi określają ustawy uchwalone na podstawie umów zawartych przez Radę Ministrów z ich właściwymi przedstawicielami [<http://konstytucjarp24.pl/l/rzeczpospolita>];

treści art. 53 Konstytucji RP:

Art. 53

1. Każdemu zapewnia się wolność sumienia i religii.
2. Wolność religii obejmuje wolność wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. Wolność religii obejmuje także posiadanie świątyń i innych miejsc kultu w zależności od potrzeb ludzi wierzących oraz prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują.
3. Rodzice mają prawo do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania moralnego i religijnego zgodnie ze swoimi przekonaniami. Przepis art. 48 ust. 1 stosuje się odpowiednio.
4. Religia kościoła lub innego związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej może być przedmiotem nauczania w szkole, przy czym nie może być naruszona wolność sumienia i religii innych osób.
5. Wolność uzewnętrzniania religii może być ograniczona jedynie w drodze ustawy i tylko wtedy, gdy jest to konieczne do ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób.

6. Nikt nie może być zmuszany do uczestniczenia ani do nieuczestniczenia w praktykach religijnych.
7. Nikt nie może być obowiązany przez organy władzy publicznej do ujawnienia swojego światopoglądu, przekonań religijnych lub wyznania [<http://konstytucjarp24.pl//wolnosc-i-prawa-osobiste/>];

można oznaczyć presupozycje odnoszące się do sfery wartości, odczytać ich treść. Są to:

- a) wiara jako źródło uniwersalnych wartości;
- b) wolność wiary i jej obecność w sferze publicznej;
- c) rozumienie praw i wolności ukształtowane w subjęzyku religii i etyki chrześcijańskiej.

Wartość wiary została zaakcentowana w Preambule, w części wyrażającej wiarę suwerena – obywateli Rzeczypospolitej wierzących „w Boga będącego źródłem prawdy, sprawiedliwości, dobra i piękna” oraz precyzującej, iż kultura jest zakorzeniona „w chrześcijańskim dziedzictwie Narodu”. Komunikat nadawany w języku prawnym afirmuje wiarę jako wartość, odczytanie komunikatu w warstwie dyrektywnej nie może polegać na deprecjonowaniu, ograniczeniu, wykluczeniu wiary.

Wolność wiary i jej wyrażania wynika z treści art. 25 mówiącego o poszanowaniu autonomii, wzajemnej niezależności kościołów, konieczności zachowania bezstronności władz publicznych w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych, przy jednoczesnym zapewnieniu swobody ich wyrażania w życiu publicznym. Wolność wiary rozwija w swojej treści również art. 53. Odczytanie komunikatu zawartego w akcie normatywnym nie może zatem zakładać nadrzędności władzy publicznej nad sferą wiary, aparat państwowy nie może wkraczać w sferę wiary, która zaś uprawniona jest do obecności w sferze publicznej.

Najistotniejszą presupozycją, przekraczającą bowiem sferę relacji państwo – kościół, jest nakaz rozumienia praw i wolności tożsamy do subjęzyka religii i etyki chrześcijańskiej. Konstytucja akcentuje, iż kultura, a tym samym język, są zakorzenione w chrześcijańskim dziedzictwie. Wiara stanowi tym samym nie tylko źródło wartości, lecz także wyznacza również językowe rozumienie praw i wolności. Innymi słowy rozumienie w warstwie dyrektywnej komunikatu języka prawnego nie może być przeciwne do znaczeń nadawanych w subjęzyku religii i etyki chrześcijańskiej, przyjęcie odmiennej ekstensji danych terminów wymaga definiowania czy też rozbudowy komunikatu w jego warstwie deskryptywnej. Przykładowo komunikat odwołujący się w warstwie dyrektywnej do prawa do życia, wartość tę będzie przyjmował jako nienaruszalność życia, nie zaś jako poszanowanie życia o określonej jakości, przyjmowane w niektórych nurtach bioetycznych.

Rosyjskie prawo konstytucyjne nie odwołuje się do bezspornego chrześcijańskiego dziedzictwa Rosji, do wyrażanych w ogólnym języku rosyjskim kodów kulturowych dotyczących religii.

Konstytucja Federacji Rosyjskiej została przyjęta w ogólnonarodowym referendum, które odbyło się 12 grudnia 1993 roku i obowiązuje od dnia promulgacji, to jest od 25 grudnia 1993 roku. Tekst Preambuly Konstytucji brzmi następująco:

Мы, многонациональный народ Российской Федерации, соединенные общей судьбой на своей земле, утверждая права и свободы человека, гражданский мир и согласие, соединяя исторически сложившееся государственное единство, исходя из общепризнанных принципов равноправия и самоопределения народов, чтя память предков, передавших нам любовь и уважение к Отечеству, веру в добро и справедливость, возрождая суверенную государственность России и утверждая незыблемость ее демократической основы, стремясь обеспечить благополучие и процветание России, исходя из ответственности за свою Родину перед нынешним и будущими поколениями, сознавая себя частью мирового сообщества, принимаем КОНСТИТУЦИЮ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ [<http://www.gov.ru/main/konst/konst0.html>];

w tłumaczeniu Andrzeja Kubika [*Konstytucja Rosji* 2000]:

My, wielonarodowy lud Federacji Rosyjskiej,  
złączeni wspólnym losem na swej ziemi,  
utwierdzając prawa i wolności człowieka, pokój i zgodę społeczną,  
zachowując historycznie ukształtowaną wspólnotę państwową,  
kierując się ogólnie uznanymi zasadami równouprawnienia i samookreślenia narodów,  
czcząc pamięć przodków, po których odziedziczyliśmy miłość i szacunek do Ojczyzny,  
wiarę w dobro i sprawiedliwość,  
wskrzeszając suwerenną państwowość Rosji i umacniając jej demokratyczny fundament,  
dążąc do zapewnienia pomyślności i rozkwitu Rosji,  
w poczuciu odpowiedzialności za Ojczyznę wobec obecnego i przyszłych pokoleń,  
uważając się za część społeczności światowej,  
uchwalamy Konstytucję Federacji Rosyjskiej [<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/rosja.html>].

Poszczególne art. 14, 19, 28, 29 Konstytucji Federacji Rosyjskiej podkreślają świeckość państwa i równość wszystkich religii i związków wyznaniowych wobec prawa:

#### Статья 14

1. Российская Федерация – светское государство. Никакая религия не может устанавливаться в качестве государственной или обязательной.
2. Религиозные объединения отделены от государства и равны перед законом.

#### Artykuł 14

1. Federacja Rosyjska jest państwem świeckim. Żadna religia nie może być uznana za państwową lub obowiązującą.
2. Związki wyznaniowe są oddzielone od państwa i równe wobec prawa [<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/rosja.html>].

## Статья 19

1. Все равны перед законом и судом.
2. Государство гарантирует равенство прав и свобод человека и гражданина независимо от пола, расы, национальности, языка, происхождения, имущественного и должностного положения, места жительства, отношения к религии, убеждений, принадлежности к общественным объединениям, а также других обстоятельств. Запрещаются любые формы ограничения прав граждан по признакам социальной, расовой, национальной, языковой или религиозной принадлежности.
3. Мужчина и женщина имеют равные права и свободы и равные возможности для их реализации.

## Artykuł 19

1. Wszyscy są równi wobec prawa i sądu.
2. Państwo gwarantuje równość praw i wolności człowieka i obywatela niezależnie od płci, rasy, narodowości, języka, pochodzenia, stanu majątkowego i stanowiska służbowego, miejsca zamieszkania, stosunku do religii, przekonań, przynależności do organizacji społecznych, a także innych okoliczności. Zabrania się jakichkolwiek form ograniczania praw obywateli ze względu na przynależność społeczną, rasową, narodowościową, językową lub religijną.
3. Mężczyzna i kobieta mają równe prawa i wolności i równe możliwości ich realizacji.

## Статья 28

Каждому гарантируется свобода совести, свобода вероисповедания, включая право исповедовать индивидуально или совместно с другими любую религию или не исповедовать никакой, свободно выбирать, иметь и распространять религиозные и иные убеждения и действовать в соответствии с ними.

## Artykuł 28

Każdemu gwarantuje się wolność sumienia i wolność wyznania, łącznie z prawem do indywidualnego lub wspólnie z innymi wyznawania dowolnej religii lub niewyznawania żadnej, do swobodnego wyboru, posiadania i rozpowszechniania przekonań religijnych i innych oraz postępowania w zgodzie z nimi.

## Статья 29

1. Каждому гарантируется свобода мысли и слова.
2. Не допускаются пропаганда или агитация, возбуждающие социальную, расовую, национальную или религиозную ненависть и вражду. Запрещается пропаганда социального, расового, национального, религиозного или языкового превосходства. [<http://www.gov.ru/main/konst/konst12.html>].

## Artykuł 29

1. Każdemu gwarantuje się wolność myśli i słowa.
2. Niedopuszczalna jest propaganda lub agitacja rozpalaająca nienawiść i wrogość społeczną, rasową, narodową lub religijną. Zabrania się uprawiania propagandy wyższości społecznej, rasowej, narodowej, religijnej lub językowej.

Presupozycje przekazywane w komunikatach rosyjskiego języka prawnego odnoszące się do poszanowania podstaw aksjologicznych będą tym samym odmienne niż w polskim języku prawnym. Te ukryte założenia to:

- a) zgoda (umowa) społeczna tworząca historyczną wspólnotę jako źródło praw uniwersalnych;
- b) świecka sfera publiczna, wolność wiary w sferze prywatnej, brak gwarancji instytucjonalnych;
- c) świeckie rozumienie praw i wolności, oderwane od subjęzyka religii i etyki chrześcijańskiej.

Wymienione presupozycje znajdują potwierdzenie w praktyce organów władzy Federacji Rosyjskiej, w ich relacjach z kościołami, organizacjami wyznaniowymi.

Tekst w językach polskim i rosyjskim, tożsamy w warstwie deskryptywnej, będzie przyjmował odmienne znaczenie w warstwie dyrektywnej, po odczytaniu nadawanych z komunikatem presupozycji. Komunikat nadawany w prawnym języku rosyjskim nie będzie tym samym zawierał presupozycji afirmującej wiarę jako wartość ogólnospołeczną, przeciwnie wiara będzie elementem sfery prywatnej, w świeckim państwie traktowanym jako zespół przekonań, poglądów bez większego znaczenia w procesie wykładni prawa.

### **Przekład komunikatu nadanego w języku prawnym z przywołaniem presupozycji**

Odczytanie presupozycji poziomu dyrektywnego komunikatu, w tym także presupozycji poszanowania podstaw aksjologicznych prawa, nie oznacza możliwości ich oddania przez tłumacza w przekładzie na przykład przez dobór właściwych leksemów. Ukryte założenia ze swojej istoty nie są bowiem wyrażane wprost w przekładanym tekście prawnym. Tłumaczenie tekstu prawnego z uwzględnieniem presupozycji wymagałoby zatem zamieszczenia komentarza do przekładanego tekstu zawierającego odczytane założenia tkwiące w komunikacie, rzutujące w szczególności na odmiennosc w rozumieniu ekwiwalentnych terminów.

Analiza poniższych tłumaczeń została ograniczona w pracy do zakresu niezbędnego do przedstawienia przede wszystkim presupozycji poszanowania podstaw aksjologicznych w rosyjskim konstytucyjnym unormowaniu pozycji religii. Skuteczność przekładu przytoczonych fragmentów aktów prawnych wymagała także zastosowania kontekstowego rozumienia języka prawnego.

### Przykład 1<sup>3</sup>

Статья 4. Государство и религиозные объединения

7. По просьбам религиозных организаций соответствующие органы государственной власти в Российской Федерации вправе объявлять религиозные праздники нерабочими (праздничными) днями на соответствующих территориях.

Artykuł 4. Państwo i organizacje religijne

7. Na prośbę organizacji religijnych odpowiednie organy władzy państwowej Federacji Rosyjskiej mają prawo ogłaszać święta religijne dniami nieroboczymi (świętecznymi) na odpowiednich terytoriach.

Na wynik przekładu powyższego fragmentu wpływa rozumienie poszczególnych leksemów języka powszechnego w kontekście języka prawnego. Słownik WSRP<sup>4</sup> hasło *объединение* tłumaczy jako ‘zjednoczenie / jednoczenie’ i ‘związek, zrzeszenie’, słownik PWN<sup>5</sup> podaje cztery tłumaczenia: ‘połączenie, jednoczenie, zjednoczenie, stowarzyszenie’. Szeroki kontekst polskiego języka prawnego, a także słowo dopełniające religijny pozwala ograniczyć wybór do leksemu organizacje. Podobnie określenie *нерабочий* według słownika WSRP to: 1. ‘nierobotniczy’; 2. ‘nieroboczy’; 3. ‘wolny od pracy, nieroboczy’; 4. ‘nie sprzyjający pracy, nieroboczy’; a według słownika PWN: ‘wolny / niepracujący’. W polskim języku prawnym aktualny jest termin nieroboczy.

Odbiór komunikatu na poziomie deskryptywnym może prowadzić do błędnego rozumienia przepisu jako stanowiącego obowiązek współdziałania organów władzy państwowej z organizacjami religijnymi w ustanawianiu świąt dniami wolnymi od pracy na terytorium Federacji Rosyjskiej. W rzeczywistości odczytanie nadanych z komunikatem presupozycji świeckiej sfery publicznej i świeckiego rozumienia praw i wolności pozwala na rozróżnienie dnia świątecznego w rozumieniu prawa od świąt religijnych. Następuje tu przełamanie kodu kulturowego, zgodnie z którym dniami świątecznymi są święta religijne o utrwalonych zwyczajach rodzinnych i przyjętej w danych wyznaniach celebrze. Święta religijne w tym rozumieniu nie stanowią ze swojej istoty dni świątecznych, w odniesieniu do których władze państwowe winny umożliwić obywatelom ich celebrowanie, poprzez zapewnienie zwolnienia z pracy, stanowią zwyczajne dni robocze. Ustanowienie dnia świątecznego zależy zaś od arbitralnej decyzji organu władzy.

<sup>3</sup> Wszystkie przykłady zostały wyekscerpowane z Prawa Federalnego Federacji Rosyjskiej: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102049359> [Dostęp 20 X 2016].

<sup>4</sup> Mirowicz Anatol, Dulewiczowa Irena, Grek-Pabisowa Iryda, Maryniakowa Irena. 1987. Wielki słownik rosyjsko-polski. Moskwa-Warszawa: Wydawnictwo Russkij Jazyk, Państwowe Wydawnictwo Wiedza Powszechna.

<sup>5</sup> *Wielki słownik rosyjsko-polski z kluczem polsko-rosyjskim*. 2004. Red. Wawrzyńczyk J. Warszawa: PWN.



## Przykład 2

Статья 6. Религиозные объединения

3. Создание религиозных объединений в органах государственной власти, других государственных органах, государственных учреждениях и органах местного самоуправления, воинских частях, государственных и муниципальных организациях запрещается.

Artykuł 6. Organizacje religijne

3. Tworzenie organizacji religijnych w organach władzy państwowej, innych państwowych organach, państwowych instytucjach i organach miejscowego samorządu, wojskowych oddziałach, państwowych i municypalnych organizacjach jest zabronione.

Przymiotnik *местный* w WSRP to: 1. ‘miejscowy, lokalny’; 2. ‘miejscowy, tubylczy’; 3. ‘terenowy, miejscowy, lokalny’; natomiast słownik PWN ogranicza się tylko do dwóch określeń: ‘miejscowy’ i ‘terenowy’. Leksem samorząd w polskim języku prawnym łączy się z przymiotnikiem miejscowy, mimo że w słowniku WSRP pod hasłem *самоуправление* znajduje się połączenie wyrazowe ‘samorząd terytorialny’.

Także wyraz *часть* może sprawiać trudność w tłumaczeniu. W słowniku WSRP leksem ten posiada następujące znaczenia: 1. ‘część’; 2. ‘dział, wydział’; 3. ‘dziedzina, kierunek’; 4. ‘strona’, 5. woj. (*войсковая единица*) ‘jednostka, oddział, formacja’; 6. ‘cyrkuł’; 7. ‘udział, los’. Słownik PWN ogranicza swoje tłumaczenie wyrazu *часть* do czterech punktów: 1. ‘część’; 2. ‘dział’; 3. ‘dziedzina’; 4. ‘jednostka / oddział / formacja’. Tylko kontekst wewnątrzdanio-owy, obejmujący wyraz dopełniający do zwrotu wojskowy oraz kontekst aktu prawnego pozwalają przetłumaczyć *воинские части* na ‘wojskowe oddziały’.

W warstwie deskryptywnej powyższy komunikat sprowadza się do zakazu infiltracji organów władzy, wojska i służb przez organizacje religijne, czy też quasi-religijne, co jest zrozumiałe w dobie terroryzmu inspirowanego przez różne formy fanatyzmu religijnego. W warstwie dyrektywnej odczytanie komunikatu poprzez pryzmat omawianych presupozycji zakaz infiltracji rozszerza do praktycznie całkowitego zakazu oddziaływania religijnego czy też – używając terminu konstytucyjnego – propagandy religijnej skierowanej do członków organów władzy, wojska i służb. W tym rozumieniu zakazane przez prawo rosyjskie może być ustanowienie kapelanów dla służb, duszpasterstwo skierowane do członków organów władzy, rekolekcje, dni skupienia, medytacje, modlitwy dla funkcjonariuszy służb, urzędników, członków organów władzy. Dopuszczalny zakres tego rodzaju działalności zależeć będzie od mniej lub bardziej restrykcyjnej polityki władz.

### Przykład 3

Статья 12. Отказ в государственной регистрации религиозной организации

1. Религиозной организации может быть отказано в государственной регистрации в случаях, если:

цели и деятельность религиозной организации противоречат Конституции Российской Федерации и законодательству Российской Федерации – со ссылкой на конкретные статьи законов;

Artykuł 12. Odmowa państwowej rejestracji organizacji religijnej

1. Odmowa państwowej rejestracji organizacji religijnej może nastąpić w przypadkach, jeżeli:

cele i działalność organizacji religijnej są sprzeczne z Konstytucją Federacji Rosyjskiej i prawodawstwem Federacji Rosyjskiej – z powołaniem się na konkretne przepisy ustaw;

Leksem *отказ* według słownika PWN to ‘odmowa’ lub ‘rezygnacja’, oba terminy funkcjonują w języku prawnym. WSRP prezentuje hasło *отказ* jedynie w konkretnych połączeniach wyrazowych: *отказ от дачи показаний* ‘odmówienie zeznań’; *отказ от наследства* ‘wyrzeczenie się spadku’; *отказ от притязаний* ‘zrzeczenie się pretensji’. Jednak to wyraz odmowa jest odpowiednim leksemem w danym artykule prawnym. Odmowa to ‘brak zgody na coś, odrzucenie jakiejś propozycji’ [SJP, online], rezygnacja zaś to ‘zrzeczenie się lub zaniechanie czegoś’ [SJP, online]. Odwołanie się do kontekstu zdaniowego obejmującego całe zdanie pozwala na zastosowanie leksemu odmowa, gdyż nie zachodzi tu zaniechanie działania, tylko brak zgody, odrzucenie propozycji rejestracji organizacji religijnej.

Kolejny zwrot *со ссылкой* nie występuje w obu słownikach przekładowych. Sam leksem *ссылка* jest tłumaczony w WSRP jako 1. ‘powołanie się / powoływanie się’ i 2. ‘odsyłacz’, zaś w słowniku PWN – 1. ‘zesłanie’, 2. ‘odsyłacz’, 3. ‘powołanie się’. W polskich aktach prawnych *со ссылкой* to ‘z powołaniem się’.

Zwrot *статьи законов* został przetłumaczony na ‘przepisy ustaw’, aczkolwiek w języku prawnym hasło *статья* to ‘artykuł’, a hasło *закон* to ‘prawo, ustawa, zasady reguły, wymogi’ [WSRP]. Termin *статья* został jednak użyty w znaczeniu ogólnym jako jednostka redakcyjna tekstu prawnego, któremu to znaczeniu odpowiada w języku polskim leksem przepis.

Uwzględnienie w warstwie dyrektywnej presupozycji świeckiej przestrzeni publicznej pozwala na przyjęcie jako niedopuszczalnych prawnie praktyk organizacji religijnych realizowanych bez zezwolenia poza miejscami kultu czy też poza przestrzenią prywatną. W praktyce zatem może zostać niezarejestrowany albo zdelegalizowany związek religijny organizujący pielgrzymki, msze polowe itp.

## Приклад 4

Статья 16. Религиозные обряды и церемонии

3. Религиозные организации вправе проводить религиозные обряды и церемонии в лечебно-профилактических и больничных учреждениях, детских домах, домах-интернатах для престарелых и инвалидов по просьбам находящихся в них граждан в помещениях, специально выделяемых администрацией для этих целей.

[...]

Религиозные обряды и церемонии могут проводиться также в зданиях, строениях религиозного назначения, расположенных на территориях образовательных организаций, а также в помещениях образовательных организаций, исторически используемых для проведения религиозных обрядов.

Artykuł 16. Obrzędy i ceremonie religijne

3. Organizacje religijne mają prawo przeprowadzać obrzędy i ceremonie religijne w instytucjach leczniczo-profilaktycznych i szpitalnych, domach dziecka, domach-internatach dla starców i inwalidów na prośbę znajdujących się w nich obywateli w pomieszczeniach, specjalnie wydzielonych przez administrację do tych celów.

[...]

Obrzędy i ceremonie religijne mogą być przeprowadzane także w budynkach, budowlach o przeznaczeniu religijnym, rozmieszczonych na terytoriach organizacji oświatowych, a także w pomieszczeniach organizacji oświatowych, historycznie wykorzystywanych do prowadzenia obrzędów religijnych.

Słowo *учреждение* w słowniku WSRP to: 'instytucja, zakład, urząd, biuro', z kolei słownik PWN, oprócz wymienionych określeń, podaje również rzeczowniki odczasownikowe: 'założenie, wprowadzenie, powołanie, ustanowienie, ufundowanie'. W połączeniu z przymiotnikiem *больничный* 'szpitalny' w aktach prawnych występuje leksem instytucja.

Słowo *строение* to 'budowa' i 'budynek' według słownika PWN, a według WSRP – 'budowla', 'budynek'; 'budowa / układ / struktura' oraz 'budowanie / budowa'. Wybór określenia 'budynek' uniemożliwia wcześniejsze użycie tego wyrazu jako tłumaczenia leksemu *здание*. *Słownik języka polskiego* definiuje rzeczownik budowla jako „to, co zostało wybudowane” [SJP, online], a kontekst wewnątrzdzaniowy dopełniający do zwrotu 'budowla o przeznaczeniu religijnym' precyzuje znaczenie hasła *строение* jako rezultatu przeprowadzonej czynności budowy.

Również leksem *проведение*, pochodzący od czasownika *провести / проводить*, ma wiele znaczeń: 'przeprowadzenie, zakładanie, prowadzenie, wprowadzenie, zaksięgowanie' [WSRP] oraz 'prowadzenie / przeprowadzenie, odbycie, zakładanie / założenie, wprowadzenie / wprowadzanie' [PWN]. Na zastosowanie tłumaczenia 'prowadzenie' wskazuje bezpośrednio kontekst wewnątrzdzaniowy, to jest dopełnienie w postaci prowadzenie obrzędów religijnych.

Presupozycja świeckiego rozumienia praw i wolności czyni wyjątkiem dopuszczenie religijnych obrzędów i ceremonii w szpitalach, sanatoriach, domach opieki społecznej, a także na terenie organizacji oświatowych. Odmiennie presupozycje w komunikatach nadawanych w prawnym języku polskim skutkowałyby rozumieniem przepisu jako obowiązku udostępnienia pomieszczeń w celu organizacji miejsca kultu dla pensjonariuszy, uczniów, przy zachowaniu uprawnienia do indywidualnych praktyk religijnych przykładowo przy łóżkach chorych. W rzeczywistości w warstwie dyrektywnej komunikat w prawnym języku rosyjskim wyraża zakaz praktyk religijnych przy łóżku chorego, nie wprowadza też obowiązku wydzielenia pomieszczenia na cele praktyk religijnych.

### Przykład 5

#### Статья 16. Религиозные обряды и церемонии

В иных случаях публичные богослужения, другие религиозные обряды и церемонии (включая молитвенные и религиозные собрания), проводимые в общественных местах в условиях, которые требуют принятия мер, направленных на обеспечение общественного порядка и безопасности как самих участников религиозных обрядов и церемоний, так и других граждан, осуществляются в порядке, установленном для проведения митингов, шествий и демонстраций.

#### Artykuł 16. Obrzędy i ceremonie religijne

W innych wypadkach publiczne nabożeństwa, inne obrzędy i ceremonie religijne (włączając spotkania modlitewne i religijne), przeprowadzane w miejscach publicznych w warunkach, które wymagają zastosowania środków, skierowanych na zabezpieczenie publicznego porządku i bezpieczeństwa uczestników obrzędów i ceremonii religijnych, jak i innych obywateli, realizowane są w porządku ustalonym dla przeprowadzenia mityngów, pochodów i demonstracji.

Wieloznaczny leksem *собрание* może być tłumaczony jako: 1. ‘zbiór, kolekcja’; 2. ‘zbiór (dzieł)’; 3. ‘zebranie, zgromadzenie’; 4. ‘spotkanie’; 5. ‘zgromadzenie, towarzystwo’; 6. ‘reśursa’; 7. (*выборный орган*) ‘zgromadzenie’; 8. ‘zebranie’ [WSRP]. Do wymienionych tłumaczeń słownik PWN dodaje znaczenie ‘akademii’. Jednoznaczne określenia *молитвенные* ‘modlitewne’ i *религиозные* ‘religijne’ pozwalają na zawężenie szeregu pasujących do zwrotu tłumaczeń, jednak dopiero kontekst tekstowy, ujmujący wyrazy w ramach szerszych jednostek redakcyjnych aktu prawnego, potwierdza trafność dokonanego przekładu: *молитвенные и религиозные собрания* – spotkania modlitewne i religijne.

Połączenie wyrazowe *требуют принятия мер* zostało przetłumaczone jako ‘wymagają zastosowania środków’. Hasło *требовать* według słownika PWN i WSRP to: ‘żądać, domagać się’; ‘wymagać’; ‘wzywać’. Natomiast połączenie wyrazowe *принять меры* jest tłumaczone na ‘przedsięwziąć środki’ [WSRP, PWN]. Sam rzeczownik odczasownikowy *принятие* nie jest przez słowniki PWN i WSRP tłumaczony jako ‘zastosowanie’, ale jako ‘przyjęcie,

odbiór, podjęcie, przybranie'. Również czasownik *принять* ma wiele znaczeń: 'przyjąć, odebrać, przybrać, zażyć, objąć, wziąć, uchwalić, znieść, doznać' i dopiero zwrot *принять на вооружение что-либо* zawiera tłumaczenie w postaci: 'zrobić użytek z czegoś; wykorzystać, zastosować coś' [WSRP]. Odwołanie się do kontekstu tekstowego języka prawnego pozwala na zrozumienie tłumaczonych terminów, a także wybranie leksemu, którego odpowiednik znaczeniowy nie został ujęty w słownikach tłumaczeniowych, a który jest konieczny w tłumaczeniu.

Kolejny leksem w przetłumaczonym fragmencie *осуществляться* ma następujące znaczenia: 'urzeczywistniać się, realizować się, spełniać się, dokonywać się' [WSRP]. Każdy z wymienionych odpowiedników w języku polskim oddaje wymagane znaczenie, ale dopiero szerszy kontekst prawn językowy motywuje wybór właściwego znaczenia – 'realizowane są'.

Odczytanie treści komunikatu wyłącznie na poziomie deskryptywnym prowadzi do konstatacji, iż publiczne obrzędy religijne są prawnie dopuszczalne, o ile ich organizator wypełni warunki przewidziane dla zgromadzeń publicznych. Poziom dyrektywny zmienia to rozumienie. Presupozycja świeckiej przestrzeni publicznej stanowi o decyzji o dopuszczeniu publicznych obrzędów religijnych zależnie od oceny organów władzy co do spełnienia warunków bezpieczeństwa i porządku publicznego. Powołanie się na warunki bezpieczeństwa przy braku współdziałania ze strony organów władzy w tym obszarze, czyni tym samym iluzoryczną możliwość kultu publicznego.

## Wnioski

1. Analiza presupozycji poszanowania aksjologicznych podstaw konstytucyjnego unormowania religii pozwala na ukazanie roli ukrytych założeń w odczytaniu rzeczywistej treści komunikatu nadawanego w języku prawnym. Komunikat na poziomie dyrektywnym, uwzględniający ekstensje presupozycji, częstokroć przybiera znaczenia odmienne od rozumienia na poziomie deskryptywnym, tj. w języku ogólnym. Przekładalność tekstu maleje wraz z pogłębianiem się różnic między presupozycjami poziomu dyrektywnego języków prawnych komunikatu i przekładu.

2. Tłumaczenie komunikatu nadawanego w języku prawnym, którego celem jest oddanie treści równoważnej komunikatowi odbieranemu przez adresata normy prawnej, musi uwzględniać presupozycje właściwe dla języka prawnego komunikatu.

3. Presupozycje języka prawnego mogą odbiegać od kodów kulturowych dominujących w języku powszechnym. Przełamanie kodu kulturowego w języku prawnym następuje przez ustanowienie zasady prawnej w nadrzędnym akcie prawnym, zwykle w ustawie konstytucyjnej.

4. Przekład dokonywany na poziomie deskryptywnym winien być uzupełniony przez przytoczenie bądź wskazanie presupozycji znajdujących zastosowanie w rozumieniu danego aktu prawnego czy też szerszej danej gałęzi prawa.

5. Kompetencja tłumacza aktu prawnego musi zawierać umiejętność dekodowania tekstu prawnego, w tym oznaczania presupozycji.

## Bibliografia

- Gizbert-Studnicki Tomasz. 1986. *Język prawny z perspektywy socjologicznej*. Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Golka Marian. 2008. *Bariery w komunikowaniu i społeczeństwo (dez)informacyjne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hejwowski Krzysztof. 2006. *Kognitywno-komunikacyjna teoria przekładu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Encyklopedia PWN*. W: <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/aksjologia;3866999.html> [Dostęp 10 X 2016].
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku na podstawie Internetowego Systemu Aktów Prawnych*. W: [www.isap.sejm.gov.pl](http://www.isap.sejm.gov.pl) [Dostęp 10 X 2016].
- Konstytucja Rosji*. 2000. Tłum. A. Kubik. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. W: <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/rosja.html> [Dostęp 10 X 2016].
- Конституция Российской Федерации*. W: <http://www.gov.ru/main/konst/konst0.html> [Dostęp 10 X 2016].
- Maciejewski Wojciech. 2007. *Próba semiotycznej analizy współczesnego języka prawnego*. W: *Współczesny język prawny i prawniczy. Ogólnopolska Konferencja Naukowa 20 kwietnia 2007r.* Red. Mróz A., Niewiadomski A., Pawelec M. Warszawa: Wydział Prawa i Administracji. Uniwersytet Warszawski.
- Mirowicz Anatol, Dulewiczowa Irena, Grek-Pabisowa Iryda, Maryniakowa Irena. 1986. *Wielki słownik rosyjsko-polski*. T. I-II. Moskwa-Warszawa: Wydawnictwo Russkij Jazyk. Państwowe Wydawnictwo Wiedza Powszechna.
- Nawacka Joanna, Nawacki Maciej. 2007. *Z obserwacji nad kontekstowym rozumieniem tekstu prawnego jako podstawą translacji*. „Acta Polono-Rhutenica” XII: 145-159.
- Nawacka Joanna, Nawacki Maciej. 2009. *Założenia jednoznaczności kontekstowego słownika translacyjnego rosyjskiego języka prawnego*. „Acta Polono-Ruthenica” XIV: 443-452.
- Nawacka Joanna, Nawacki Maciej. 2013. *Komunikacyjny model przekładu tekstu prawnego*. „Między oryginałem a przekładem” R. XIX nr 3(21). Red. Dębska K., Szczęsna A. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka: 95-107.
- Nawacka Joanna, Nawacki Maciej. 2016. *Kilka uwag o przekładzie kodów kulturowych języków prawnych*. „Acta Neophilologica” XVIII/1: 55-66.
- Nawacki Maciej. 2008. *Karalność gier na automatach*. „Studia Prawnoustrojowe” 8: 273-291.
- Pieńkos Jerzy. 2003. *Podstawy przekładoznawstwa. Od teorii do praktyki*. Kraków: Kantor Wydawniczy Zakamycze.
- Słownik języka polskiego PWN*. W: <http://sjp.pwn.pl/sjp/budowla;2446524.html> [Dostęp 10 X 2016].
- Wielki słownik rosyjsko-polski z kluczem polsko-rosyjskim*. 2004. Red. Wawrzyńczyk J. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

## Summary

### PRESUPPOSITIONS OF RESPECT FOR AXIOLOGICAL FOUNDATIONS IN RUSSIAN AND POLISH CONSTITUTIONAL NORMS DETERMINING THE POSITION OF RELIGION

The article constitutes an attempt to reconstruct presuppositions of respect for axiological foundations present in communications sent in legal language and understood at the directive level. The analysis focuses on the presuppositions which originate in the sphere of religion and relationships between communities of believers and the sovereign, who is the sender in the communication process. Juxtaposing communications sent in Polish and Russian legal language related to the constitution allows one to distinguish and name the presuppositions in question. Moreover, this makes it possible to address communication difficulties in translation which result from differences in the occurrence of presuppositions, differences which have impact on extensions of legal terms in these languages.

Kontakt z Autorami:  
joanna.nawacka@gmail.com  
wanam1@gmail.com





**Tamara Graczykowska**

Instytut Neofilologii i Lingwistyki Stosowanej  
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

*DOM DZIECIĘCY, BIEG BARJEROWY,  
KULTURALNO-BYTOWE OBSŁUGIWANIE,  
CZYLI O FRAZEMACH W POLSKOJĘZYCZNEJ  
PRASIE RADZIECKIEJ  
(NA MATERIALE „TRYBUNY RADZIECKIEJ”  
Z LAT 1927-1938)*

**Key words:** Polish press, Moscow, interwar period, vocabulary, phrasemes

Jakiś czas temu w „Języku Polskim” ukazał się artykuł M. Marszałka pt. *Frazemy wschodniosłowiańskie w powojennej polszczyźnie wileńskiej* [Marszałek 2015]. Niektóre spostrzeżenia przedstawione ww. artykule nasunęły mi pewne skojarzenia z językiem polskojęzycznej prasy wydawanej w dwudziestolecie międzywojennym w Rosji Radzieckiej, a szczególnie z polszczyzną „Trybuny Radzieckiej”, która ukazywała się w Moskwie w latach 1927-1938.

Badacze zarówno polszczyzny północnokresowej, jak i polszczyzny radzieckiej<sup>1</sup> zazwyczaj ograniczają się do opisu jednostek słownikowych, czyli wyrazów [por. Mędelska 2000, 486; Marszałek 2006, 26]. Stąd też jednostki wieloelementowe są słabo opisane, brakuje informacji o ich wcześniejszym funkcjonowaniu w polszczyźnie za wschodnią granicą Polski [Mędelska 2000, 486], a słowniki uwzględniają je w niewielkim stopniu [Joachimiak-Prażanowska 2014, 155]. A dotychczasowa wiedza o nich opiera się wyłącznie na źródłach

---

<sup>1</sup> Termin *polshczyzna radziecka* oznacza język polski, jakim posługiwali się Polacy na całym terytorium ZSRR od momentu jego powstania aż do upadku w 1991 r. J. Mędelska, M. Marszałek dokonali podziału tej odmiany polszczyzny na 3 okresy: 1) porewolucyjną polszczyznę radziecką (lata 1917-1939), 2) powojenną polszczyznę radziecką (lata 1944-1990), 3) postsowiecką polszczyznę używaną na terenach byłego ZSRR [Mędelska, Marszałek 2000, 121].

prasowych (głównie wileńskich<sup>2</sup>) i dopiero od niedawna uzupełniana jest o inne, np. litewskie podręczniki dla polskich szkół, materiały propagandowe, poradniki dla gospodyń domowych [Marszałek 2015, 433].

W niniejszym artykule zaprezentuję frazemy, które zostały wyekscerpowane z „Trybuny Radzieckiej”, centralnej gazety polskojęzycznej, wydawanej w Moskwie w latach 1927-1938<sup>3</sup>. Celem artykułu nie jest szczegółowy opis frazemów, a jedynie zwrócenie uwagi na ciekawy materiał leksykalny, który jest mniej znany, niezbyt dobrze udokumentowany i rzadko przytaczany w literaturze przedmiotu.

Przez frazem rozumiem, zgodnie z definicją W. Chlebdy, „(...) względnie trwałą formę językową, która w danej sytuacji stała się – niezależnie od swych cech strukturalnych i semantycznych – przyjętym (nierazko jedynym) sposobem wyrażania danego potencjału treściowego” [Chlebda 2001, 335], zbliżoną do frazeologizmów, od których różni się jednak brakiem obrazowości [Mędelska 2000, 556]. Przy czym jest to jednostka językowa „(...) odtwarzana przez różnych nadawców w tej samej funkcji i w tym samym znaczeniu (...)” [Urbańczyk, Kucala 1999, 103]. Jak słusznie jednak zauważył. M. Marszałek, frazemy, występujące zarówno w badanej przez niego polszczyźnie wileńskiej, jak i w materiale zaprezentowanym w niniejszym artykule, są strukturami innowacyjnymi powstałymi pod wpływem obcym, tak więc „(...) wymóg odtwarzalności, jakiemu powinny one odpowiadać, dotyczy nie tyle ich samych, ile jednostek funkcjonujących w tym czy innym języku dawcy” [Marszałek 2015, 433].

<sup>2</sup> Pewien wykaz takich jednostek wyekscerpowanych z międzywojennego „Kuriera Wileńskiego” zawiera artykuł J. Joachimiak-Prażanowskiej [Joachimiak-Prażanowska 2014, 153-171] oraz monografia J. Mędelskiej, w której zaprezentowano wieloelementowe jednostki pochodzące z powojennej prasy wileńskiej [Mędelska 2000, 486-594].

<sup>3</sup> Pierwszy numer „Trybuny Radzieckiej” ukazał się w kwietniu 1927 r. Był to wówczas Tygodnik Ilustrowany, Społeczny, Polityczny i Literacki, będący początkowo organem Centralnego Biura Polskiego przy KC WKP (b). „Trybuna Radziecka” wychodziła do 1938 r., kiedy jej funkcje przejął wydawany w Kijowie „Głos Radziecki” [Sierocka 1968, 55]. Gazetę redagowali kolejno: Tomasz Dąbał (1927-1929), Jan Neyman (1930-1933), Abram Maksymowski (1933-1937), Maria Rozwadowska (1937-1938) [Iwanow 1991, 228]. Z gazetą współpracowali polscy komuniści, m.in. S. Budkiewicz, S. Bobiński, S. Borski, T. Dąbał, Z. Dzierżyńska, F. Kon, J. Leszczyński, J. Nejman, H. Politur, B. Przybyszewski, S. Stande, H. Walecki, A. Warski, M. Zdziarski i wielu innych [„Trybuna Radziecka” 1927, nr 36: 12]. W 1932 r. „Trybuna Radziecka” przekształciła się w gazetę codzienną [Ślisz 1958, 70]. W gazecie omawiano aktualne wydarzenia polityczne w ZSRR, zajmowano się kwestiami Polonii radzieckiej (m.in. szkolnictwem, działalnością kulturalną), podejmowano tematy związane z życiem robotników w Polsce sanacyjnej, przedrukowywano uchwały partii, zamieszczano listy od czytelników. U schyłku lat 30. „Trybuna Radziecka” nie różniła się niczym od innych gazet radzieckich, pozostając gazetą polską tylko ze względu na język. Pod koniec swego istnienia w redakcji nie zasiadali już znani działacze polscy z lat 20. W 1938 r. skazano praktycznie całą emigrację polityczną z Polski, a mianowicie: A. Warskiego, J. Leńskiego, J. Unszlichta, K. Radka, S. Bobińskiego, S. Budzyńskiego, S. Królikowskiego, T. Dąbała, B. Jasińskiego. Wraz z rodzinami znaleźli się w łagrach Kołomy, Dalekiego Wschodu, Workuty. Represji uniknęły jednostki [Patek 1992, 328].

Frazemy uporządkowano według obszarów tematycznych. Przy każdym z nich podaję znaczenie ogólnopolskie, ilustrację tekstową z „Trybuny Radzieckiej” oraz poświadczenia równoległe – czyli zaczerpnięte z innych źródeł pochodzących z dwudziestolecia międzywojennego (m.in. z polszczyzny radzieckiej, np. ze słowników J. Krasnego, z języka Tomasza Dąbala, polskiego działacza komunistycznego, z prasy polskojęzycznej na Białorusi radzieckiej oraz z polszczyzny kowieńskiej i wileńskiej) i późniejsze – obejmujące lata powojenne (głównie z prasy wileńskiej). Na końcu zamieszczam konkluzję, czyli wskazuję genezę dostrzeżonej zmiany, popartą danymi ze słowników innojęzycznych. Wieloelementowe jednostki pojawiały się najczęściej w takich sferach życia radzieckich Polaków, jak: polityka, praca, oświata i wychowanie, sport. W każdej z tych grup zaprezentowano najwięcej frazemów (8-10). Charakteryzowały się one znaczną frekwencją tekstową (172 wystąpienia). Obecność frazemów w tych obszarach tematycznych jest jak najbardziej uzasadniona. Jest to słownictwo typowo „gazetowe”, ściśle związane z zagadnieniami poruszonymi przez redaktorów w polskojęzycznej prasie wydawanej w okresie międzywojennym w Rosji radzieckiej. W „Trybunie Radzieckiej”, tak jak w innych gazetach, zgodnie z wytycznymi władz w każdym numerze wiele miejsca poświęcano treściom politycznym, poruszano tematy związane z życiem robotników i ich pracą w radzieckiej gospodarce. Ważne miejsca zajmowały też kwestie wychowania młodzieży w duchu socjalistycznym czy sprawy oświatowe.

1. Polityka (10 jednostek, 51 wyst.): **abecadło polityczne** ‘podstawowe wiadomości na temat polityki; polityczne ABC’: (...) *komsomolec nie znał abecadła politycznego*<sup>4</sup> – 28/30/20<sup>5</sup>; *ros. политическая азбука*<sup>6</sup> (por. też analogiczne *азбука коммунизма* w TSRJa<sup>7</sup>); **bilet partyjny** ‘legitymacja partyjna’: (...) *u Mączaka (...) bilet partyjny został odebrany* – 29/6/2 (2<sup>8</sup>); *ros. партийный билет* (TSRJaO); równoległy zapis pochodzi z języka T. Dąbala (GraczR 42), z Kowieńszczyzny (MędMarZB 119); w powojennej polszczyźnie wileńskiej rejestruje MędJP-II 233, MędJP-III 70-71, MarF 437; **biuletyn wyborczy** ‘karta do głosowania’: *Tu wyborca pozostawia w biuletynie wyborczym tylko nazwisko tego kandydata, na którego głosuje* – 38/78/2 (2); znane z powojennej polszczyzny wileńskiej (MędJP-II 489); *ros. избирательный бюллетень* (BTS); **brygada holownicza** ‘pomoc społeczna udzielana w celu przyspieszenia tempa pracy’: *Zorganizowane zostały brygady holownicze, pomagające dzielnicom niepadającym* – 32/7/3 (3); *ros. общественный буксир, брать кого-нибудь на буксир* (w TSRJa jako *przen., neol., gazet.*); **Centralny Komitet** ‘Komitet

<sup>4</sup> Zachowuję pisownię oryginału.

<sup>5</sup> Liczby oznaczają kolejno: rok wydania „Trybuny Radzieckiej”, numer, stronę.

<sup>6</sup> <http://www.arctic-tv.ru/> [Dostęp 4 IV 2016].

<sup>7</sup> Wykaz skrótów znajduje się na końcu artykułu.

<sup>8</sup> Jeśli frazem wystąpił w „Trybunie Radzieckiej” więcej niż jeden raz, w nawiasie podaję liczbę poświadczeń.

Centralny': *Stworzyliśmy go pod kierownictwem Stalinowskiego Centralnego Komitetu Partji [...]* – 37/116/1 (31); ros. *Центральный комитет* (TSRJJa); **czerwony dyrektor** 'dyrektor skierowany na to stanowisko przez partię, będący robotnikiem': *Oprowadza nas czerwony dyrektor kopalń, robociarz, który pracuje już kilkanaście lat* – 27/32/5; KRPS podaje z międzywojennego ZSRR analogiczne wyrażenia (por. *czerwony dowódca*, *czerwony komendant*); ros. *красный директор* (w TSRJJa jako *neol.*); **czerwony gospodarz** 'gospodarz o przekonaniach komunistycznych': [szkoła] (...) *powinna (...) wychowywać czerwonych gospodarzy (...)* – 27/32/7; por. *czerwony dyrektor*<sup>9</sup>; **czerwony obóz // czerwony tabor**<sup>10</sup> 'grupa wozów, tabor zorganizowany przez chłopów w celu dostarczenia obowiązkowych dostaw zboża do państwowych punktów skupu': *Chłopi (...) oddali obozom czerwonym 85 ton zboża* – 29/44/3; (...) *komsomolcy sowchozu zorganizowali czerwony tabor (...)* – 32/237/1 (6); analogiczne konstrukcje z przymiotnikiem *czerwony* równolegle rejestruje na Ukrainie radzieckiej RostR 200 (*czerwone wesele*, *czerwone chrzciny*, *czerwone „gwiazdżiny”* 'nadanie imienia dziecku'); poświadczenie z powojennej polszczyzny wileńskiej w MędJP-IV 427-428 (*obóz*); notuje TSJS; ros. *красный обоз* (w TSRJJa jako *now.*); **dzielnica wyborcza** 'okręg wyborczy': *W stolicy będzie 1323 dzielnic wyborczych* – 37/140/1 (4); w powojennej polszczyźnie wileńskiej notuje MędJP-II 495; ros. *избирательный участок*.

2. Praca (8 jednostek, 40 wyst.): **biuro rozpodziału** 'biuro ds. przydziału pracy': *Pracę otrzymuje robotnik z oddziału w biurze rozpodziału (распределительное бюро)* (...) – 29/15/1; ros. *распределительное бюро*; **czarna deska** 'tablica z nazwiskami osób, instytucji, którym udzielono nagany publicznej; tzw. tablica wstydu (w odróżnieniu od *czerwonej tablicy*)': *Putczyńska rada wiejska powinna wejść na czarną deskę* – 30/135/3; **zapis równoległy** z Białorusi radzieckiej w GreJPB 234 (*czarna tablica*); ros. *чёрная доска* (FSRLJa); **dzień odpoczynkowy // dzień odpoczynku // dzień wyjściowy** 'dzień wolny od pracy': *Warsztaty przeszły na robotę (...)* *bez dni odpoczynkowych* – 30/18/1; *Robotnicy (...)* *postanowili (...)* *dzień odpoczynku odłożyć do Nowego Roku* – 29/3/3 (8); *Co wieczór, a w dni wyjściowe również we dnie zbierają się tłumnie kolektywnicy* – 35/5/13 (2); zapis równoległy z polszczyzny wileńskiej w JoO 162 (*wychodnoj dzień*), z powojennej w MędJP-II 495-496; ros. *день отдыха* (w TSRJJa jako *neol.*); **dzień roboczy** 'dzień pracy': *Zadania te polegają na (...)* *wprowadzeniu 7-godzinnego dnia roboczego (...)* – 28/10/2 (17); zapis równoległy z Kowieńszczyzny w GraczJCh; w powojennej polszczyźnie wileńskiej notuje MędJP-II 495; ros. *рабочий день* (TSRJJa); **inwalida wojny** 'inwalida wojenny': (...) *inwalidzi (...)* *wojny (...)* *trudnią się (...)* *drobnym handlem (...)* – 30/113/3; ros. *инвалид войны* (TSRJJa); **karność robocza**

<sup>9</sup> Por. analogiczne *красный командир*, *красный профессор* (TSRJJa).

<sup>10</sup> Łącznie zostały opracowane warianty frazemów będące odmienne formalnie, ale mające tożsame znaczenie.

‘dyscyplina pracy’: *W wyniku tego u młodzieży znacznie podniosła się karność robocza* – 31/52/3 (8); ros. *трудова́я дисципли́на* (TSRJ); **narada wytwórcza** ‘narada produkcyjna’: *Uwagi (...) zatwierdzone (...) na naradach wytwórczych powinny być wraz z 5-letnim planem skierowane do centrum* – 29/4/2; ros. *производственное совещание* (TSRJ); **płaca zarobkowa** ‘płaca’: *Płaca zarobkowa będzie akordowo-premjalna* – 29/6/3; poświadczenia równoległe w KRPS, KPRS i GreJPB 241 (z Białorusi radzieckiej); współcześnie w polszczyźnie wileńskiej rejestruje MędJP-II 520; ros. *заработная плата* (TSRJ).

3. Oświata i wychowanie (8 jednostek, 67 wyst.): **czerwony kącik** ‘świetlica przeznaczona do prowadzenia działalności propagandowej’: *Z inicjatywy rady wiejskiej zostaną otwarte radjofikowane kąciki czerwone* – 37/16/1 (30); poświadczenia równoległe w KPRS i KRPS; zapis z powojennej polszczyzny wileńskiej w MędJP-II 492; rejestruje TSJS; ros. *красный уголок* (w TSRJ jako *now.*); **dom dziecięcy** ‘dom dziecka’: *W szkołach, domach dziecięcych zorganizowano poranki dziecięce (...)* – 29/2/4 (24); poświadczenia równoległe w KRPS i GreJPB 281 (z Białorusi radzieckiej); znane w powojennej polszczyźnie wileńskiej (MędJC 66, MędJP-II 494); ros. *детский дом* (TSRJ); **dom poprawy // dom poprawny** ‘zakład poprawczy, poprawczak’: *Waskowicz zasądzony był na dom poprawy (...)* – 30/39/3; *Z takimi do domu poprawnego [tytuł]* – 30/49-50/3 (8); zapis równoległy z Wileńszczyzny w JoO 156 (*dom poprawy*); ros. *исправительный дом* (TSRJ); **dom „Sockkultury”** ‘dom kultury socjalistycznej’: *W miasteczku jest szumnie nazwany „Dom Sockkultury”, lecz prócz połamanej bałabajki (...) nic w nim znaleźć nie można* – 38/120/4; ros. *дом соцкультуры*<sup>11</sup>; **fakultet robotniczy** ‘rodzaj kursów przygotowawczych na wyższe uczelnie dla młodzieży bez średniego wykształcenia’: *Obecnie jest to fakultet robotniczy* – 28/25/10; ros. *рабочий факультет* (TSRJ); **język polski i literatura** ‘o kierunku studiów) filologia polska’: *Została na nim wyłowiona brygada dla opracowania programów języka polskiego i literatury* – 32/78/3; w powojennej polszczyźnie wileńskiej rejestruje MędJC 70 (*język i literatura (polska)*) i MędJP-II 500 (*język i literatura*); ros. *польский язык и литература*; **kierownik pionier-oddziału** ‘zastępowy’: (...) *nauczycielstwo i kierownik pionier-oddziału (...) swoje zrobili (...)* – 29/9/3; w powojennej polszczyźnie wileńskiej *kierowniczką pionierską* rejestruje MędJP-II 501; ros. *руководитель пионерского отряда* (TSJS; w TSRJ – *руководитель в пионерском отряде* – jako *neol., ofic.*); **kulturalne szefostwo** ‘patronat kulturalny nad czymś’: *Centralna Biblioteka w Kijowie w związku z przejściem kulturalnego szefostwa nad Donbasem (...) zwróciła się do Rady związków zawodowych (...)* – 29/20/3; *szefostwo kulturalno-oświatowe* notuje KRPS; ros. *культурное шефство* (KRPS)<sup>12</sup>.

<sup>11</sup> <http://sssr.regnews.org/doc/vw/xr.htm> [Dostęp 13 IX 2016].

<sup>12</sup> W TSRJ jako *шефство* jako *neol.*

4. Sport (8 jednostek, 14 wyst.): **biegacz na długą metę** 'biegacz długodystansowy': *Pierwsze miejsce zajął (...) biegacz na długą metę Iwan Balan-gruć* – 34/62/4; ros. *бегун на длинные дистанции*<sup>13</sup>; **bieg barjerowy // bieg z barjerami** 'bieg przez płotki': (...) *tow. Kanaki pobit rekord (...) w biegu barjerowym (...)* – 38/108/4; (...) *Turowa (...) zdobyła rekord w biegu na 80 metrów z barjerami* – 38/108/4 (3); analogiczne, równoległe poświadczenia w polszczyźnie kowieńskiej (*bieg z płotkami* w GraczJCh) i wileńskiej (*bieg sprinterski* w JoO 155); na powojennej Wileńszczyźnie MędJP-II 488 rejestruje *bieg z płotkami*; ros. *барьерный бег* (TSRJ) i *бег с барьерами* (BTS); **bieg kolarski** 'wyścig kolarski na przełaj': *Drugi radziecki bieg kolarski* [tytuł] – 38/119/4; w powojennej polszczyźnie wileńskiej notuje MędJP-II 488; ros. *велосипедный кросс* (BTS); **brać rekord** 'ustanawiać rekord': *Jedna z największych fabryk chemiczno-farmaceutycznych w Warszawie bierze rekord zatrudniając 50% dziewcząt młodocianych* – 27/20/8; ros. *брать рекорд*<sup>14</sup>; **dróżka wyścigowa** 'bieżnia': *W tymże dniu na dróżkach wyścigowych stadjonu zademonstrują swe mistrzostwo lekkoatleci francuscy* – 38/101/4; por. z powojennej polszczyzny wileńskiej *dróżka biegowa* (MędJP-II 494); ros. *беговая дорожка* (TSRJ); **drużyna zbiorowa** 'drużyna reprezentacyjna, reprezentacja': (...) *w Moskwie występowała futbolowa drużyna Finlandji przeciwko zbiorowej drużynie RSFSR (...)* – 27/18/11; ros. *сборная команда* (TSRJ); **placyk wolejbolowy** 'boisko do gry w siatkówkę': (...) *w ogrodzie znajduje się (...) placyk wolejbolowy [...]* – 35/73/3; analogiczną konstrukcję rejestruje MędJP-II 519 w powojennej polszczyźnie wileńskiej (*plac sportowy*); ros. *волейбольная площадка*<sup>15</sup>; **rekord światowy** 'rekord świata': (...) *Tamara Kutałowa ustaliła nowy rekord światowy skacząc ze spadochronu (...)* – 35/81/4; ros. *мировой рекорд* (TSRJ); **styl brass** 'styl klasyczny': *Ciekawe były zawody pływackie na 200 metrów stylem brass* – 38/104/4 (4); w powojennej polszczyźnie wileńskiej rejestruje MędJP-II 535; por. ros. *стиль брасс* (ISGRJ).

Do obszarów tematycznych, w których frazemy występowały rzadziej (ich liczba waha się od 3 do 6), należą: transport i środki transportu, przemysł i gospodarka, czynności i zachowanie człowieka, turystyka i wypoczynek, usługi, sklepy i towary.

1. Transport i środki transportu (6 jednostek, 18 wyst.): **lekki samochód** 'samochód osobowy': (...) *zakupił w Ameryce większą partję lekkich i ciężarowych samochodów* – 29/40/2; raczej pod wpływem ros. *легковой автомобиль* (TSRJ); **łamacz lodu** 'łodołamacz': *Nie ustają roboty przy budowie największego na świecie łamacza lodów* – 38/42/4 (12); przejrzane źródła nie notują; innowacja lokalna; **łódka podwodna** 'łódź podwodna': *W sprawie ratowania łódek podwodnych przyrząd ten odgrywa dwojaką rolę (...)* – 30/96/4 (2);

<sup>13</sup> Por. analogiczne *бегун на среднюю дистанцию* (BTS), *бегун на короткие дистанции* (TSRJ).

<sup>14</sup> <http://politolog.net/russia> [Dostęp 24 V 2016].

<sup>15</sup> <http://findsport.ru/> [Dostęp 27 V 2016].

ros. *подводная лодка* (TSRJJa); **miękki wagon** ‘wagon pierwszej klasy’: *Wagony twarde urządzone są na wzór miękkich* – 32/278/4; w powojennej polszczyźnie wileńskiej rejestruje MędJP-II 510; ros. *мягкий вагон* (TSRJJaO); **miejsce naznaczenia** ‘punkt docelowy’: *Po przybyciu maszyn na miejsce naznaczenia, okazało się, że rurki są całkowicie pokryte rdzą* (...) – 30/39/2; ros. *место назначения* (TSRJJa); **twardy wagon** ‘wagon drugiej klasy’: *Wagony twarde urządzone są na wzór miękkich* – 32/278/4; ros. *жесткий вагон* (TSRJJa).

2. Czynności i zachowanie człowieka (6 jednostek, 7 wyst.): **dawać zeznania** ‘zeznawać’: (...) *Dżamgarow (...) dawał zeznania komisji Fisza* – 32/18/1; ros. *давать показания* (TSRJJa); **naprowadzić porządek** ‘wprowadzić porządek’: (...) *naprowadzili taki porządek* (...) – 33/51/2; w powojennej polszczyźnie wileńskiej rejestruje MędJP-II 512; ros. *навести порядок* (TSRJJa); **przychodzić do wniosku** ‘dochodzić do wniosku’: (...) *piłsudzczyca przychodzi do wniosku, że* (...) *legion Młodych przeżywa okres poważnego wrzenia* (...) – 35/85/1; późniejsze poświadczenie z polszczyzny wileńskiej w MędJP-II 527; ros. *прийти к выводу* (TSRJJa); **przyznać swój błąd** ‘przyznać się do błędu’: *Liderzy (...) musieli (...) przyznać swe błędy* – 27/25/1; w powojennej polszczyźnie wileńskiej rejestruje MędJP-II 528; ros. *признать свою ошибку* (TSRJJa); **udzielać uwagi** ‘poświęcać uwagę’: (...) *władze (...) udzielają dużo uwagi wychowaniu więźniów* – 27/13/10 (2); w powojennej polszczyźnie wileńskiej poświadczają MędJP-II 440 i MarF 437; ros. *уделять внимание* (TSRJJa); **wypełnić plan** ‘wykonać plan’: (...) *plan nie został wypełniony* (...) – 30/12/3; znane z powojennej polszczyzny wileńskiej (MędJP-II 545); ros. *выполнить план* (TSRJJa).

3. Przemysł, przedsiębiorstwa (5 jednostek, 9 wyst.): **centrala ciepłno-elektryczna** ‘elektrociepłownia’: (...) *rozwinęło się u nas budownictwo centrali ciepłno-elektrycznych* – 33/14/3; ros. *теплоэлектротраль* (TSRJJaO); **centrala ciepłna** ‘ciepłownia’: (...) *wprowadzenie do eksploatacji centrali ciepłej* (...) – 33/14/3; ros. *теплоцентральный* (TSRJJaO); **centrala hydroelektryczna** ‘elektrownia wodna’: *Postanowiono zbudować centralę hydroelektryczną* (...) – 29/62/4; ros. *гидроцентральный* (WSRP); **gospodarka państwowa** ‘państwowe gospodarstwo’: *W niedzielę 1 września gospodarka państwowa „Gigant” świętowała Dzień Urodzaju* (...) – 29/48/3 (3); późniejsze poświadczenie w MędJP-II 271 (*gospodarka*); ros. *государственное хозяйство*; **gospodarka kolektywna** ‘kolchoz’: *Tworzymy wielkie gospodarki kolektywne* [tytuł] – 29/52/2 (3); ros. *коллективное хозяйство (то же, что колхоз* – TSRJJa).

4. Sklepy, towary (5 jednostek, 8 wyst.): **chleb towarowy** ‘zboże przeznaczone na sprzedaż’: (...) *trust zbożowy da w tym roku* (...) *700-800.000 tonn chleba towarowego* (...) – 30/65/1; w powojennej polszczyźnie wileńskiej *chleb* w znac. ‘zboże’ rejestruje MędJP-II 242; ros. *товарный хлеб* (TSRJJa); **herbata bajchowa** ‘herbata liściasta’: (...) *w Gruzji zapoczątkowano produkcję zielonej herbaty bajchowej* (...) – 37/136/1 (2); w powojennej polszczyźnie wileńskiej rejestruje MędJP-II 498; ros. *байховый чай* (w BTS z *chiń.*);

**magazyn chlebowy** ‘sklep z pieczywem’: *Sprzedawcy magazynów chlebowych otrzymują 50 kop. za każde 100 klg sprzedanego chleba [...] – 34/45/3*; ros. *хлебный магазин* (TSRJ); **magazyn obuwia // sklep obuwia** ‘sklep obuwniczy’: *Pracownicy magazynów obuwia otrzymują płacę w zależności od kwalifikacji (...) – 34/45/3*; *Do Warszawy przybyło wielu szweców (...), żeby dorotóć strajkującym okupować sklepy obuwia – 38/42/4 (3)*; ros. *магазин обуви*<sup>16</sup>; **magazyn uniwersalny** ‘dom towarowy’: *Magazyn ORS'u (...) to prawdziwy (...) magazyn uniwersalny – 35/134/1*; zapis równoległy w KRPS, KRPS; w powojennej polszczyźnie wileńskiej rejestruje MędJP-II 508; ros. *универсальный магазин* (TSRJ).

5. Turystyka i wypoczynek (4 jednostki, 19 wyst.): **baza wycieczkowa** ‘schronisko’: *Rok rocznie przez bazy wycieczkowe Narkomprosu przechodzi dziesiątki tysięcy turystów-proletariuszy (...) – 27/6/12*; w powojennej polszczyźnie wileńskiej *baza turystyczna* poświadcza MędJP-II 488; por. ros. *туристическая база* (w TSRJa jako *neol., specj.*); **dom odpoczynku // dom wypoczynku** ‘dom wczasowy’: *Jedni idą do domów odpoczynku i sanatorjów (...) – 27/6/12*; *2370 osób wypoczywało w (...) w domach wypoczynku (...) – 37/123/4 (13)*; zapis równoległy w KRPS (*dom odpoczynku*); w powojennej polszczyźnie wileńskiej poświadcza MędJP-II 494 (*dom odpoczynkowy*); ros. *дом отдыха* (w TSRJa jako *neol.*); **ferje letnie** ‘wakacje’: (...) *pojadą na wieś na ferje letnie studenci rafaków (...) – 27/3/8 (4)*; znane z powojennej polszczyzny wileńskiej (MędJP-II 496); ros. *летние каникулы* (TSRJ); **górką lodową** ‘górką do zjeżdżania na sankach’: *Urządzono też górkę lodową, ślizgawkę – 38/4/2*; poświadczenie równoległe w GraczJCh; późniejszy zapis z polszczyzny wileńskiej w MędJP-IV 211 (*górką ‘zjeżdżalnia’*); ros. *ледяная гора* (TSRJ).

6. Usługi (4 jednostki, 5 wyst.): **kulturalno-bytowe obsługiwanie // kulturalno-życiowa obsługa** ‘usługi dla ludności’: *Odżywianie społeczne jest jednym z najważniejszych odcinków kulturalno-bytowego obsługiwania robotników (...) – 31/112/1*; (...) *nie zwraca się uwagi (...) na kulturalno-życiową obsługę kolektywników – 35/77/2*; we współczesnej polszczyźnie wileńskiej rejestruje MarF 440 i MędJP-II 513 (*obsługiwanie bytowe, obsługa bytowa ludności*); ros. *культурно-бытовое обслуживание* (BSE<sup>17</sup>); **kombinat sanitarno-kulturalno-bytowy** ‘zakład usług dla ludności’: (...) *odbędzie się (...) otwarcie 5-piętrowego domu kombinatu sanitarno-kulturalno-bytowego, który będzie obsługiwał najlepszych szturmowców – 33/24/2*; w powojennej polszczyźnie wileńskiej MędJP-II 503 rejestruje analogiczne konstrukcje (por. *kombinat obsługi bytowej, kombinat obsługiwaniania bytowego, kombinat usługowy*); ros. *комбинат бытового обслуживания* (TSJS); **nałożnym płacieżom** ‘za zaliczeniem pocztowym’: (...) *wysyła za zaliczeniem pocztowym („nałożnym*

<sup>16</sup> <http://www.ecco-shoes.ru/> [Dostęp 12 IX 2016].

<sup>17</sup> W haśle *Материально-техническая база коммунизма*.



*płatieżom*)<sup>18</sup> [...] – 33/89/4; ros. *наложенный платеж* (w TSRJa jako *ofic.*); **remont obuwia** ‘naprawa obuwia’: (...) *organizacja przy szkołach remontu obuwia (...) siłami ludności i na jej koszt* (...) – 30/117/2; ros. *ремонт обуви* (BSE<sup>19</sup>).

Sztuka to obszar tematyczny, w którym odnotowano jedynie dwa frazemy (6 wyst.): **artysta charakteryzowania aktorów** ‘charakteryzator’: (...) *wynagrodzić (...) Jermołowa A.D. – artystę charakteryzowania aktorów* [...] – 38/42/1; ros. *художник по гриме*<sup>20</sup>; **film artystyczny** ‘film fabularny’: *Moskiewska fabryka filmów (...) zakończy 15 filmów artystycznych* – 34/230/3 (5); w powojennej polszczyźnie wileńskiej rejestruje MędJP-II 487; ros. *художественный фильм* (TSRJa).

Sfery tematyczne, w których wystąpił tylko jeden frazem, to: medycyna, nazwy odznak, hodowla zwierząt, wojsko, nazwy świąt, przyroda, telefon, określenia czasu, nazwy przedmiotów.

1. Medycyna: **chata położnicza // izba położnicza // dom dla położnic // dom położniczy** ‘izba porodowa’: *W nowej chacie położniczej odbyło się już 12 porodów* – 35/41/3; *Urządzono tu izbę położniczą na 3 łóżka* – 35/45/2; (...) *zakończono budowę domu dla położnic* – 38/9/4; (...) *zorganizowano dom położniczy* – 35/174/4 (23); w międzywojennym ZSRR poświadczono *dom dla położnic* (KRPS, GreJPB 281); we współczesnej polszczyźnie wileńskiej MędJP-II 495 rejestruje *dom położniczy*, a MarF 436 *dom porodowy*; prawdopodobnie kontaminacja ros. *родильный дом* i ogpol. *oddział położniczy, szpital położniczy*.

2. Nazwy odznak: **znaczek GTO** ‘odznaka GPO<sup>21</sup>’: (...) *brygady zdały normy na znaczek GTO* (...) – 35/177/2 (5); w powojennej polszczyźnie wileńskiej rejestruje MędJP-II 548; skrót od ros. „*Готов к труду и обороне СССР*”.

3. Hodowla zwierząt: **duże bydło rogate** ‘bydło rogate’: *Hreczany (...) miały zakupić 80 szt. dużego bydła rogatego* (...) – 31/193/3 (4); w powojennej polszczyźnie wileńskiej MędJP-II 542 rejestruje *wielkie bydło rogate*; ros. *крупный рогатый скот* (BSE).

4. Wojsko: **bilet wojskowy** ‘książeczka wojskowa’: *Należy nosić przy sobie paszport i bilet wojskowy* – 35/73/4 (2); późniejsze poświadczenie z polszczyzny wileńskiej w MędJP-II 488; ros. *военный билет* (BTS).

5. Nazwy świąt: **dzień kobiecy // Międzynarodowy komunistyczny dzień kobiecy** ‘Międzynarodowy Dzień Kobiet’: *Tegoroczny dzień kobiecy powinien stać się bodźcem do tego, by jeszcze energiczniej zabrać się do spełnienia wskazań Stalina* (...) – 34/56/1; *Międzynarodowy komunistyczny dzień kobiecy*

<sup>18</sup> W artykule wykorzystano również cytaty, świadczące o w pełni świadomym użyciu danej jednostki przez redaktorów gazety.

<sup>19</sup> W haśle *Бытовое обслуживание*.

<sup>20</sup> Por. analogiczne *художник по свету, художник по костюмам* (BTS).

<sup>21</sup> Literowiec *GTO* to przeniesienie skrótu ros. ГТО ‘Готов к труду и обороне’. *GPO* zaś jest skrótem od spolszczonej nazwy: ‘Gotów do pracy i obrony’.

jest bojowym dniem przeglądu wsi (...) – 34/56/1; w powojennej polszczyźnie wileńskiej notuje MędJP-II 510; ros. *Международный женский день* (BSE).

6. Przyroda: **bogactwa przyrody** ‘bogactwa naturalne’: *Rząd Radziecki* (...) *potaga racjonalnemu wykorzystaniu bogactw przyrody* – 27/32/5; ros. *природные богатства* (TSRJ).

7. Telefon: **dzwonek telefoniczny** ‘telefon’: (...) *kilka dzwoneków telefonicznych do redakcji słownika także świadczy o zainteresowaniu się tym wydawnictwem* – 30/54/4; w powojennej polszczyźnie wileńskiej rejestruje MędJP-II 496; ros. *звонок* (TSRJ): ‘Телефонный разговор с кем-н.’).

8. Czas: **liczone dni** ‘zaledwie kilka dni’: *Do zbioru pozostały już liczone dni* – 33/202/3 (3); we współczesnej polszczyźnie wileńskiej poświadcza MędJP-II 560; ros. *считанные дни* (TSRJ).

9. Nazwy przedmiotów: **lampka elektryczna** ‘zarówka’: *W tym czasie na elektro-sygnalizacyjnej desce [...] automatycznie zapala się lampka elektryczna [...]* – 30/36/2 (2); znane z powojennej polszczyzny wileńskiej (MędJP-IV 327, MarF438); ros. *электрическая лампочка* (TSRJ).

W artykule zaprezentowano 76 frazemów wyekscerpowanych z „Trybuny Radzieckiej”. Zostały one przedstawione w 20 grupach tematycznych, odnoszących się do rozmaitych sfer życia Polonii w państwie radzieckim w okresie międzywojennym.

Analiza poświadczeń tekstowych przedstawionych frazemów pokazała, że 42 z nich pojawiły się tylko raz na stronicach badanej gazety. 20 frazemów wystąpiło 2-4 razy, 11 wieloelementowych jednostek ujawniło się pięciokrotnie i więcej razy. Do najczęstszych należą: *Centralny Komitet* (31), *czerwony kącik* (30), *dom dziecięcy* (24), *chata położnicza // izba położnicza // dom dla położnic // dom położniczy* (23<sup>22</sup>), *dzień roboczy* (17), *dom odpoczynku // dom wypoczynku* (13), *łamacz lodu* (12). Wśród frazemów wyróżniających się największą frekwencją dominują te, które dotyczą sfer życia radzieckich Polaków najczęściej poruszanych na łamach „Trybuny Radzieckiej”, a mianowicie: polityki, pracy robotników w ZSRR oraz oświaty i wychowania<sup>23</sup>.

Ze względu na brak materiałów źródłowych dotyczących funkcjonowania frazemów na kresach wschodnich udało się potwierdzić zaledwie kilka z nich w innych źródłach pochodzących z okresu międzywojennego. W „Kurierze Wileńskim” odnotowano *dzień wyjściowy*, *dom poprawy*, w kowieńskiej „Chacie Rodzinnej” – *dzień roboczy*, *bieg z barjerami*, *górką lodową*, w moskiewskich słownikach polsko-rosyjskim i rosyjsko-polskim J. Krasnego – *placa zarobkowa*, *czerwony dyrektor*, *czerwony gospodarz*, *czerwony kącik*, *dom dziecięcy*, *dom dla położnic*, *dom odpoczynku*, *kulturalne szefostwo*, *magazyn uniwersalny*,

<sup>22</sup> Tu liczba wystąpień wynika z czterech wariantów jednego frazemu.

<sup>23</sup> Należy jednak podkreślić, że dane te mają wyłącznie charakter informacyjny. Ze względu na przyjętą metodologię odnoszą się one tylko do przytoczonych przykładów wyekscerpowanych z „Trybuny Radzieckiej”. Nie są więc reprezentatywne dla całego polskiego języka radzieckiego w okresie międzywojennym.

w prasie polskojęzycznej na Białorusi radzieckiej – *czarna deska, płaca zarobkowa, dom dziecięcy*. Niektóre z frazemów są dość dobrze znane w powojennej prasie wileńskiej. Jest to aż 31 jednostek, m.in. *artystyczny film, bieg kolarski, bilet wojskowy, biuletyn wyborczy, czerwony kącik, dom dziecięcy, dom położniczy, dom wypoczynku, dróżka wyścigowa, duże bydło rogate, dzień odpoczynkowy, dzień roboczy, dzwonek telefoniczny, ferje letnie, herbata bajkowa, liczone dni, magazyn uniwersalny, miękki wagon, naprowadzić porządek, przyznać swój błąd, styl brass, wypełnić plan*.

Praktycznie wszystkie wieloelementowe jednostki wyekscerpowane z „Trybuny Radzieckiej” mają odpowiedniki formalne i znaczeniowe w języku rosyjskim (oprócz *lamacz lodu*, który uznano za innowację lokalną). Wśród zgromadzonych frazemów pochodzenia rosyjskiego pewną grupę stanowią jednostki będące sowietyzmami, czyli nowotworami językowymi nazywanymi nowe, radzieckie realia (13 jednostek). Dotyczą one w zasadzie jednej sfery tematycznej, a mianowicie polityki i radzieckiej gospodarki. Są to: *abecadło polityczne, brygada holownicza, Centralny Komitet, czarna deska, czerwony dyrektor, czerwony gospodarz, czerwony kącik, dom „Sockultury”, fakultet robotniczy, gospodarka kolektywna, gospodarka państwowa, kierownik pionier-oddziału, kulturalne szefostwo*.

W niniejszym opracowaniu kierowano się zasadą, uwzględniającą status języka rosyjskiego i jego znajomość wśród redaktorów „Trybuny Radzieckiej” w okresie międzywojennym. Chociaż zaprezentowane frazemy mają również odpowiedniki formalne i znaczeniowe w języku białoruskim, to przyjęto traktować je jako zapożyczenia z języka rosyjskiego, a nie jako wschodniosłowiańskie<sup>24</sup>. Należy bowiem zwrócić uwagę na fakt, że tzw. polszczyzna moskiewska<sup>25</sup>, którą posługiwali się polscy komuniści osiadli w Moskwie w latach 20. i 30., którzy pracowali w redakcjach polskojęzycznych gazet wydawanych w okresie międzywojennym w Rosji, w tym „Trybunie Radzieckiej”, była specyficzną odmianą polszczyzny, która jednocześnie podlegała procesom rusyfikacji i sowietyzacji. Był to język ogólnopolski, jednocześnie ściśle odwzorowujący radziecki język rosyjski. Stąd jego najważniejszą cechą była obecność w zasobie leksykalnym rusycyzmów oraz sowietyzmów [Mędelaska 2015, 335].

Według I. Grek-Pabisowej, rusyfikowanie się języków narodowych w Związku Radzieckim, w tym również polszczyzny, jest znanym faktem. Epoka radziecka przyczyniła się do zalania języka rosyjskiego sowietyzmami.

<sup>24</sup> Inaczej postąpił M. Marszałek, analizując frazemy wyekscerpowane z powojennych podręczników, materiałów metodycznych i dydaktycznych dla nauczycieli, przewodnika po Wilnie, poradników medycznych i in. wydanych w Wilnie. Ze względu na brak wcześniejszych informacji o zasobach frazematycznych na kresach wschodnich, trudno było jednoznacznie określić, który język (rosyjski czy białoruski) był źródłem zapożyczenia dla frazemów w polszczyźnie wileńskiej, stąd traktował je jako pożyczki wschodniosłowiańskie [Marszałek 2015, 434].

<sup>25</sup> W zależności od podłoża językowego, na który nałożył się język polski, w polszczyźnie radzieckiej wyróżnia się odmianę moskiewską, białoruską, ukraińską czy polszczyznę Kazachstanu [Mędelaska, Marszałek 2003, 63].

Pojawiły się tysiące słów lub o zmienionej semantyce nazywających nowe stosunki społeczne. „Narody, które weszły w radziecką orbitę, musiały również zapłacić braki w nowych nazwach, a najszybciej i najłatwiej można to było zrobić, zapożyczając nową leksykę u samego źródła, z języka rosyjskiego” [Grek-Pabisowa, Ostrówka 2010, 395].

### Wykaz skrótów

- GraczJCh Graczykowska Tamara. 2003. *Język kowieńskiego tygodnika „Chata Rodzinna”. Przyczynek do badań nad polszczyzną północnokresową w dwudziestoleciu międzywojennym* (maszynopis rozprawy doktorskiej przygotowanej pod kierunkiem Jolanty Mędelskiej, przechowywany na Wydziale Filologicznym UMK w Toruniu).
- GreJPB Grek-Pabisowa Iryda, Ostrówka Małgorzata, Biesiadowska-Magdziarz Beata. 2008. *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym. Polszczyzna pisana*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- MarF Marszałek Marek. 2015. *Frazemy wschodniostowiańskie w powojennej polszczyźnie wileńskiej*. „Język Polski” nr XCV, z. 5: 433-445.
- MędMarZB Mędelska Jolanta, Marszałek Marek. 2001. *Z badań nad stanem kulturalnej polszczyzny kowieńskiej w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Język Polski” nr LXXXI: 259-266.
- MędJC Mędelska Jolanta. 1996. *Język Jana Ciechanowicza. Przyczynek do dziejów polszczyzny na Radzieckiej Litwie*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- MędJP-II Mędelska Jolanta. 2000. *Język polskiej prasy wileńskiej (1945-1979)*. T. 2. *Lata 1945-1959*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- MędJP-III Mędelska Jolanta. 2004. *Język polskiej prasy wileńskiej (1945-1979)*. T. 3. *Lata 1960-1979*. Cz. 2: *Słownictwo, wyrazy*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego.
- JoO Joachimiak-Prażanowska Joanna. 2014. *Osobliwe analityzmy słownikowe i frazeologizmy w polskojęzycznej wileńskiej prasie międzywojennej (na materiale „Kuriera Wileńskiego”)*. „Acta Baltico-Slavica” nr 38: 153-171.
- RostR Rostowska Małgorzata Maria. 2010. *Radziecki dwutygodnik „Głos Młodzieży” z 1925 r. Przyczynek do opisu polskojęzycznej prasy dla dzieci i młodzieży w latach dwudziestych i trzydziestych*. W: *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*. t. 4. Red. Rieger J., Kowalska D. A. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper: 197-224.

### Wykaz skrótów słowników

- BSE Прохоров Александр Михайлович (ред.). 1969-1978. *Большая советская энциклопедия*. Москва: Советская энциклопедия.
- BTS Кузнецов Сергей Александрович (ред.). 2000. *Большой толковый словарь русского языка*. Санкт-Петербург: Норинт.

- FSRLJa Фёдоров Александр Ильич. 2008. *Фразеологический словарь русского литературного языка*. В: <http://phraseology.academic.ru> [Доступ 25 V 2016].
- ISGRJa Епишкин Николай Иванович. 2010. *Исторический словарь галлицизмов русского языка*. Москва: Словарное издательство ЭТС.
- KPRS Красный Юзеф (ред.). 1931. *Польско-русский словарь*. Москва: Советская энциклопедия.
- KRPS Красный Юзеф (ред.). 1933. *Русско-польский словарь*. Москва: Советская энциклопедия.
- TSJS Мокиенко Валерий Михайлович, Никитина Татьяна Геннадьевна. 1998. *Толковый словарь языка Совдепии*. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс.
- TSRJa Ушаков Дмитрий Николаевич (ред.). 1935-1940. *Толковый словарь русского языка*. т. 1-4. Москва: Советская энциклопедия.
- TSRJaO *Ожегов Сергей Иванович, Шведова Наталия Юльевна*. 1992. *Толковый словарь русского языка*. Москва: Азъ.
- WSRP Mirowicz Anatol, Dulewiczowa Irena, Grek-Pabisowa Iryda, Maryniakowa Irena. 1986. *Wielki słownik rosyjsko-polski*. т. 1-2. Moskwa-Warszawa: Wiedza Powszechna.

### Bibliografia

- Chlebda Wojciech. 2001. *Frazematyka*, W: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Współczesny język polski*. т. 2. Red. Bartmiński J. Wiedza o Kulturze. Lublin: Wydawnictwo UMCS: 335-342.
- Cimek Henryk. 1993. *Tomasz Dąbał 1890-1937*. Rzeszów: Wyższa Szkoła Pedagogiczna. *Encyklopedia języka polskiego*. 1999. Wyd. 3 pop. i uzup. Red. Urbańczyk S., Kucala M. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy Ossolińskich.
- Grek-Pabisowa Iryda, Ostrówka Małgorzata. 2010. „*A ja pójdę do oziory nogi wypłoszczę*” – czyli co wiemy o języku polskim na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym. W: *Polsko-białoruskie związki kulturowe, literackie i językowe*. Red. Kawalou S., Radzik R., Sajewicz M. Lublin: UMCS: 389-395.
- Iwanow Mikołaj. 1991. *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921-1939*, Warszawa-Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Joachimiak-Prażanowska Joanna. 2014. *Osobliwe analizy słownikowe i frazeologizmy w polskojęzycznej wileńskiej prasie międzywojennej (na materiale „Kuriera Wileńskiego”)*. „Acta Baltico-Slavica” nr 38: 153-171.
- Karaś Halina. 1996. *Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów*, Warszawa: Elipsa.
- Karaś Halina. 2002. *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie*, Warszawa-Puńsk: Auśra.
- Mędelaska Jolanta. 2000. *Język polskiej prasy wileńskiej (1945-1979)*. T. II. *Lata 1945-1959*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Mędelaska Jolanta. 2015. *Specyficzne warianty języków narodowych: polski północnokresowy i niemiecki nadwołżański. Perspektywy badań porównawczych*. „Acta Baltico-Slavica” nr 39: 14-44.
- Mędelaska Jolanta, Marszałek Marek. 2000. *Kulak czy gbur? Rozterki twórców polszczyzny radzieckiej*. „Przegląd Polonijny” nr XXVI: 129-132.
- Mędelaska Jolanta, Marszałek Marek. 2003. *Język polski na Białorusi Radzieckiej okresu międzywojennego (kilka uwag na gorąco)*. „Acta Baltico-Slavica” nr 27: 63-71.

- Marszałek Marek. 2006. *Słownictwo wydawnictw książkowych drukowanych na radzieckiej Litwie. Opis dyferencjalny*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Marszałek Marek. 2015. *Frazemy wschodniosłowiańskie w powojennej polszczyźnie wileńskiej*. „Język Polski” Nr XCV, z. 5: 433-445.
- Marszałek Marek. [w druku]. *Frazemy rosyjskie w pisany wariant polszczyzny wileńskiej (lata 1949-1985)*.
- Patek Artur. 1992. *Polacy w Rosji i ZSRR. W: Polonia w Europie*. Red. Szydłowska-Cegłowa B. Poznań: Polska Akademia Nauk. Zakład Badań Narodowościowych: 283-363.
- Sierocka Krystyna. 1968. *Polonia radziecka 1917-1939. Z działalności kulturalnej i literackiej*. Warszawa: Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk.
- Ślisz Andrzej. 1958. *Polska prasa komunistyczna w ZSRR w latach 1917-1927*. „Kwartalnik Prasoznawczy” nr 3: 61-73.
- <http://www.arctic-tv.ru/> [Dostęp 04 IV 2016].
- <http://sssr.regnews.org/doc/vw/xr.htm> [Dostęp 13 IX 2016].
- <http://politolog.net/russia> [Dostęp 24 V 2016].
- <http://findsport.ru/> [Dostęp 27 V 2016].
- <http://www.ecco-shoes.ru/> [Dostęp 12 IX 2016].

## Summary

### *DOM DZIECIĘCY, BIEG BARJEROWY, KULTURALNO-BYTOWE OBSŁUGIWANIE: ON PHRASEMES IN THE POLISH LANGUAGE SOVIET PRESS (BASED ON “TRYBUNA RADZIECKA” 1927-1938)*

This article deals with the phrasemes found in the Soviet variant of the Polish language in the years preceding World War II. Analytical material is collected from “Trybuna Radziecka”, a central Polish weekly published in Moscow in 1927–1938 and edited by Polish left-wing intelligentsia, living in the USSR as political émigrés in this period. Phrasemes are classified thematically to present the new realities of life in the Soviet Union (e.g. politics – *abecadło wyborcze*, services – *kulturalno-bytowe obsługiwanie*, education – *dom dziecięcy*). Almost all phrasemes are borrowings from the Russian language.

Kontakt z Autorką:  
a.graczykowski@wp.pl

**Ольга Иванищева**

Мурманский арктический государственный университет

## СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ «РЫБЫ» В КИЛЬДИНСКОМ СААМСКОМ ЯЗЫКЕ<sup>1</sup>

**Keywords:** thesaurus; conceptual field; the Kildin Saami language

### Введение

Саамский народ исторически разделен и проживает в 4 странах: России, Финляндии, Норвегии и Швеции. Саамы России (кольские саамы) в основном проживают на территории Кольского полуострова, где находится административное образование Мурманская область.

Саамский язык является многодиалектным. В российском языкознании на основе классификации, предложенной Г.М. Кертом [Керт 1971, 6-7], выделяется две диалектные группы саамского языка (в последнее время диалекты саамского языка называют отдельными языками): *западные диалекты* (южносаамские диалекты в Швеции и Норвегии; диалекты ууме в Швеции; диалекты пите в Швеции и Норвегии; диалекты лууле в Швеции и Норвегии; северносаамские диалекты в Швеции и Норвегии); и *восточные диалекты* (инарский диалект в Финляндии; колтский диалект в Финляндии, Норвегии и России; бабинский, йоканьгский и кильдинский диалекты в России).

Восточные саамские языки распадаются на две группы: *материковая группа* (инари-саамский язык (Inari Sami), скольт-саамский (Skolt Sami) и аккала-саамский (Akkala Sami)) и *полуостровная группа* (кильдинско-саамский язык (Kildin Sami) и терско-саамский язык (Ter Sami))

---

<sup>1</sup> Исследование выполнено при финансовой поддержке РГНФ и Правительства Мурманской области в рамках проекта проведения научных исследований («Тезаурус кольско-саамского языка: сохранение лексического фонда в условиях русскоязычного окружения»), проект № 16-14-51001.

(см. об этом, например: [Sammallahti 1998, 26]). В данной работе используется термин «кильдинский саамский язык».

Язык саамов Кольского полуострова относится к вымирающим языкам (*critically endangered*), что связано с отходом саамов от традиционных промыслов и традиционного образа жизни, дисперсностью проживания саамов, отсутствием образовательной среды, невостребованностью саамского языка в среде саамов, длительностью воздействия на саамский язык русского языка. В связи с этим особое значение приобретает сбор и описание лексики кольско-саамских языков (кильдинского саамского языка в частности) с представлением широкого культурологического фона, в котором аккумулируется многовековой опыт народа.

Описание ихтиологической лексики исчезающего языка является актуальной задачей, поскольку рыбная ловля – одно из ранних занятий человечества [Халюков 2008, 4], а данная группа лексики представляет собой архаический пласт лексики любого языка [Линдберг, Герд 1972, 5] и считается открытой, то есть постоянно пополняется, что связано с открытостью системы самих природных объектов [Куйдина 2012, 3].

Гипотеза исследования лексики кильдинского саамского языка состоит в предположении, что наличие лексемы в языке объясняется утилитарными соображениями, а именно ролью и значением рыб в жизни и хозяйстве человека. Цель данной статьи – анализ ихтиологической лексики кильдинского саамского языка.

## Материалы и методы исследования

Исследования ихтиологической лексики в лингвистике строятся по принципу анализа субстантивных единиц, объединенных в единое лексико-семантическое поле, в том числе исследование мотивировочных признаков, принципов и способов номинации [см. работы: Олесова 2006; Березовская 2006; Халюков 2008; Маринин 2011; Куйдина 2012; Крапивина 2012; Усачева 2003]. В данной статье описание ихтиологической лексики представлено анализом семантического поля «Рыбы».

Семантическое поле является эффективным путем представления лексико-семантической системы языка при «полевом» ее понимании, которое отражают словари идеографического типа (см. об этом, например: [Караулов 1976, 8-9]). Понятия являются основой идеографических словарей (тезаурусов). Поэтому определение связей слов-понятий [Щерба 2002] позволяет представить тезаурус данного языка. В данной работе тезаурусом (идеографическим словарем) называется словарь, где слова-понятия расположены иерархически. Обращение к системе понятий принципиально важно для лингвиста, разделяющего антропоцентрический подход



к исследованию языка [Уфимцева 2016: 241]. Интересны иерархические связи поля, которые определяются разделами «Человек-Природа». В тезаурус (идеографические словари) традиционно включают 3 класса (синоптическая схема Халлига-Вартбурга): Вселенная (без человека); Человек; Человек и Вселенная. Поля в разделе Вселенная: Небо и небесные тела; Земля; Растительный мир; Животный мир. Поля в разделе Человек: Человек как живое существо; Душа и разум; Человек как общественное существо; Социальная организация и социальные институты. Поля в разделе Человек и Вселенная: А priori (Бытие; Качества и состояния; Отношение, порядок, ценность; Число и количество; Пространство; Время; Причина; Движение; изменение) и Наука и техника. По схеме Халлига-Вартбурга (понятийно-тематическому принципу) построен «Сопоставительно-ономасиологический словарь диалектов карельского, вепсского и саамского языков» [2007].

Специфика тезауруса, и словаря вообще, миноритарных языков, каковым является саамский язык, выражается в том, что для этих языков не подходят классификации, разработанные для современных индоевропейских языков. Антропоцентричность языкового материала позволила определить следующую схему тезауруса: Природа — Человек. В раздел «Природа» включаются блоки «Вселенная» и «Земля», в раздел «Человек», кроме описаний частей тела, реалий материальной и духовной жизни человека, будут включены разделы из блока «Общества».

Материалом исследования послужили лексемы кильдинского саамского языка, выбранные из словарей, учебной, этнографической и научной литературы и собранные в полевых условиях. В основу исследования положен антропоцентричный подход, который означает рассмотрение антропологически обусловленных свойств языка, в первую очередь тех, которые объясняются системно-нормативными ограничениями, связанными с особенностями человеческой деятельности, а также коммуникативно-ситуативным характером человеческого общения.

В данном исследовании анализ семантического поля «Рыбь» строится на выделении типов оппозиций. Методика исследования состоит в сочетании анализа оппозиций и приема дистрибуции. В материале и подходе к нему состоит новизна работы.

Материалы, приводимые в тексте статьи, представлены в разных графических системах: финно-угорская система транскрипции, упрощенная финно-угорская система транскрипции, а также в разных видах орфографических написаний. Отсутствие общепризнанного алфавита часто видится носителями языка, преподавателями и учеными как препятствие для освоения кильдинского саамского языка. Поэтому в статье приводятся образцы кильдинских саамских слов и словосочетаний в соответствии с источниками, а в случае полевых исследований — в соответствии с позицией информанта.

## Рыболовство как часть саамского промысла

Все рыбы и рыбообразные, обитающие в Баренцевом море, представляют 53 семейства, 140 видов. Наиболее богаты видами тресковые (18 видов), бельдюговые (13 видов), бычковые (12 видов), камбаловые (9 видов), лососевые и скатовые (по 7 видов). Важнейшими для тралового промысла являются такие рыбы, как треска, пикша, морской окунь, сиг, мойва и сельдь. Наиболее важными промысловыми видами были и пока остаются треска, палтус, семга. Из числа тепловодных гостей в Баренцевом море отмечают макрель, путассу, мерланга, аргентину, браму. Встречаются также ряпушка, пелядь, атлантический лосось (его на Севере России называют сёмгой), тихоокеанский лосось — горбуша [Природа Мурманской области. Рыбы].

Главными занятиями саамов всегда были оленеводство и рыболовство. Рыболовство более древнее занятие саамов, чем оленеводство [Волков 1996, 24]. По этнографическим данным конца XIX – начала XX веков, рыболовство занимало первое место по значению в жизни народа, поскольку рыболовство доставляло саамам доход. Рыбу саамы продавали русским купцам или обменивали на нужные товары. Рыболовство давало также возможность выплачивать налоги (подати). Но сам лопарь больше любил оленеводство, чем рыбную ловлю [Львов 1903, 34]. Рыбу ловили в море, в озерах и на реках. Пресноводными рыбами является сиг, хариус, кумжа, морскими – треска, пикша, палтус [Розонов 1903, 44, 55]. Важнейшими промысловыми рыбами Кольского полуострова являлись для саамов семга, треска, камбала, палтус, пикша. Главным занятием лопарей считается прежде всего лов семги [Розонов 1903, 38]. Это традиционное занятие, переходившее из поколения в поколение [Розонов 1903, 58]. Лов трески обходился дороже [Розонов 1903, 61-62].

Пища лопарей состояла главным образом из рыбы и мяса. Летом во время рыбной ловли они питались преимущественно свежей рыбой. На зиму ее солили и сушили [Львов 1903, 33].

## Ихтиологическая лексика кильдинского саамского языка

Семантическое поле «Рыбы» в кильдинском саамском языке представлено ограниченным количеством слов, отражающим те реалии, которые были востребованы в хозяйственной деятельности саамского народа.

*Семейство лососёвые:*

**Голец** *Salvelinus alpinus* – *вылди, йдэч* [Иванищева, Эрштадт 2014, 162-163]; *раут* [Волков 1996, 24]; ср. народные названия *голец* – кумжа, паляя [Линдберг, Герд 1972, 108].

**Кумжа** (ручьевая форель) *Salmo trutta* – *куввч*, *күввч* [Антонова 2014, 114; Афанасьева et al. 1985, 128]; *югк куввч* ‘речная кумжа’ [Иванищева, Эрштадт 2014, 163]; *koudsher*, *raut* ‘форель’, *kuudsh* [Керт 2009, 127]; см.: ручьевая форель – саам. *Кольша* зап. часть Кольского п-ова [Линдберг, Герд 1972, 106]; ср. озерная форель – саам. *Квайшем* (самец), *Коуч* [Линдберг, Герд 1972, 107].

**Палья** *Salvelinus lepechini* – *рāvвт* [Афанасьева et al. 1985, 285]; *кōллъм*, *раут* [Иванищева, Эрштадт 2014, 163]; *raut* [Букварь 1933, 24]; *ровдэ* ‘мальки палии’ [Иванищева, Эрштадт 2014, 163]; ср. саам. *Йндеч*, *Рауда* зап. часть Кольского п-ова [Линдберг, Герд 1972, 110]; ямная палья – русск. Голец (отнерестившиеся особи); *Рауда* кольск.: р. Тулома [Линдберг, Герд 1972, 110].

**Ряпушка** *Coregonus albula* – *пенос* [Волков 1996, 24]<sup>2</sup>; ср.: европейская ряпушка; саам. *Penas* [Линдберг, Герд 1972, 76]; *мёвв шāбн* [Иванищева, Эрштадт 2014, 164]; букв.: ‘мелкий сиг’; ср. замечание: ‘Лопари называют ее «сижок» и «ряпус»’ [Алымов 1928, 96-98]; *rievas*, *riepas* [Сопоставительно-ономасиологический словарь диалектов карельского, вепского и саамского языков 2007, 65].

**Сёмга** (атлантический северный морской лосось) *Salmo salar* – *лүсс* [Антонова 2014, 152; Афанасьева et al. 1985, 168; Керт 1986, 53]; *lus* [Букварь 1933, 24]; *лус* [Эндюковский 1937, 26]; *лүсс* ‘сёмга (массой более килограмма)’ [Иванищева, Эрштадт 2014, 167]; *тыннът* ‘сёмга (мелкая, до килограмма)’ [Иванищева, Эрштадт 2014, 168]; *вāльцех* ‘лох’ [Иванищева, Эрштадт 2014, 167] (лох – самец; у Н.Н. Волкова: лох – самец кумжи или сёмги [Волков 1996, 30]; *вальчак*, *вальчаг* ‘самец после нереста’ [Линдберг, Герд 1972, 102]). Ср. лексемы из других саамских языков: *Luss*, *Tinda*, *Valcer* [Линдберг, Герд 1972, 104], а также из русских народных говоров: *сёмга-осень* (крупн.), *тиндяк* (мелк.) [Линдберг, Герд 1972, 103]. См. также: *тинда* ‘лосось, входящий в реки с середины июля до начала августа’ [Линдберг, Герд 1972, 102].

**Сиг** *Coregonus lavaretus* – *шāбн* [Антонова 2014, 350; Афанасьева et al. 1985, 408; Керт 1986, 109; Афанасьева 2010, 50]; *шāб* [Афанасьева 2010, 50]; *шаб* [Эндюковский 1937, 37]; *шāбн* ‘сиг мелкий’ [Эндюковский 1937, 65]; *майкь* ‘сиг крупный’ [Эндюковский 1937, 65]; *мāјјк* ‘крупный сиг’ [Афанасьева et al. 1985, 180]; *майхьк*, *майхькь* ‘сиг крупный’ [Антонова 2014, 160; Керт 1986, 55]; ‘крупный сиг от 1,5–2 кг’ [Иванищева, Эрштадт 2014, 164]; ‘крупный сиг от 2–3 кг’ [Иванищева, Эрштадт 2014, 164]; *шāбн* ‘мелкий сиг до 2–3 кг’ [Иванищева, Эрштадт 2014, 164]; *шац* [Волков 1996,

<sup>2</sup> Здесь и далее – слово взято Н.Н. Волковым из материалов Мурманского общества краеведения 1928 года, где нет уточнения, из какого саамского языка российских саамов оно записано.

24]; *šüz* [Керт 2009, 141]<sup>3</sup>; *вильька* ‘белый сиг, сиг со светлой чешуей’ [Иванищева, Эрштадт 2014, 163]; *чуввесь чўмм шабн* ‘сиг со светлой чешуей’ [Афанасьева et al. 1985, 403]; *тана, тапј, тауп, шapsh* [Керт 2009, 127].

*Семейство тресковые:*

**Навага** *Eleginus navaga* – *nāuga* [Itkonen 1958, 275]; см. также: саам. терск. *nāvag*, саам. кильд. *nāuga* [Мызников 2004, 320]; саам. *Navag* [Линдберг, Герд 1972, 215].

**Налим** *Lota Lota* – *вўжнь* [Иванищева, Эрштадт 2014, 165], *вўшенб* [Афанасьева et al. 1985, 63], *вўшиьн* [Керт 1986, 23]; *вўшиьнб* [Антонова 2014, 48; Керт 1986, 181]; *vueshn* [Керт 2009, 127].

**Пикша** *Melanogrammus aeglefinus* – *пикша* [Антонова 2014, 222]; *тыкс* [Афанасьева 2010, 51]; ср. варианты от А.А. Антоновой в качестве информанта: *пикш* [Иванищева, Эрштадт 2014, 169], а также варианты других информантов: *пикшуй* [Иванищева, Эрштадт 2014, 169].

**Сайда** *Boreogadus saida* – *саййт* [Афанасьева et al. 1985, 313; Иванищева, Эрштадт 2014, 169]; см. *Сайда*.

**Сайка** *Boreogadus saida* – *сајте* [Шилов 2008, 22]; ср. народные названия полярной трески *Boreogadus saida* в русских говорах: Сайда Белое м., Сайка [Линдберг, Герд 1972, 215].

**Треска** *Gadus morhua* – *троасськэ* [Афанасьева et al. 1985, 358]; *торськ* [Антонова 2014, 307]; *траськ, траськэ* [Иванищева, Эрштадт 2014, 169]; *torsk* [Букварь 1933, 20]; *торьск* [Эндюковский 1937, 65].

*Семейство окунёвые:*

**Ёрш** *Percarina demidoffi* – *еаррыш* [Антонова 2014, 74; Афанасьева et al. 1985, 85]; *ёрриш* [Антонова 2014, 76]; *јорš* [Сопоставительно-ономасиологический словарь диалектов карельского, вепского и саамского языков 2007, 65].

**Окунь** *Perca fluviatilis* – *вуэск, вуэскан, вуэскэн, вўсскан* [Антонова 2014, 53; Афанасьева et al. 1985, 63; Керт 1986, 188]; *вўсскан* [Афанасьева 2010, 50]; *vuask, vuesk* [Керт 2009, 127]; *vuask* [Букварь 1933, 24]; ср.: саам. *Воск* кольск. [Линдберг, Герд 1972, 235].

*Семейство хариусовые:*

**Хариус** *Thymallus thymallus* – *суэвель* [Антонова 2014, 282; Афанасьева et al. 1985, 333; Керт 1986, 89]; *соаввель* [Афанасьева 2010, 50]; *сāvвель* [Иванищева, Эрштадт 2014, 164]; *savvel* [Керт 2009, 127]; *suevel* [Букварь 1933, 24]; *суэвель* [Эндюковский 1937, 44].

**Щука** *Esox lucius* – *ныгкешь* [Антонова 2014, 191; Афанасьева et al. 1985, 218; Керт 1986, 64, 243]; *нэ́шкаш* [Афанасьева 2010, 50]; *нугкеш* [Эндюковский 1937, 65]; *njukkesh* [Керт 2009, 127]; *nukkiš, nĳkkiš* [Сопоста-

<sup>3</sup> *Здесь и далее* – у Г.М. Керта не указано, из какого именного саамского языка российских саамов данные лексемы, поскольку он рассматривает субстратную саамскую лексику, которая «равномерно распределена по всем диалектам саамского языка» [Керт 2009, 65].

вительно-ономасиологический словарь диалектов карельского, вепсского и саамского языков 2007, 64].

*Семейство карповые:*

**Плотва** *Rutilus frisii* – *сiвт* [Иванищева, Эрштадт 2014, 166], *пэльть* [Волков 1996, 24].

**Язь** *Leuciscus idus* – *сиун* [Сопоставительно-ономасиологический словарь диалектов карельского, вепсского и саамского языков 2007, 65]

*Семейство камбаловые:*

**Камбала** *Pleuronectes flesus* – *кэмпьель* [Антонова 2014, 87; Афанасьева et al. 1985, 98]; *кэммл* [Афанасьева 2010, 51]; *кампель* [Эндюковский 1937, 44]; ср. в других саамских языках: *Kambel* [Линдберг, Герд 1972, 252].

**Палтус** *Hippoglossus hippoglossus* – *пэллтэс* [Антонова 2014, 212]; ср. вариант от А.А. Антоновой в качестве информанта: *палтус* [Иванищева, Эрштадт 2014, 169]; *pal'des* [Керт 2009, 148].

*Семейство пинагоровые:*

**Пинагор** *Cyclopterus lumpus* – *пинагор* [Антонова 2014, 222].

*Семейство зубатковые:*

**Зубатка** *Anarhichas lupus* – *зубатка* [Иванищева, Эрштадт 2014, 169]; *кырьй зубатка* ‘пестрая зубатка’ *Anarhichas minor* [Иванищева, Эрштадт 2014, 169].

*Семейство сельдевые:*

**Сельдь** *Clupea harengus* – *сiлт* [Антонова 2014, 270; Афанасьева et al. 1985, 321; Керт 1986, 86]; *silt* [Букварь 1933, 20, 24]; *силт* [Эндюковский 1937, 65].

*Семейство рогатковые:*

**Подкаменщик** *Cottus gobio* – *kerts* [Керт 2009, 127].

В кильдинском саамском языке представлены родо-видовые отношения в семантическом поле «Рыбы». Для обозначения рыбы вообще есть лексема *күлль*, *күль* ‘рыба’ [Афанасьева et al. 1985, 131; Керт 1986, 43; Антонова 2014, 119] со значением ‘водное позвоночное животное, дышащее жабрами, с конечностями в виде плавников, холодной кровью и кожей, обычно покрытое чешуей’ и ‘мясо такого животного, употребляемое в пищу; блюдо, приготовленное из такого мяса’ [Комментарий к Федеральному закону «О государственном языке Российской Федерации» 2012, 2, 487]. См: *мунн пбра күль* ‘я кушаю рыбу’; *аньт куэлла пёрк* ‘дай рыбе корм’ [Антонова 2014, 119].

Анализ языкового материала показал, что в семантическом поле «Рыбы» в кильдинском саамском языке представлены следующие оппозиции: эквиолентные (пол; место обитания; способ приготовления рыбы), привативные (во время нереста / после нереста; свежесть; наличие / отсутствие признака), градуальные (размер; окрас).

Для выражения эквиолентных оппозиционных различий ‘самец-самка’ в кильдинском саамском языке используются лексемы *оаресь/күпс* ‘самец’

и *мэййн / ниңулэсс* ‘самка’: *оаресь кўлль* ‘самец рыбы’; *оаресь рāввт* ‘самец палии’; *кўнс кўлль* ‘самец рыбы’; *кўнс куввч* ‘самец кумжи’; *кўнс лўсс* ‘самец семги’; *мэййн кўлль* ‘самка рыбы’; *мэййн лўсс* ‘самка семги’; *ниңулэсс кўлль* ‘самка рыбы’; *ниңулэсс шāбп* ‘самка сига’ [Иванищева, Эрштадт 2014, 159]; *оаресь* ‘самец’ [Антонова 2014, 201].

Таким же образом образуются следующие оппозиции: оппозиция ‘морская рыба – озёрная рыба’: *мёрр кўлль* ‘морская рыба’ – *яввэр кўлль* ‘озёрная рыба’ [Афанасьева 1985, 131]; см. также *мёрр вуэсск* ‘морской окунь’ [Антонова 2014, 165]; поймать *мёрр лўз* ‘морскую сёмгу’ [Афанасьева 2010, 50]; оппозиция ‘сырая рыба – свежепросольная рыба – соленая рыба – жареная рыба’: я кушаю *нўцик кўль* ‘сырую рыбу’ [Антонова 2014, 195]; ~ *пōррэм кўль* ‘свежепросольную рыбу’ [Антонова 2014, 195]; ~ *сўль кўль* ‘солёную рыбу’ [Антонова 2014, 148]; *пāшшита кўль* лēгк ‘запах жаренной рыбы’ [Антонова 2014, 217].

Привативные оппозиции (во время нереста / после нереста; свежесть; наличие / отсутствие признака) оформлены словосочетаниями и грамматическими формами слов: *кōдт кўлль* ‘нерестовая рыба’ [Афанасьева et al. 1985, 120] – *кēрах кўлль* ‘отнерестившаяся озёрная рыба’ [Иванищева, Эрштадт 2014, 161]; *кōдтма кўлль* ‘отнерестившаяся рыба’ [Иванищева, Эрштадт 2014, 161]; *вэрс кўлль* ‘свежая рыба’ [Афанасьева et al. 1985, 72] – *кыллса кўлль* ‘размякшая в тепле рыба’ [Афанасьева et al. 1985, 141]; *мўдт кўлль* ‘тухлая рыба’ [Афанасьева et al. 1985, 196]; *сўккс кўлль* ‘червивая рыба’ [Афанасьева et al. 1985, 330]; *тоаррмъма кўлль* ‘испорченная рыба’ [Иванищева, Эрштадт 2014, 161]; *кўлльялаш* ‘богатый рыбой, урожайный рыбой’ [Антонова 2014, 119] – *кўльха* ‘без рыбы’, *кўльхемь* ‘безрыбный’ [Антонова 2014, 119-120].

Градуальная оппозиция по признаку ‘окрас’ оформлена словосочетаниями и самостоятельными лексемами: *рўпльсесь кўлль* ‘красная рыба’ [Афанасьева et al. 1985, 131] – *кырый кўлль* ‘пятнистая рыба’ [Иванищева, Эрштадт 2014, 160]; *виллька* ‘белый сиг, сиг со светлой чешуей’ [Иванищева, Эрштадт 2014, 163]; *чуввесь чўмм шāбп* ‘сиг со светлой чешуей’ [Афанасьева et al. 1985, 403].

Особый интерес вызывает градуальная оппозиция по признаку ‘размер’. См.: *лўсс* ‘сёмга (массой более килограмма)’ [Иванищева, Эрштадт 2014, 167]; *тыннът* ‘сёмга (мелкая, до килограмма)’ [Иванищева, Эрштадт 2014, 168]; *шāбп* ‘сиг мелкий’ [Эндюковский 1937, 65]; майкь ‘сиг крупный’ [Эндюковский 1937, 65]; *мāйк* ‘крупный сиг’ [Афанасьева et al. 1985, 180]; *майхьк, майххьк* ‘сиг (крупный)’ [Антонова 2014, 160; Керт 1986, 55]; ‘крупный сиг от 1,5–2 кг’ [Иванищева, Эрштадт 2014, 164]; ‘крупный сиг от 2–3 кг’ [Иванищева, Эрштадт 2014, 164]); *шāбп* ‘мелкий сиг до 2–3 кг’ [Иванищева, Эрштадт 2014, 164]. В исследуемом материале дифференциальным признаком ‘крупный – мелкий’ отличаются названия только двух лососёвых рыб – сёмги и сига.

В полевых исследованиях отмечено метафорическое название окуня: *лӯз вйллй* – букв. ‘брат сёмги’ [Иванищева, Эрштадт 2014, 166].

Наиболее значимым фактом в анализе ихтиологической лексики кильдинского саамского языка необходимо, с нашей точки зрения, считать явление, которое в разных исследованиях называется по-разному: синонимия / омонимия / полисемия [Линдберг, Герд 1972, 5; Усачева 2003, 13, 143-144]. См.: **голец** – *вылци, йдэч* [Иванищева, Эрштадт 2014, 162-163]; *раут* [Волков 1996, 24]; **палья** – *рāvвт* [Афанасьева et al. 1985, 285]; *кōллм, раут* [Иванищева, Эрштадт 2014, 163]; **пикша** – *пикша* [Антонова 2014, 222]; *тыкс* [Афанасьева 2010, 51]; **плотва** – *сйвт* [Иванищева, Эрштадт 2014, 166], *пэльть* [Волков 1996, 24]. Названия рыб определенных видов даже в данном немногочисленном материале отличаются многообразием и несоблюдением границ научной терминологии. Подчас одно и то же название обозначает разные виды / подвиды рыб. Для обозначения рыб семейства лососевых несоответствие научной и бытовой терминологии отмечается не только для саамских языков: *ряпушка* — кильд. саам. *мёвв шāбп* [Иванищева, Эрштадт 2014, 164]; букв.: ‘мелкий сиг’; ср. замечание: ‘Лопари называют ее «сижок» и «ряпус»’ [Алымов 1928, 96–98]; ср.: народные названия в русских говорах для названия рыбы *голец* – кумжа, паляя [Линдберг, Герд 1972, 108; Усачева 2003, 35]; *лосось* – латыш. *spīēsiķis* ‘кумжа’ [Усачева 2003, 19]. Отмечены «сбои» в народной терминологии озёрных и речных рыб в кильдинском саамском языке: так, не различаются подвиды ‘ручьевая форель’ и ‘озерная форель’. См.: кумжа (ручьевая форель) – *куввч, кӯввч* [Антонова 2014, 114; Афанасьева et al. 1985, 128]), хотя по данным информантов такое различие реалий происходит: *коаллм* ‘кумжа в о. Сейдозеро’ и *югк куввч* ‘речная кумжа’ [Иванищева, Эрштадт 2014, 161].

Единичные примеры в анализируемом материале позволяют предположить, что развитие ихтиологической лексики кильдинского саамского языка будет идти по пути русификации словарного состава этой группы: см. пример с названием рыб *ёри* и *палтус*: *еаррви* [Антонова 2014, 74; Афанасьева et al. 1985, 85]; *ёрри* [Антонова 2014, 76]; *пāлтэс* [Антонова 2014, 212]; ср. вариант от А.А. Антоновой в качестве информанта: *палтус* [Иванищева, Эрштадт 2014, 169].

## Выводы

1. В кильдинском саамском языке номинацию получают не все рыбы, встречающиеся на Кольском полуострове. Наличие / отсутствие названия для рыбы Мурманской области в кильдинском саамском языке можно объяснить тем, насколько важной промысловой рыбой она является. Так, достаточно многочисленная группа названий рыбы *сиг*, возможно,

объясняется особой значимостью этой рыбы (ср.: сиг — лучшая озерная рыба [Волков 1996, 27]). Некоторых названий рыб нет в кильдинском саамском, но они представлены в других саамских языках российских саамов, например название *ke'eh* (корюшка) представлено в йоканьгском саамском языке [Сопоставительно-ономасиологический словарь диалектов карельского, вепсского и саамского языков 2007, 65].

2. Семантическое поле «Рыбы» в кильдинском саамском языке организовано следующими оппозициями: эквиолентными, привативными, градуальными. Признаками, легшими в основу данных оппозиций, являются 'пол', 'место обитания', 'способ приготовления рыбы', 'во время нереста / после нереста', 'свежесть', 'наличие / отсутствие признака', 'размер', 'окрас'.

3. Народные названия рыб в кильдинском саамском языке отражают народное утилитарное мировоззрение, связанное с хозяйственной деятельностью и отсутствием научных знаний.

## Библиография

- Альмов Василий Кондратьевич. 1928. *Озерное рыболовство в Мурманском округе*. В: Мурманское Общество Краеведения. Доклады и сообщения. Вып. II. Мурманск: 91-98.
- Антонова Александра Андреевна. 2014. *Саамско-русский словарь*. Мурманск: ООО «Издательство «ЛЕМА».
- Афанасьева Нина Елисеевна et al. 1985. *Саамско-русский словарь*. Ред. Куруч Римма Дмитриевна. Москва: Русский язык.
- Афанасьева Нина Елисеевна. 2010. *Саамско-русский разговорник*. Мурманск: ООО «МИП-999».
- Березовская Екатерина Александровна. 2006. *Ихтиологическая лексика в говорах Русского Севера*. Автореферат диссертации кандидата филологических наук. Екатеринбург.
- Букварь на саамском языке*. 1933. Ред. Черняков Захарий Ефимович. Москва: ОГИЗ.
- Волков Николай Николаевич. 1996. *Российские саамы. Историко-этнографические очерки*. № 1. Каутокейно. Санкт-Петербург: Саамский Институт.
- Караулов Юрий Николаевич. 1976. *Общая и русская идеография*. Москва: Наука.
- Керт Георгий Мартынович. 1971. *Саамский язык (кильдинский диалект): фонетика, морфология, синтаксис*. Ленинград: Наука.
- Керт Георгий Мартынович. 1986. *Словарь саамско-русский и русско-саамский*. Ленинград: Просвещение. Ленинградское отделение.
- Керт Георгий Мартынович. 2009. *Саамская топонимная лексика*. Петрозаводск: Карельский научный центр РАН.
- Комментарий к Федеральному закону «О государственном языке Российской Федерации»*. Часть 2: *Нормы современного русского литературного языка как государственного (Комплексный нормативный словарь современного русского языка)*. Кн. 2: *Н-Я, А-З*. 2012. Ред. Скляревская Галина Николаевна, Ваулина Екатерина Юрьевна. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ.
- Куйдина Елена Петровна. 2012. *Ихтиологическая лексика Воронежских говоров*. Автореферат диссертации кандидата филологических наук. Воронеж.



- Линдберг Георгий Устинович, Герд Александр Сергеевич. 1972. *Словарь названий пресноводных рыб СССР на языках народов СССР и европейских стран*. Ленинград: Наука.
- Львов Владимир Александрович. 1903. *Русская Лапландия и русские лопари. Географический и этнографический очерк*. Москва: Типо-литография Товарищества И.Н. Куршнерев и К.
- Мызников Сергей Алексеевич. 2004. *Лексика финно-угорского происхождения в русских говорах Северо-Запада: этимологический и лингвогеографический анализ*, [http://iling.spb.ru/vocabula/rng/fu\\_lexic\\_in\\_nw\\_dialects.pdf/](http://iling.spb.ru/vocabula/rng/fu_lexic_in_nw_dialects.pdf/) [Доступ 15 VIII 2016].
- Олесова Надежда Гермагеновна. 2006. *Рыболовецкая лексика в говорах камчадалов*. Автореферат диссертации кандидата филологических наук. Ярославль.
- Розонов А.С. 1903. *Лапландия и лапландцы*. Санкт-Петербург: Типография И. Усманова.
- Иванищева Ольга Николаевна, Эрштадт Александра Михайловна. 2014. *Словарь лексики традиционных промыслов и хозяйственных занятий кольских саамов (на материале кильдинского диалекта саамского языка)*. Мурманск: МГГУ.
- Сопоставительно-ономасиологический словарь диалектов карельского, вепского и саамского языков*. 2007. Ред. Елисеев Юрий Сергеевич, Зайцева Нина Григорьевна. Петрозаводск: Карельский научный центр РАН.
- Усачева Валерия Васильевна. 2003. *Славянская ихтиологическая терминология. Принципы и способы номинации. Обратный словарь*. Москва: Индрик.
- Уфимцева Наталья Владимировна. 2016. *Языковая картина мира: проблемы моделирования*. «Вопросы психолингвистики» № 1 (27). Москва: 238-249.
- Халюков Юрий Владимирович. 2008. *Лексика орловских рыбаков*. Автореферат диссертации кандидата филологических наук. Орёл.
- Шилов Алексей Львович. 2008. *Материалы к словарю прибалтийско-финских, чудских и саамских заимствований русского языка*. Москва: Издательский Центр «Наука, техника, образование».
- Щерба Лев Владимирович. 2002. *Опыт общей теории лексикографии*. В: *Избранные работы по языкознанию и фонетике*. Т. 1. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета: 54-91.
- Эндюковский Александр Гаврилович. 1937. *Саамский букварь*. Москва-Ленинград: Учпедгиз.
- Itkonen Toivo Immanuel. 1958. *Koltan- ja kuolanlapin sanakirja*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen seura.
- Sammallahti Pekka. 1998. *The Sámi languages. An introduction*. Kárášjohka: Davvi Girji. *Природа Мурманской области. Рыбы*, [http://barez.ru/informatika/nature/index.php\\_id=20.html/](http://barez.ru/informatika/nature/index.php_id=20.html/) [Доступ 15 VIII 2016].

## Summary

### “FISH” CONCEPT IN THE KILDIN SAAMI LANGUAGE

This article describes the “Fish” concept in the Kildin Saami language. We assume that such an endangered Finno-Ugric language as the Kildin Saami has a specific anthropocentric level. The material is analyzed with the use of the “Nature – Human” contrastive system. We demonstrate the importance of prelogical concepts associated with primordial ideas about a human being as part of nature expressed in the Saami

languages and culture. The analysis shows that the separation of meaning and a single word presentation in the Kildin Sami language is directly related to the importance of a given object, feature or action for the practical activity. The specificity of the “Fish” concept in the Kildin Saami language in this respect is associated with the relation between the ethnic group and nature. The analytical material points to the following opposition types: equipollent, privative (binary) or gradual. The analysis of oppositions found in the “Fish” conceptual field reveals the presence of lacunas and differential characteristics.

Kontakt z Autorką:  
oivanishcheva@gmail.com

**Michał Sobczak**

Instytut Neofilologii i Lingwistyki Stosowanej  
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

**POLSZCZYŻNA RADZIECKA NA KARTACH  
SŁOWNIKA ROSYJSKO-POLSKIEGO  
JÓZEFA KRASNEGO**

**Key words:** interwar period, the Soviet Polish language, ethnic policy of the Soviet authorities, Russicism, the Russian-Polish dictionary of Józef Krasny

Od końca XX wieku rozwijają się w Polsce badania poświęcone osobliwemu kodowi językowemu, którym posługiwali się Polacy zamieszkujący we wczesnym okresie porewolucyjnym, czyli w dwudziestoleciu międzywojennym, terytorium Związku Radzieckiego. Impuls do ich podjęcia dała w roku 1997 poznańska językoznawczyni – Barbara Szydłowska-Ceglowa [1997, 251]. Na tę swoistą zachętę z entuzjazmem odpowiedzieli językoznawcy z ośrodka bydgoskiego, proponując używanie w stosunku do badanego zjawiska terminu *polszczyżna radziecka* [Mędelska, Marszałek 2000, 121]. Stwierdzono, że materiałów, które mogą posłużyć do badań językoznawczych, jest bardzo dużo, ale dostęp do nich utrudnia fakt, że zbiory te są rozrzucone po wielu postsowieckich archiwach i bibliotekach, nierzadko niedostępnych dla zwykłych czytelników [Киселёва 2007, 88]. Za doskonale źródła do studiów nad wczesną polszczyżną radziecką uznaje się polską prasę wydawaną w okresie międzywojennym (blisko 100 tytułów) [Graczykowska 2007, 138], tzw. literaturę proletariacką, twórczość amatorską, rozmaite kalendarze, pamiętniki, podręczniki. Zachowały się także nagrania polskojęzycznych audycji radiowych oraz produkcje filmowe [Мэндельска 2001, 177].

Tytułem wprowadzenia trzeba zwrócić uwagę na czynniki warunkujące powstanie omawianego zjawiska językowego, tj. pochodzenie skupisk polskich na terenie Związku Radzieckiego oraz politykę, jaką wobec nich stosowały władze radzieckie. Jak podaje Hieronim Kubiak [1992, 17], cztery piąte ogółu Polaków, którzy zamieszkiwali ziemię położone na obszarze Związku

Radzieckiego, nigdy nie było emigrantami. To nie oni przekroczyli bowiem granice swego terytorium państwowego, lecz znaleźli się poza ojczyznę wskutek różnego rodzaju ustaleń i umów międzynarodowych. Badacz konstatuje, że stanowili oni:

[...] głównie zbiorowości autochtoniczne wobec terytorium przez nie zamieszkiwanego, a nie rodowodowo napływowe, o kulturze wytworzonej przez stulecia także na tych ziemiach, a nie po prostu przeniesionej z innych mateczników [Kubiak 1992, 17].

Dzieje Polaków w ZSRR to jednak zagadnienie złożone. Poniżej podaję najistotniejsze czynniki wyznaczające okresy przemieszczenia się ludności polskiej na terytorium Rosji:

- 1569 r.: zniesienie ograniczeń administracyjnych i umożliwienie przesiedlania się Polaków na ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego [Iwanow 1991, 68],
- 1702 r.: zaproszenie obcokrajowców, w tym Polaków, do Petersburga [Mędelka 2001, 55],
- koniec XVIII i początek XIX w.: represje carskie wobec polskich powstańców skutkujące zesłaniem do Rosji i na Syberię ok. 8 tys. Polaków walczących w powstaniu kościuszkowskim, 50 tys. – w listopadowym i 100 tys. – w styczniowym [Łukawski 1978: 17-23]<sup>1</sup>,
- połowa XIX w.: emigracja polskiej inteligencji i wykwalifikowanych robotników w związku z intensywnym rozwojem kapitalistycznym Rosji [Мәндельска 2011, 33],
- początek XX w.: napływ inteligencji, szczególnie do wielkich miast (dane z tego okresu mówią m.in. o 70 tys. Polakach w Petersburgu, 25 tys. w Odessie i 20 tys. w Moskwie) [Iwanow 1991, 69],
- okres I wojny światowej: deportowanie ludności polskiej w głąb Rosji, ewakuowanie zakładów przemysłowych, przymusowe wcielanie Polaków do armii rosyjskiej [Kubiak 1992, 20],
- okres wczesnoprewolucyjny: emigracja polskich komunistów powodowana prześladowaniami politycznymi [Sierocka 1963, 7].

Spis ludności, który w grudniu 1926 roku przeprowadzono w Związku Radzieckim, wskazuje, że na ziemiach rosyjskich przebywało wówczas ok. 782 tys. obywateli polskiego pochodzenia. W latach 1921-1928 polska mniejszość uzyskiwała autonomię językowo-kulturalną, a także pewną samorządność, co przybliżyć w dalszej części artykułu. Autonomia ta nie trwała jednak długo. Pod koniec trzeciej dekady XX wieku wyraźnie ograniczono prawa mniejszości, by później pozbawić ją swobód demokratycznych i objąć represjami [Iwanow 1992, 47]. W połowie lat 40. dochodziło do aresztowań, masowych deportacji ludności polskiej do Kazachstanu i na Syberię, jak również aktów eksterminacji. W okresie od września 1939 do czerwca 1941 r. liczba deportowanych Polaków przekroczyła milion [Siedlecki 1990, 329].

<sup>1</sup> Trzeba jednak podkreślić, że dane to są niedokładne, gdyż carscy urzędnicy fałszowali je, by ukryć rzeczywistą liczbę ludności polskiej w ZSRR [Sierocka 1968, 16].

Jak już wspomniałem, istotne tło dla rozwoju polszczyzny radzieckiej stanowi polityka narodowościowa władz radzieckich stosowana wobec mniejszości radzieckich w okresie międzywojennym, a zwłaszcza w latach 30. XX w. Próbę periodyzacji owej polityki narodowościowej, nazywanej autochtonizacją, podjął M. Iwanow [1992, 45–48], wyróżniając następujące etapy:

- lata 1921-1928, dla których charakterystyczne było poszerzanie praw wszystkich mniejszości narodowych zamieszkujących Związek Radziecki,
- lata 1929-1935, czyli okres, kiedy prawa mniejszości etnicznych zauważalnie ograniczono, zerwano współpracę z przedstawicielami mniejszości nieuznającymi ideologii proletariackiej,
- lata 1936-1939, tj. czas znacznego ograniczania praw mniejszości narodowych, pozbawiania ich swobód demokratycznych oraz masowych represji.

Przedstawione wyżej okresy, mimo dość niewielkiej rozpiętości czasowej między nimi, są wobec siebie w jaskrawej opozycji. M. Iwanow wyjaśnia to następująco:

Mimo wyraźnych różnic, a nawet sprzeczności między wymienionymi etapami, tworzą one swego rodzaju nierozzerwalną całość. Bezprecedensowe poszerzanie praw mniejszości, a następnie gwałtowne pozbawienie ich tych praw można wytłumaczyć w sposób dość prosty. Stalin nigdy nie traktował leninowskich zasad radzieckiej polityki narodowościowej jako elementu stałego. Były dlań posunięciem w dużej mierze taktycznym, kompromisem (w tradycyjnym leninowskim stylu) między uznaniem za ideał dużego scentralizowanego i zdyscyplinowanego państwa wielkonarodowościowego a realnymi interesami mniejszości [Iwanow 1992, 47].

W latach 20. oraz na początku lat 30. XX w. na obszarze ZSRR w ramach leninowskiej polityki narodowościowej przeprowadzono swoisty eksperyment. Miał on na celu utworzenie na Białorusi i na prawobrzeżnej Ukrainie polskiej radzieckiej autonomii narodowej. W ramach tego eksperymentu powstały dwa duże rejony autonomiczne: im. Juliana Marchlewskiego na Ukrainie i im. Feliksa Dzierżyńskiego na Białorusi, w których we wszystkich instytucjach partyjnych i państwowych językiem urzędowym ustanowiono język polski [Iwanow 1992, 37]. Warto zwrócić uwagę na opinię M. Iwanowa o tym pomysłe władz radzieckich:

Istotnym elementem powyższego radzieckiego eksperymentu była realizacja zadania szybkiej i efektywnej sowietyzacji ludności polskiej. Osiągnięcie tego celu zamierzano dokonać nie przez gwałtowne zacieranie wszystkich śladów łączności duchowej z polskim rodowodem, powszechne osłabianie tradycji narodowych i kulturalnych, czy wreszcie przez przymusową asymilację, ale przez umacnianie swoiście rozumianego poczucia narodowego Polaków, a niekiedy przez ponowne kształtowanie słabo wyrażanego i nawet zupełnego braku świadomości narodowej. [...] Uważano autonomię narodową o podłożu „socjalistycznym” za najlepszy środek sowietyzacji szerokich mas ludności polskiej [Iwanow 1992, 37].

Głównymi dokumentami, które kształtowały ramy radzieckiej polityki narodowościowej, były uchwały X Zjazdu RKP(b) proklamujące wszechstronną

pomoc wszystkim mniejszościom narodowym – nawet tym najmniejszym, niemającym jeszcze dorobku kulturalnego czy nawet piśmiennictwa [Iwanow 1991, 35]. O rozmachu polityki autochtonizacji świadczyć może fakt, że po rewolucji ziemie byłego imperium rosyjskiego zamieszkiwało ok. 160 milionów obywateli, z których ok. 57% stanowili imigranci, na co dzień posługujący się 150 językami [Cieszkowski, Mędelńska 2011, 105].

Leninowska polityka narodowościowa dała początek intensywnemu rozwojowi kultury i języka polskiej mniejszości w ZSRR. Powstawały szkoły podstawowe i średnie z językiem polskim jako wykładowym, otwierano uczelnie wyższe, wydawano literaturę i prasę, otwierano teatry, nadawano audycje radiowe, kultywowano narodowe tradycje i obyczaje [Мэндельска 2001, 177]. Spisywane wówczas dokumenty, protokoły, materiały propagandowe, gazety, podręczniki, słowniki i in. wydawnictwa oraz druki stanowią dziś bezcenne źródło do badań języków wszystkich mniejszości narodowych w ZSRR [Cieszkowski, Mędelńska 2011, 256]. W kontekście Polonii wskazać można np. na wydawany w Moskwie miesięcznik „Kultura Mas”, w którym publikowano m.in. teksty literackie polskich autorów. Pracą literacką zajmowało się ponadto działające w latach 1918-1939 środowisko twórcze, w skład którego wchodził działacze polityczni [Graczykowska 2007, 40]. Ponad 100 tytułów wydawanej w międzywojniu polskiej prasy radzieckiej to, zdaniem Tamary Graczykowskiej [2008, 137-139], doskonale źródło materiału językowego do badań stanu polszczyzny w tym okresie, bowiem, jak podkreśla lingwistka, rolą prasy było wychowanie i ukształtowanie „Polaka radzieckiego”. Warunki do wszechstronnego rozwoju kulturalno-językowego mniejszości narodowych skończyły się jeszcze przed początkiem drugiej wojny światowej. W pierwszej kolejności polityka represji dotknęła Polaków – weszli oni do historii jako pierwszy „naród ukarany” [Iwanow 1992, 35].

Wracając do wspomnianego na wstępie osobliwego kodu językowego, tj. polszczyzny radzieckiej, trzeba stwierdzić, że mając na względzie zarówno czynniki poza-, jak i wewnątrzjęzykowe można wyróżnić trzy jej warianty, a mianowicie: porewolucyjną polszczyznę radziecką, którą polscy imigranci posługiwali się w latach 1917-1939, powojenną polszczyznę radziecką (1944-1990) i posowiecką polszczyznę radziecką [Mędelńska 2001, 54]. Podczas gdy drugi i trzeci wariant polskiego języka radzieckiego został już dość gruntownie opisany, język Polaków zamieszkujących tereny ZSRR w okresie międzywojennym jest wciąż słabo zbadany. Warto więc przybliżyć główne ustalenia poczynione przez językoznawców w odniesieniu do owego kodu językowego.

Jak dostrzegł Marek Marszałek [2001, 167-168], polszczyzna radziecka bardzo szybko utraciła najważniejszą cechę kodu językowego, tj. uniwersalność środków komunikacji. Stało się tak, ponieważ polska mniejszość w ZSRR nie miała kontaktu z językiem ogólnopolskim, w efekcie czego brakowało jej leksyki, która nazwałaby nieznanym Polakom przedmioty codziennego użytku, zjawiska

przyrody, pojęcia z zakresu intensywnie rozwijającej się techniki, jak również powoływane do życia radzieckie instytucje administracji państwowej. Luki leksykalne wypełniano poprzez rozszerzanie znaczenia wyrazów, używanie dialektyzmów, a także zapożyczeń, głównie z języka rosyjskiego:

[...] пытаясь выполнить образовавшиеся пробелы, поляки расширяли смысловой объем уже функционирующих слов, приспособляли диалектную лексику, употребляли немецкие, английские или французские слова, но прежде всего, спонтанно заимствовали русскую лексику [Маршалек 2001, 168].

Jak podaje Jolanta Mędelaska [2011, 35], w 1926 roku około połowa ludności polskiego pochodzenia w ZSRR posługiwała się językiem polskim. Jakość tego języka nie była jednak taka sama we wszystkich grupach społecznych. Inteligencja, a przede wszystkim polscy komuniści niedawno zamieszkali w Związku Radzieckim posługiwali się bogatą, w pełni normatywną polszczyzną, podczas gdy na Kresach jakość języka polskiego systematycznie się obniżała. Język polski zastępowano białoruskim, ukraińskim albo rosyjskim [Mędelaska, Marszałek 2001, 111]. Wskutek wieloletniego obcowania Polaków z Ukraińcami i Białorusinami ukształtowały się na Kresach polskie gwary, w dużym stopniu zbliżone do języków otoczenia [Iwanow 1991, 105].

J. Mędelaska [2001, 54], podsumowując prowadzone w ośrodku bydgoskim studia poświęcone wczesnoprewolucyjnej polszczyźnie radzieckiej, wyróżnia następujące jej właściwości:

- dużą liczbę rusycyzmów występujących na płaszczyźnie fonetycznej, fleksyjnej, składniowej, słotwórczej i leksykalnej,
- częste używanie sowietyzmów<sup>2</sup>,
- obecność zapożyczeń z języków narodów ZSRR,
- naleciałości innojęzyczne, tzw. cytaty, będące rezultatem mechanicznego przełączania kodów,
- nadreprezentację skrótowców oraz obecność skrótowców strukturalnie obcych polszczyźnie etnicznej, – archaiczność form gramatycznych.

Rozwój polszczyzny radzieckiej uległ zahamowaniu pod koniec lat 30. XX w. wraz z początkiem masowych represji na terytorium ZSRR. Polacy, którzy po wojnie nadal zamieszkiwali ziemie dawnego imperium radzieckiego, mogli posługiwać się swoim językiem ojczystym tylko w kontaktach rodzinnych<sup>3</sup>. Ci, którzy po wojnie powrócili do Polski, starali się wyzbyć obcych naleciałości językowych [Киселёва 2007, 90]. U schyłku XX w., spośród Polaków zamieszkujących ziemie rosyjskie, zaledwie 29,2% deklarowało język polski jako ojczysty. Przyczyn tej sytuacji należy upatrywać nie tylko w bliskości

<sup>2</sup> Trzeba w tym miejscu podkreślić, że sowietyzmy to nie zawsze pożyczki z języka rosyjskiego. Sowietyzmem jest np. rzeczownik *gbur*, proponowany przez polską inteligencję radziecką jako odpowiednik ros. *кулак* w nacechowanym pejoratywnie znaczeniu 'bogacz wiejski'.

<sup>3</sup> Wyjątek stanowili Polacy zamieszkujący Litewską SRR, którzy cieszyli się autonomią kulturalno-językową.

genetycznej języka polskiego i rosyjskiego, lecz także w wieloletnim braku dostępu do polskich szkół, wydawnictw, prasy i instytucji kulturalnych [Michalski 1992, 182].

Jak wspomniano, najbardziej interesującym, a jednocześnie najsłabiej opisanym wariantem polszczyzny radzieckiej, jest polszczyzna radziecka międzywojnia. Obok polskojęzycznej prasy, literatury, dokumentów oraz audycji radiowych czy materiałów propagandowych, cenne źródło badań lingwistycznych poświęconych temu kodowi językowemu stanowi wydany w 1933 r. w Moskwie *Słownik rosyjsko-polski* autorstwa Józefa Krasnego. Co ciekawe, urodzony w 1887 r. J. Krasny (właściwe nazwisko: Rotstad) nie był leksyko grafem, lecz działaczem, który zasłużył się m.in. aktywną pracą w biurze polskim KC WKP(b), a także w Ludowym Komisariacie Spraw Zagranicznych oraz Czerwonej Międzynarodówce Chłopskiej. Miał on także udział w utworzeniu w Moskwie Centralnego Wydawnictwa Narodów ZSRR, zorganizowaniu Polskiego Archiwum Komunistycznego oraz wydawaniu pisma „Z Pola Walki” [Sierocka 1968, 41-42]. J. Krasny zmarł w 1932 r., na kilka miesięcy przed ukazaniem się słownika. Iryda Grek-Pabisowa [1997, 66] wskazuje, że był on ofiarą ówczesnych represji stalinowskich, w związku z czym przygotowanego przez niego słownika nigdy nie wznowiono.

Pracę zespołu redakcyjnego skupionego wokół Józefa Krasnego pozytywnie zrecenzował swego czasu Jan Wawrzyńczyk [1990, 58], podkreślając, że do siatki haseł włączono nie tylko leksykę wyekscerpowaną z dostępnych w okresie międzywojennym słowników języka polskiego, lecz także nierejestrowane dotąd wyrazy wypisane z porewolucyjnych publikacji książkowych i wydawnictw periodycznych. Współczesne badania słownika dowiodły, że do korpusu włączono również wiele jednostek z zakresu leksyki terminologicznej, którą tworzyli mieszkający w ZSRR Polacy, a także dużą liczbę sowie tyzmów [Sobczak 2015, 168]. We wstępie do słownika można nawet znaleźć dość odważną konstatację autorów, iż „все же в словарь вошли все советизмы, привившиеся в польском языке и приобретшие уже права гражданства в международном масштабе”. Na 1442 stronach słownik zawiera około 65 tys. jednostek leksykalnych związanych z takimi dziedzinami życia, jak polityka, wojskowość, literatura, nauka i technika. Trzeba również podkreślić, że opracowanie adresowano do polskiej mniejszości etnicznej, tj. do osób, które znały zarówno język polski, jak i rosyjski, co było istotne przy doborze haseł i ich opracowaniu leksykograficznym.

W kartotece, która wcześniej posłużyła mi do wyodrębnienia modeli przekładu skrótowców<sup>4</sup>, zgromadziłem blisko 300 artykułów hasłowych wyekscerpowanych ze słownika Józefa Krasnego. W dalszej części artykułu przedstawię kilkadziesiąt przykładów, w których po stronie translatów, tj. polskich odpowiedników, można zaobserwować (pod wpływem języka rosyjskiego) osobliwości

<sup>4</sup> Por. Sobczak 2015.



leksykalne, morfologiczne lub składniowe, pozwalające zakwalifikować zaproponowane przez zespół redakcyjny odpowiedniki do polszczyzny radzieckiej. Materiał prezentuję w kolejności alfabetycznej, podając w nawiasie propozycję ekwiwalentu zgodnego z zasadami normatywnymi polszczyzny.

*АОМС* = *Административный отдел Московского совета* = *Wydział administracyjny Moskiewskiego sowietu*<sup>5</sup> (osobliwość leksykalna; powinno być: *Rady Moskiewskiej*); *АТС* = *Автоматическая телефонная станция* = *stacja automatyczna (telefonów)* (osobliwość leksykalna; powinno być: *centrala telefoniczna*); *Белкоопсоюз* = *Белорусский кооперативный союз* = *Białoruski związek kooperacyjny*, *Зwiązek spółek spółdzielczych na Białej Rusi* (zamiast rusycyzmu *kooperacyjny* powinno być: *spółdzielczy*); *Волховстрой* = *Волховская гидроэлектрическая станция им. Ленина* = *Wołchowska centrala elektryczna im. Lenina* (osobliwość leksykalna; powinno być: *elektrownia wodna*); *ВОП* = *Всесоюзное общество политкаторжан и ссыльнопоселенцев* = *Wszechzwiązkowe stowarzyszenia politkatorżan i zesłańców* (rusycyzm *politkatorżan* powinien być zastąpiony przez: *katorżników*); *ВЦСПС* = *Всесоюзный центральный совет профессиональных союзов* = *Wszechzwiązkowa rada centralna związków zawodowych* (osobliwość składniowa, tj. zmiana szyku wyrazów; powinno być: *Centralna Rada*); *ГАХН* = *Гос. академия художественных наук* = *Akademja Państwa Sztuk Pięknych* (zmiana szyku; powinno być: *Państwowa Akademja*); *Главпромкадр* = *Главное управление промышленных кадров* = *Główny urząd (szkolenia) kadrow przemysłowych* (osobliwość morfologiczna, tj. zmieniona forma dopełniacza liczby mnogiej; powinno być: *kadry*); *Гдавпрофобр* = *Главное управление профессионального образования Наркомпроса* = *Główny urząd wykształcenia zawodowego przy Komisarjacie ludowym oświaty* (osobliwość leksykalna; powinno być: *kształcenia*); *Госюриздат* = *Гос. юридическое из-ство* = *Państwowe wydawnictwo jurydyczne* (osobliwa leksyka; powinno być: *prawnicze*); *ГУМ* = *Гос. универсальный магазин* = *Państwowy magazyn uniwersalny, bazar państwowy* (osobliwość leksykalna; powinno być: *dom towarowy*); *Загэс* = *Земо-Авчальская гидро-электрическая станция* = *Zakauckaska Zemo-Awczalska hydroelektrownia* (zmiana szyku; powinno być: *Zakauckaska elektrownia wodna*); *земплан* = *земельный план* = *plan gospodarstwa rolnego* (pod wpływem języka rosyjskiego podano błędny odpowiednik; powinno być: *plan gospodarki rolnej*); *Киткомпартия* = *Китайская коммунистическая партия* = *Partja komunistyczna Chin* (zmiana składniowa; powinno być: *Komunistyczna Partja Chin*); *комхоз* = *коммунальное хозяйство* = *wydział gospodarstwa municipalnego, gospodarstwo municipalne* (osobliwość leksykalna; powinno być: *gospodarki*); *КПП* = *Коммунистическая партия Польши* = *Partja komunistyczna Polski* (zmieniony szyk; powinno być: *Komunistyczna Partja Polski*);

<sup>5</sup> W większości wypadków J. Krasny w zapisie polskich odpowiedników posługuje się regułami ortografii rosyjskiej. W każdym z haseł zachowuję pisownię oryginalną.

*культкадры* = *кадры культурного строительства* = *kadry budownictwa kulturalnego, kadry kultury* (osobliwość leksykalna w postaci rusycyzmu *budownictwo kulturalne* oraz kalki *kadry kultury*; lepszym odpowiednikiem byłyby np. *kadry kulturotwórcze*); *культкомиссия* = *комиссия культуры* = *komisja kulturalna* (jw.; powinno być: *komisja kultury*); *культотдел* = *отдел культуры* = *wydział kulturalny* (jw.; powinno być: *wydział kultury*); *культурно-ход* = *культурный поход* = *wyprawa kulturalna, wyprawa po kulturę* (kalka; lepiej np. *wycieczka, wyjście do teatru, muzeum* itp.); *культурпункт* = *станция pracy kulturalnej, оśrodek kulturalny* (jw.; powinno być: *placówka kulturalna*); *культударник* = *штурмовiec pracy kulturalnej* (rusycyzm *штурмовiec* powinien być zastąpiony przez: *przodownik*); *Курупр* = *Курортное управление* = *Zarząd uzdrowiskami* (w ZSRR) (powinno być: *uzdrowisk*); *МГЖД* = *Московские городские железные дороги* = *Moskiewska miejska droga żelazna* (kalka; chodzi prawdopodobnie o kolej miejska); *Медгиз* = *Медиц. гос. из-во* = *Medyczne wydawnictwo państwowe* (powinno być: *Państwowe Wydawnictwo Medyczne*); *медфак* = *медицинский факультет* =  *fakultet medyczny* (kalka; powinno być: *wydział lekarski*); *МОСПО* = *Московский областной союз потребителей обществ* = *Moskiewski obwodowy związek stowarzyszeń spożywczych* (powinno być: *konsumenckich*); *Моссельбанк* = *Московский областной сельскохозяйственный банк* = *Moskiewski obwodowy bank rolniczy* (zamiast przymiotnika *rolniczy* powinno być: *rolny*); *МОУНИ* = *Московское областное управление недвижимыми имуществом* = *Moskiewski zarząd obwodowy nieruchomości* (szyk; powinno być: *Moskiewski Obwodowy Zarząd Nieruchomości*); *МСХ* = *Московский союз народного хозяйства* = *Moskiewska rada gospodarstwa ludowego* (kalka; powinno być: *gospodarki*); *МТС* = *машино-тракторная станция* = *stacja maszyno-tractorowa* (powinno być: *maszynowo* lub *mechanicznie*); *МХАТ* = *Московский художественный академический театр* = *Moskiewski akademicki teatr artystyczny* (powinno być: *akademicki*); *Наркомвоенмор* = *Комисарят Ludowy Wojny i Marynarki* (powinno być: *wojska* lub *wojskowości*); *Наркомснаб* = *Комисарят Ludowy Заopatrywania* (powinno być: *zaopatrzania*); *политкаторжанин* = *katorżanin polityczny, katorżanin-polityk* (kalki; powinno być *katorżnik*); *полпред* = *полномочный представитель СССР за границей* = *przedstawiciel pełномосну (ZSRR zagranicą)* (powinno być: *pełномосник*); *профбилет* = *профессиональный билет* = *związkowy bilet członkowski* (rusycyzm; powinno być: *legitymacja członkowska*); *профболезни* = *choroby związkowe* (powinno być: *zawodowe*); *рабкооп* = *кооператива robotnicza* (rusycyzm *кооператива* należało zastąpić wyrazem *spółdzielnia*); *Рабкрин* = *рабоче-крестьянская инспекция* = *robotniczo-chłopska inspekcja* (osobliwy szyk; powinno być: *inspekcja robotniczo-chłopska*); *реввоенсовет* = *революционно-военный совет* = *rada rewolucyjno-wojenna* (przymiotnik *wojenna* to tu rusycyzm; powinno być: *wojskowa*); *РКК* = *районная контрольная комиссия* = *rejonowa komisja kontrolująca* (powinno być: *kontrolna*); *санврач* = *санитарный врач* = *lekarz*

*sanitarny* (lepiej np. *lekarz inspekcji sanitarnej*); *Севзаплес* = *Северо-западный государственный лесопромышленный и лесозэкспортный трест* = *Północno-zachodni trust państwowy przemysłu leśnego i eksportu (wywozu) drzewa* (zamiast *drzewa* powinno być: *drewna*); *Сельколхозгиз* = *Гос. издательство сельскохозяйственной и колхозно-кооперативной литературы* = *Wydawnictwo państwowe rolniczej i kolchoznej literatury* (zmiana szyku; powinno być: *Państwowe Wydawnictwo Literatury Rolniczej*; zamiast *kolchoznej* powinno być: *kolchozowej*); *собес* = *социальное обеспечение* = *zabezpieczenie społeczne* (kalka; powinno być: *ubezpieczenie*); *Союзалюминий* = *Всесоюзное объединение по добыче и обработке легких металлов* = *Wszechzwiązkowe zjednoczenie dla wydobywania i obróbki lekkich metali* (osobliwość fleksyjna i składniowa; powinno być: *metali lekkich*; przyimek *dla* użyty pod wpływem rosyjskim); *СТЗ* = *Сталинградский тракторный завод* = *Stalingradskie Zakłady Traktorów* (rusycyzm ortograficzny; powinno być: *Stalingradskie*); *тубдиспансер* = *туберкулезный диспансер* = *dyspanser dla piersiowo chorych, dla chorych na gruźlicę* (osobliwość leksykalna; powinno być: *poradnia dla chorych na gruźlicę*); *ФЗС* = *фабрично-заводская семилетка* = *fabryczna szkoła siedmioletnia* (kalka; lepiej: *przysładowa*); *Цветметзолото* = *Всесоюзное объединение по добыче, обработке и реализации цветных металлов, золота и платины* = *Wszechzwiązkowe zjednoczenie dla produkcji, obrabiania i realizacji metali barwnych, złota i platyny* (zbędny przyimek *dla*; zamiast *obrabiania* powinno być: *obróbki*; zamiast *realizacji*: *sprzedaży*; zmiana szyku i fleksji; powinno być: *metali kolorowych*); *Цекубу* = *Центральный комитет по улучшению быта ученых при Совнарком РСФСР* = *Komisja centralna polepszenia bytu uczonych przy Sownarkomie RSFRR* (zmiana szyku; powinno być: *Centralna Komisja*; zamiast *polepszenia* lepiej: *poprawy*; zamiast *bytu*: *warunków bytowych*); *ЦПК* = *Центральный рабочий кооператив* = *Centralna kooperatywa robotnicza* (*kooperatywa* to rusycyzm; powinno być: *spółdzielnia*).

## Wnioski

I. Wdrożona przez władze radzieckie polityka narodowościowa (autochtonizacja) sprzyjała rozwojowi osobliwych kodów językowych, którymi posługiwały się mniejszości etniczne zamieszkujące w okresie międzywojennym tereny byłego Związku Radzieckiego. Dzięki umożliwieniu Polakom komunikowania się w języku ojczystym w szkołach i urzędach, wydawaniu polskojęzycznej prasy oraz literatury intensywnie rozwinęła się tzw. porewolucyjna polszczyzna radziecka.

II. W związku z brakiem kontaktu z językiem narodowym polscy imigranci, w celu nazwania nowych przedmiotów i zjawisk, zaczęli używać w codziennej komunikacji zapożyczeń innojęzycznych (przede wszystkim rusycyzmów).

III. Ciekawym źródłem materiału do badań poświęconych porewolucyjnej polszczyźnie radzieckiej jest *Słownik rosyjsko-polski* opublikowany pod redakcją Józefa Krasnego. Analiza prawej strony wyekscerpowanych z niego artykułów hasłowych, tj. polskich odpowiedników dla skrótowców rosyjskich, wykazała, że:

IIIa. w ekwiwalentach występowały charakterystyczne dla języka rosyjskiego zmiany szyku wyrazów, przede wszystkim pojawianie się przydawki gatunkującej przed rzeczownikiem (np. *lekkich metali*);

IIIb. w kilku wypadkach można zaobserwować zmiany końcówek fleksyjnych (np. *kadrów*);

IIIc. liczne są pożyczki z języka rosyjskiego; właściwe, formalno-semantyczne (np. *dyspenser* zamiast *poradnia*) oraz kalki semantyczne (np. *gospodarstwo* zamiast *gospodarka*)<sup>6</sup>;

III d. polszczyzna radziecka pojawiała się w wielu dziedzinach życia, takich jak: polityka (np. *Partja komunistyczna Chin*), edukacja (np. *Główny urząd wykształcenia zawodowego przy Komisarjacie ludowym oświaty*), wojskowość (np. *rada rewolucyjno-wojenna*), finanse (np. *Moskiewski obwodowy bank rolniczy*), sztuka (np. *Moskiewski akademiczny teatr artystyczny*), kultura (np. *wyprawa kulturalna*, *wyprawa po kulturę*) rolnictwo (np. *plan gospodarstwa rolnego*), przemysł (np. *Wszechzwiązkowe zjednoczenie dla wydobywania i obróbki lekkich metali*), rolnictwo (np. *Wydawnictwo państwowe rolniczej i kołchoznej literatury*);

III e. Interferencja języka rosyjskiego wypukła się także na poziomie ortografii – większość przełożonych nazw własnych zapisano według reguł rosyjskich, tj. stosując wielką literę tylko w pierwszym członie wielowyrazowej nazwy (np. *Moskiewska rada gospodarstwa ludowego*).

IV. Słownik Józefa Krasnego, jak się wydaje, odzwierciedla stan języka Polonii radzieckiej, w związku z czym warto kontynuować badania włączonego do niego materiału językowego i – w celu uzyskania kompleksowego obrazu wczesnoporewolucyjnej odmiany polszczyzny radzieckiej – konfrontować wyniki analiz z wnioskami uzyskiwanymi przez językoznawców zajmujących się badaniem innych źródeł, np. polskojęzycznej prasy międzywojennej wydawanej na terytorium ZSRR.

<sup>6</sup> Zapożyczenia formalno-semantyczne stanowią wyrazy przejęte z języka wyjściowego (w tym wypadku – rosyjskiego) w postaci oryginalnej wraz ze znaczeniem, kalki semantyczne zaś to wyrazy rodzime, które pod wpływem innego języka wzbogaciły się o nowe znaczenie. Wydaje się, że ciekawych wniosków mogłaby dostarczyć szczegółowa analiza typów poszczególnych zapożyczeń wraz z ich dalszym podziałem na zapożyczenia normatywne, uzualne i okazjonalne. Taką typologię proponuje Jolanta Mędelska w najnowszym artykule poświęconym analizie pożyczek rosyjskich w niemczyźnie radzieckiej międzywojnia [w druku]. W tym miejscu sygnalizuję jedynie ten, jak sądzę, interesujący problem badawczy, ponieważ dokładny opis zapożyczeń rosyjskich nie jest celem niniejszej pracy.

## Bibliografia

### Źródło

*Русско-польский словарь*. 1933. Ред. Красный Ю. Москва: Советская энциклопедия.

### Literatura

- Cieszkowski Marek, Mędelśka Jolanta. 2011. *O раннем варианте немецкого советского языка (на материале Русско-немецкого словаря А. Ф. Несслера)*. „Slavia Orientalis” LX, nr 2: 254-276.
- Graczykowska Tamara. 2007. *Rusycyzmy i sowietyzmy w tekstach Tomasza Dąbala (przedstawiciela polskich komunistów przebywających w okresie międzywojennym w ZSRR)*. W: *Język, historia, polityka*. Red. Laskowska E., Jaracz M. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego: 39-49.
- Graczykowska Tamara. 2008. *Wpływ sytuacji politycznej na jakość polszczyzny tygodnika „Trybuna radziecka”, wydawanego w ZSRR w okresie międzywojennym*. W: *Język, społeczeństwo, wartości*. Red. Laskowska E., Benenowska I., Jaracz M. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego: 137-150.
- Iwanow Mikołaj. 1991. *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921-1939*. Warszawa-Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Iwanow Mikołaj. 1992. *Stan i potrzeby badań nad polską mniejszością narodową w ZSRR, W: Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*. Red. Kubiak H., Paleczny T., Rokicki J., Wawrykiewicz M. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk: 35-43.
- Киселёва Ирина. 2007. *Советский польский язык в России до II Мировой войны*. W: *Język, historia, polityka*. Red. Laskowska E., Jaracz M. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego: 87-92.
- Kubiak Hieronim, *Polacy i Polonia w ZSRR: kwestie terminologiczne, periodyzacja, rozmieszczenie przestrzenne, szacunki ilościowe*. W: *Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*. Red. Kubiak H., Paleczny T., Rokicki J., Wawrykiewicz M. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich-Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk: 17-34.
- Łukawski Zygmunt. 1978. *Ludność polska w Rosji. 1863-1914*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Маршалэк Марэк. 2001. *Из исследований над советским польским языком (1917-1939)*. „Zinatkiskie raksti” nr III: 167-173.
- Mędelśka Jolanta. 2007. *Siedmiolatki i polityka. Język kowieńskich Nowych czytaneł, Język, historia, polityka*. Red. Laskowska E., Jaracz M. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego: 101-112.
- Mędelśka Jolanta. [w druku]. *U źródeł dialektu kulturalnego Niemców radzieckich: próba skodyfikowania pierwszych niemieckich sowietyzmów*. „Slavia Orientalis”.
- Mędelśka Jolanta. 2001. *Проблемы исследования послереволюционного варианта советского польского языка*. „Scando-Slavica” nr 47: 53-61.
- Mędelśka Jolanta, Marszałek Marek. 2000. *Kułak czy gbur? Rozterki twórców polszczyzny radzieckiej*. „Przegląd Polonijny” nr XXVI: 121-139.
- Мэндельска Йоланта. 2001. *Советский польский язык как новый объект лингвистических исследований. К постановке вопроса*. „Zinatkiskie raksti” nr III: 174-180.
- Michalski Wojciech. 1992. *Problemy językowe mniejszości polskiej w ZSRR. Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*. Red. Kubiak H., Paleczny T., Rokicki J., Wawrykiewicz M. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich-Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk: 181-183.

- Siedlecki Julian. 1990. *Losy Polaków w ZSRR w latach 1939-1986*. Gdańsk: Graf.
- Sierocka Krystyna. 1968. *Polonia radziecka 1917-1939*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Sobczak Michał. 2015. *Rosyjskie skrótownice porewolucyjne w dwujęzycznym opisie leksykograficznym (rosyjsko-polskim i rosyjsko-niemieckim)*. W: *Linguistica Bidgostiana Series Nova*. Red. Dyszak A. Warszawa: BEL Studio: 153-179.
- Szydłowska-Ceglowa Barbara. 1997. *Język polski w Rosji porewolucyjnej i ZSRR (do roku 1935)*. „Język Polski” LXXVII, nr 4-5: 251-258.

### Summary

#### THE SOVIET POLISH LANGUAGE IN THE RUSSIAN-POLISH DICTIONARY OF JÓZEF KRASNY

This article concerns a specific language-code that was used by the Poles living in the territory of the Soviet Union in the interwar period. The introductory section outlines the history of the Polish minority in the USSR, discusses the major premises of the ethnic policy of the Soviet authorities employed with respect to ethnic minorities and presents the features of the Soviet Polish language. The empirical section is focused on the analysis of the entries from the Russian-Polish dictionary of Józef Krasny. It is established that the equivalents of the Russian units placed in this dictionary are classified to the Soviet Polish language. This aspect is seen on the lexical, inflective and syntactic grounds.

Kontakt z Autorem:  
sobe@wp.pl

**Maria Wójcik**

Instytut Filologii Rosyjskiej i Ukraińskiej  
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

## ПУСТАЯ ГЛАГОЛЬНАЯ ПРИСТАВКА *ПО-* В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

**Key words:** verbal prefixation, aspect, empty, aspectual pair, word-formative synonymy

Глагольные приставки в русском языке могут участвовать в процессе лексической или грамматической префиксации. В большинстве случаев прикрепление приставки меняет лексическое значение исходного бесприставочного глагола. Тогда говорим о лексической префиксации, ср.: *писать* – *дописать* (приставка *до-* вносит значение дополнения, например: *дописать слова в конце письма*); *делать* – *переделать* (приставка *пере-* вносит значение повторного действия над чем-либо, например: *переделать квартиру*). Случаи, в которых прикрепление приставки не меняет значения бесприставочного глагола, называются чистовидовой префиксацией. В таких случаях приставки оказываются “пустыми” (*preverbes vides*), иными словами – чистовидовыми, так как их роль заключается лишь в изменении несовершенного вида глагола в совершенный. В настоящей работе автор ставит себе задачу указать образования с чистовидовой глагольной приставкой *по-*. В статье указывается также на современные и исторические тенденции в исследованиях вопроса о пустых глагольных приставках.

Общеизвестно, что префикс может обладать разными лексическими значениями. Так, например, приставка *по-* может обозначать совершенные действия в течение некоторого времени (*спать* – *поспать*, *ходить* – *походить*), начало действия (*ехать* – *поехать*, *ползти* – *поползти*), действие, относящееся ко многим субъектам (*выскакивать* – *повыскакивать*, *вылезать* – *повылезать*), предел действия (*рвать* – *порвать*, *верить* – *поверить*), усиление действия, какого-либо признака, состояния (*толстеть* – *потолстеть*). К тому же одна и та же приставка, соединяясь с одним и тем же глаголом несовершенного вида, может приобретать разные

значения. Так, по словам И.П. Мучника, приставка *по-* вступает в корреляцию с глаголом *строить* в восьми значениях: 1) “сооружать”: *строить* – *построить дом*; 2) “вычерчивать”: *строить* – *построить треугольник*; 3) “ставить в строй”: *строить* – *построить полк*; 4) “делать, производить”: *строить* – *построить планы*; 5) “организовывать”: *строить* – *построить новый быт*; 6) “основывать, базировать”: *строить* – *построить расчеты*; 7) “формулировать”: *строить* – *построить фразу*; 8) “шить”: *строить* – *построить сапоги* [Мучник 1971, 118]. При этом в соединении с одним и тем же глаголом приставка, в зависимости от контекста, может придавать исходному глаголу лексическое значение (1), или чистовидовое значение (2). Такое явление наглядно отражается в следующих контекстах, приведенных А. Н. Тихоновым: Он остановился..., *подумал* и воротился (1); никто не смел даже *подумать* что-нибудь нехорошее на твой счет (2) [Тихонов 1962, 66].

Однако в некоторых приставочных глаголах приставки не обладают лексическим значением, выполняя лишь формальную функцию. Их роль заключается в создании видовой пары глаголов. Такого типа приставки определяются как чистовидовые. Вопрос о существовании чистовидовых приставок имеет давнюю традицию, а *preverbes vides* не являются общепризнанными. Проблема рассмотрения пустых приставок имеет как противников, так и защитников. К первым принадлежит главным образом С.И. Карцевский, утверждавший, что прикрепление приставки к бесприставочному глаголу несовершенного вида меняет его лексическое значение, или по крайней мере, оттенок значения [Карцевский 1927, 94-95]. Лишь единственный случай: *делать* – *сделать*. С. Карцевский считает примером чистоперфективизирующего воздействия приставки на глагол. Также Ю.С. Маслов (а также и его наследники: А.В. Бондарко, А.В. Исаченко) в своих ранних работах писал об отсутствии чистовидовых приставок: “То, что называют перфективацией, есть в громадном большинстве случаев чисто словообразовательный прием, прием создания нового глагола, нового лексического значения, нового способа действия, т. е. словообразовательный прием, лишь сопровождаемый возникновением перфективного грамматического значения” [Маслов 1958, 5-6]. Среди исследователей, признающих существование чистовидовых префиксов, стоит упомянуть таких ученых, как В.В. Виноградов, Н.С. Авилова, А.Н. Тихонов, а также А.В. Бондарко в более поздних работах. В.В. Виноградов отмечает, что некоторые глагольные приставки превращаются в чисто видовые и служат простым грамматическим средством образования форм совершенного вида. Исследователь констатирует, что при наличии благоприятных лексических условий реальные значения приставок в сочетании с некоторыми глагольными основами ослабевают. Они сливаются с оттенками видового значения, и приставки превращаются в чисто видовые морфемы. Из словообразующих приставок они становятся формообразующими



приставками. В качестве формообразующих префиксов выступают чаще всего префиксы *о-* и *по-* [Виноградов 1986, 423]. В свою очередь, А.Н. Тихонов утверждает: “Семантика глаголов с чистовидовым префиксом состоит лишь из двух компонентов: из лексического значения глагола, выраженного в бесприставочной основе, и чисто грамматического значения – значения Aspect’a, выраженного в префиксе” [Тихонов 1962, 33].

Проблема рассмотрения пустых приставок затронута также В.Д. Климоновым, который приводит пример пары глаголов *мокнуть* – *намокнуть*. Ученый отмечает, что в данном случае приставка *на-* не меняет лексического значения исходного глагола *мокнуть*. Противопоставление типа *мокнуть* – *намокнуть* (о рубахе) является поэтому чисто грамматическим противопоставлением форм несовершенного и совершенного вида. Такое чисто грамматическое противопоставление форм несовершенного и совершенного вида лексически тождественных глаголов ученый понимает как видовую пару (или видовую парадигму). Далее, В.Д. Климонов пишет, что приставка *про-* у глагола *промокнуть*, производного от глагола *мокнуть*, вносит в значение исходного глагола *мокнуть* дополнительный смысл интенсивности глагольного действия: *промокнуть* (до костей / до нитки) (= стать совсем мокрым). Исследователь констатирует, что в случае пары глаголов *мокнуть* – *промокнуть* соотносительные видовые формы несовершенного вида и совершенного вида не обнаруживают тождества своего лексического значения. Здесь не наблюдается чисто грамматического противопоставления форм несовершенного и совершенного вида [Климонов 2015, 1].

Исследования ученых, посвящающих свои работы вопросу *preverbes vides* показывают, что самую представительную группу образований с чистовидовым значением составляют слова с приставкой *по-*. Так, И.П. Мучник, пользуясь материалом словаря Ушакова, отметил 245 таких образований, А.Н. Тихонов насчитал почти 300 таких единиц, чистовидовую функцию за префиксом *по-* признает также В.В. Виноградов. По нашим подсчетам, сделанным на основе *Словаря русского языка: В 4-х томах* под ред. А.П. Евгеньевой, глаголов с чистовидовой приставкой *по-* 224. На основании проанализированного материала подтверждается тезис о том, что среди образований с пустой приставкой *по-* наибольшее количество составляют слова, мотивированные глаголами с отыменными основами. Таких единиц 80. Наши выводы перекликаются с выводами В.В. Виноградова, который констатирует, что чаще всего префикс *по-* приобретает чистовидовое значение в соединении с именными основами [Виноградов 1986, 535]. К этой группе относятся:

1. **многочисленные непереходные глаголы, называющие становление цветового признака:** *алеть* – *поалеть*, *багроветь* – *побагроветь*, *белеть* – *побелеть*, *буреть* – *побуреть*, *голубеть* – *поголубеть*, *желтеть* – *пожелтеть*, *зеленеть* – *позеленеть*, *золотеть* – *позолотеть*, *краснеть*

– *покраснеть, лиловеть – полиловеть, розоветь – порозоветь, русеть – порусеть, рыжеть – порыжеть, седеть – поседеть, сереть – посереть, сиветь – посиветь (разг.), сизеть – посизеть (разг.), синеть – посинеть, чернеть – почернеть*;

**2. непереходные глаголы со значением постепенного становления состояния или качества как признака субъекта:** *веселеть – повеселеть, глупеть – поглупеть, добреть – подобреть, здороветь – поздороветь, леветь – полеветь, праветь – поправеть, простеть – попростеть (прост.), скучнеть – поскучнеть, смирнеть – посмирнеть (разг.), соловеть – посоловеть, суроветь – посуроветь*;

**3. непереходные глаголы, относящиеся к номинациям внешнего вида:** *бледнеть – побледнеть, блекнуть – поблекнуть, взростеть – повзростеть, грубеть – погрубеть, грузнеть – погрузнеть, длиннеть – подлиннеть (разг.), дряхлеть – подряхлеть, дурнеть – подурнеть, коробить – покоробить, крепчать – покрепчать, крупнеть – покрупнеть, линять – полинять, лысеть – польсеть, мертветь – помертветь, молодеть – помолодеть, мутнеть – помутнеть, плотнеть – поплотнеть, полнеть – пополнеть, редеть – поредеть, рыхлеть – порыхлеть, рябеть – порябеть, светлеть – осветлеть, смуглеть – посмуглеть, стареть – постареть, темнеть – потемнеть, толстеть – потолстеть, тончать – потончать, тускнеть – потускнеть, тускнуть – потускнуть, тучнеть – потучнеть, тяжелеть – потяжелеть, хорошеть – похорошеть, худать – похудать (прост.), худеть – похудеть*;

**4. другие непереходные глаголы, относящиеся к признаку или качеству:** *влажнеть – повлажнеть, густеть – погустеть, дешеветь – подешеветь, дорожать – подорожать, мягчать – помягчать (прост.), роднить – породнить, свежеть – посвежеть, теплеть – потеплеть, холодать – похолодать, холодеть – похолодеть, холоднеть – похолоднеть (разг.)*;

**5. переходные глаголы конкретного действия, направленного на объект со значением “делать что-либо каким-либо”:** *белить – побелить, зеленить – позеленить, знакомить – познакомить, золотить – позолотить, серебрить – посеребрить*.

Теорию пустых приставок может подтверждать явление словообразовательной синонимии, понимаемой как “сосуществование двух или больше идентичных или близких по значению (...) дериватов, характеризующихся общей основой и функционально тождественными, но материально различающимися словообразовательными формантами” [Kaliszan 2000, 5]. С другой стороны, по словам Н.С. Авиловой, для ученых, не признающих видовой приставочной пары, наличие нескольких соотносительных приставочных глаголов совершенного вида с пустой приставкой при глаголе несовершенного вида является доказательством того, что приставочной пары не существует. По их мнению, глаголы с разными приставками имеют разное значение [Авилова 1976, 255]. Вслед за Н.С. Авиловой

и другими исследователями, признающими лексическое тождество глаголов в видовой паре, следующие глаголы рассматриваем как синонимические партнеры: *лысеть* – *полысеть* и *облысеть*, *русеть* – *порусеть* и *обрусеть*, *соловеть* – *посоловеть* и *осоловеть*, *тучнеть* – *потучнеть* и *отучнеть*, *тяжелеть* – *потяжелеть* и *отяжелеть*.

Пустые приставки и, следовательно, существование приставочной видовой соотносительности остаются спорными вопросами современного русского языка. Общеизвестно, что ни одна приставка не является чистой вообще. В соединении с одним глаголом данная приставка имеет лексическое значение, а в соединении с другим глаголом – значение чистовидовое. Стоит упомянуть, что существуют многие примеры не полной аспектуализации приставки, а сходства лексического значения приставки с лексическим значением глагола несовершенного вида. Такое явление наблюдается, например, в парах: *воцить* – *навоцить*, *крестить* – *перекрестить*, *шить* – *сшить*. Как утверждает Н.С. Авилова, в случаях, когда не наблюдается сходства лексического значения приставки с лексическим значением глагола, роль играет традиция, аналогия [Авилова 1976, 155]. Указанные в данной статье примеры имеют результативный характер действия, т. е. роль приставочных глаголов заключается в достижении результата действия, названного мотивирующим словом (в данном случае – глаголом несовершенного вида).

### Библиография

- Авилова Наталья. 1976. *Вид глагола и семантика глагольного слова*. Moskwa: Наука.
- Виноградов Виктор. 1986. *Русский язык. Грамматическое учение о слове*. Moskwa: Высшая школа.
- Kaliskan Jerzy. 2000. *Synonimia słowotwórcza rzeczowników w języku polskim i rosyjskim*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Карцевский Сергей. 1927. *Systeme du verbe russe. Essai de linguistique synchronique*. Praga: Imprimerie Legiografie.
- Климонов Владимир. 2015. *Об одном подходе к категоризации лексической аспектуальности в русском языке*. XIV Международная конференция “Европейская русистика и современность”. Poznań
- Маслов Юрий. 1958. *Роль так называемой перфективации и имперфективации в процессе возникновения славянского глагольного вида*. Moskwa: АН СССР.
- Мучник Иосиф. 1971. *Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке*. Moskwa: Наука.
- Тихонов Александр. 1962. *К вопросу о чистовидовых приставках в современном русском языке*. “Труды Самаркандского гос. ун-та, Исследования по русскому языку” nr 118: 31-58.
- Тихонов Александр. 1962. *Чистовидовой префикс по- в русском языке*. “Труды Самаркандского гос. ун-та, Исследования по русскому языку” nr 118: 65-103.
- Словарь русского языка: В 4-х томах*. 1984. Red. Евгеньева П. Moskwa: Русский язык.
- Словарь русского языка*. 1990. Red. Ожегов С. Moskwa: Русский язык.
- Русская грамматика*. 1980. Red. Шведова Н. Moskwa: Наука.

## Summary

### VERBAL EMPTY PREFIX *no-* IN RUSSIAN

This paper presents the analysis of Russian verbs with aspectual prefixes. The objective of the research is to show formations where the prefix has no lexical meaning (“empty prefix”). The focus of the study is placed on the most representative group of empty verbal prefixation which relates to the prefix *no-* in adjectival formations. *Словарь русского языка: В 4-х томах* (ed. А.П. Евгеньева) (Moscow 1984) served as the basic lexicographic source of verbs. The analyzed material contains 80 Russian verbs in the aspectual relation formed with the prefix *no-*. They have been divided into five groups. Moreover, the article presents statements of Russian scholars (S. Karcevskij, V. Vinogradov, A. Bondarko, V. Klimonov) who, despite a controversial character of the empty prefixation phenomenon, considered prefixes in certain formations to be semantically empty. The article is complemented by examples of word-formative synonymy.

Kontakt z Autorką:  
maria.z.wojcik@gmail.com

**Ирина Жданова**  
Мурманска «Гимназия №2»

## КОНЦЕПТ «ТОЛЕРАНТНОСТЬ» В РУССКОЯЗЫЧНОЙ ЗАРУБЕЖНОЙ ПРЕССЕ СЛАВЯНСКИХ ГОСУДАРСТВ

**Key words:** cognitive linguistics, concept, nominative field, core of concept, media texts

Когнитивная лингвистика – новое направление в современной науке, которое прочно заняло своё место в парадигме концепций современного мирового языкознания. Одним из главных понятий когнитивной лингвистики является концепт. Существует несколько определений концепта. Это объясняется тем, что «концепт – категория мыслительная, ненаблюдаемая, и это даёт большой простор для её толкования» [Попова, Стернин 2010, 29-30]. Концепт изучается как психолингвистическое, лингвокультурное, культурное и лингвистическое явление. В данной статье мы рассматриваем концепт с точки зрения когнитивной лингвистики как оперативную содержательную единицу памяти, «ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга, всей картины мира, отражённой в человеческой психике» [Кубрякова и др. 1996, 90].

Одним из основных постулатов когнитивной лингвистики является мысль о том, что концепт как ментальная единица может быть описан через анализ средств его языковой объективации, в свою очередь, «совокупность языковых средств, объективирующих (вербализующих, репрезентирующих, овнешняющих) концепт в определённый период развития общества» составляет «номинативное поле концепта» [Попова, Стернин 2010, 66]. Номинативное поле включает единицы всех частей речи, оно содержит ядро, ближнюю, дальнюю и крайнюю периферии. Основным критерием определения места лексемы в поле принято считать критерий частотности. Описание номинативного поля концепта может проходить, двумя путями. Первый из них состоит в «выявлении только прямых номинаций концепта – ключевого слова и его синонимов (как системных, так

и окказиональных, индивидуально-авторских)». Второй путь предполагает выявление не только прямых номинаций концепта, но и номинаций «разновидностей денотата концепта (гипонимов) и наименования различных отдельных признаков концепта, обнаруживающихся в разных ситуациях его обсуждения» [Попова, Стернин 2010, 176-177]. Мы придерживались второго пути исследования концептов, так как выбранный для анализа материал СМИ даёт возможность наиболее полно охарактеризовать концепты по второму пути.

Изучению концепта «Толерантность» посвящены многие работы русских лингвистов (О.А. Михайлова, И.А. Купина, А.С. Дедова, С.Г. Растатуева, Б.И. Аболин, У. Кушаев, И. Дорошина и др.), в которых отмечается тот факт, что в настоящее время с позиции лингвистики слово толерантность, активно вошедшее в русский язык в конце XX века, не имеет чётко определённого значения, а концепт «Толерантность» только формируется. Несмотря на то, что толерантность отождествляется с терпимостью и снисходительностью, отечественные учёные в своих исследованиях предпринимают попытку «расширения и/или модификации его значения по сравнению с системно-языковым значением, зафиксированным словарями» [Михайлова 2003: 102], и отмечают существенные различия между концептами «Толерантность» и «Терпимость».

В данной статье впервые концепт «Толерантность» рассматривается на материале русскоязычной зарубежной прессы славянских государств. Это представляется нам актуальным, так как в последнее время часто в СМИ поднимается вопрос о политических и экономических отношениях Западной Европы с Россией, о взаимоотношениях славянских государств после распада СССР, о налаживании культурных, научных, религиозных контактов между нашими странами. Остро стоит вопрос о проявлении толерантности со стороны населения западноевропейских государств к иммигрантам, среди которых оказываются и наши соотечественники. В связи с этим были проанализированы следующие интернет-издания в период с января 2015 г. по август 2016 г.: «Русская газета в Болгарии», «Комсомольская правда в Болгарии», журнал «Вместе» (Словакия), «Русский вестник» (Черногория), «АИФ в Беларуси», «Русский курьер Варшавы», «Европа. RU» (Польша), «Пражский телеграф» (Чехия). Методом сплошной выборки были выделены 70 статей, в которых функционирует само это слово и его репрезентанты. Также в основу отбора языкового материала были положены семантические признаки, характеризующие толерантность как качество: «1) высокое, душевное качество; способность личности без внутренней агрессии воспринимать другого, имеющего иные/противоположные установки; 2) терпимое, лояльное отношение к другому, сознательно признанное право его существования; 3) поведение человека в ситуации конфликта, подчинённое стремлению достичь взаимного

понимания и согласования разных установок, не прибегая к насилию, а используя гуманные возможности» [Михайлова 2004, 15].

Цель статьи – исследовать концепт «Толерантность» в русскоязычных СМИ славянских государств и выяснить его лексическое наполнение. Описание семантики единиц номинативного поля концепта «Толерантность» позволяет представить содержание концепта в том виде, в котором он отражён и зафиксирован в медиатекстах.

Анализ медиатекстов показал, что лексема *толерантность* встречалась в 3 (4,2% от общего числа статей) статьях. Чаще всего встречались следующие лексемы, обозначающие формы толерантных отношений, толерантные качества: *сотрудничество, дружба, поддержка, встречи, отношения, помощь, диалог, партнёры, связи, интерес, обмен* и др. В список лексем, выделенных в ходе анализа медиатекстов, вошли не только наиболее частотные лексемы, но и ряд менее частотных лексем, эксплицирующих различные проявления толерантности. *При анализе медиатекстов были выявлены следующие номинации когнитивных признаков, раскрывающих содержание концепта «Толерантность».*

1. Толерантность как сотрудничество в политической, экономической, научной, культурной, религиозной и других сферах жизни – когнитивный признак **взаимодействие** (46 слов): *сотрудничество* (27-38,5%)<sup>1</sup>, *дружба* (20-28,5%), *поддержка* (20-28,5%), *встречи* (18-25,7%), *отношения* (18-25,7%), *помощь* (18-25,7%), *диалог* (14-20%), *партнёры* (12-17,1%), *связи* (12-17,1%), *международный* (11-15,7%), *обмен* (10-14,3%), *визит* (8-11,4%), *взаимодействие* (8-11,4%), *совместные* (8-11,4%), *объединение* (6-8,5%), *фестиваль* (6-8,5%), *форум* (6-8,5%), *договоры* (5-7,1%), *интеграция* (5-7,1%), *мир* (5-7,1%), *общие* (5-7,1%), *проект* (5-7,1%), *взаимоотношения* (4-5,7%), *дни* (4-5,7%), *контакты* (4-5,7%), *выставка* (4-5,7%), *добрососедство* (3-4,3%), *круглый стол* (3-4,3%), *переговоры* (3-4,3%), *соглашения* (3-4,3%), *урегулирование* (3-4,3%), *год как комплекс мероприятий, посвящённых одной теме* (3-4,3%), *защита* (2-2,8%), *межкультурные* (2-2,8%), *содружество* (2-2,8%), *союз* (2-2,8%), *взаимность* (1-1,4%), *консолидация* (1-1,4%), *конференция* (1-1,4%), *перемирие* (1-1,4%), *праздник* (1-1,4%), *приятельство* (1-1,4%), *сближение* (1-1,4%), *согласие* (1-1,4%), *содействие* (1-1,4%), *узы* (1-1,4%).

Данная группа оказалась самой большой по количеству входящих в неё слов. Это говорит о том, что в содержании концепта «Толерантность» в медиатекстах зарубежной прессы важное место занимает когнитивный признак 'взаимодействие', направленное на достижение взаимопонимания, установление деловых или дружеских связей. Новое семантическое наполнение концепта «Толерантность» вызвано современным состоянием

<sup>1</sup> Здесь и далее первая цифра указывает на количество статей, в которых встретилось данное слово, вторая цифра – процентное соотношение данного количества статей с общим числом анализируемых медиатекстов (прим. автора).

взаимоотношений между государствами, людьми разных национальностей, вероисповеданий и политических убеждений, перед которыми остро стоит проблема формирования толерантного мышления, сохранения мира, поиска путей взаимодействия между людьми.

2. Толерантность как способность личности доброжелательно, без внутренней агрессии воспринимать Другого – когнитивный признак **положительное отношение к Иному** (20 слов): *интерес* (11-15,7%), *любовь* (6-8,5%), *гостеприимство* (5-7,1%), *волонтеры* (5-7,1%), *единомыслие* (5-7,1%), *доброта* (4-5,7%), *взаимопонимание* (3-4,3%), *города-побратимы* (3-4,3%), *понимание* (3-4,3%), *благотворительность* (2-2,8%), *бескорыстные* (1-1,4%), *доброжелательные* (1-1,4%), *доверие* (1-1,4%), *милосердие* (1-1,4%), *прощение* (1-1,4%), *радушие* (1-1,4%), *солидарность* (1-1,4%), *сопереживание* (1-1,4%), *уважение* (1-1,4%), *участие (сочувствие)* (1-1,4%). Анализ исследуемого материала показал, что медиатексты несут положительную тональность, призывают к проявлению доброты, любви к ближнему, милосердию.

3. Толерантность как необходимое условие мирного сосуществования народов в многокультурном обществе, условие сохранения и развития культурной самобытности и языков национальных меньшинств в европейских государствах – когнитивный признак **мультикультурность** (4 слова): *мультикультурный* (3-4,3%), *многонациональный* (2-2,8%), *многокультурность* (1-1,4%), *многоконфессиональный* (1-1,4%). Слова данной группы отражают представление журналистов русскоязычной зарубежной прессы о мире, в котором живут люди разных национальностей, вероисповеданий, которым необходимо взаимодействовать на принципах уважения и понимания друг друга, чтобы сохранить этот мир.

4. Толерантность как основа правового общества, как гарант соблюдения прав и свобод граждан того или иного общества – когнитивный признак **право** (1 слово): *права* (3-4,3%).

5. Толерантность как качество, проявляемое к Другим, к людям, по тем или иным причинам приехавшим в другую страну, – когнитивный признак **граждане других государств** (6 слов): *беженцы* (15-21%), *иностранцы* (5-7,1%), *гости* (3-4,3%), *мигранты* (3-4,3%), *соседи* (2-2,8%), *иммигранты* (1-1,4%). Эти слова были включены в содержание концепта «Толерантность», так как именно отношения с людьми, приехавшими в другое государство или живущими рядом с ним, чаще всего являются поводом для толерантного или интолерантного поведения граждан этого государства по отношению к «чужакам». Негативное отношение к «другому» в современном мире вызвано массовыми миграциями, экономическими кризисами, участвовавшими террористическими актами, ухудшающимися политическими взаимоотношениями между странами. В связи с этим медиатексты нередко содержат речевую агрессию. Анализ выбранных медиатекстов показал, что речевая агрессия для них не характерна.



В газетных текстах лексическая группа «чужие» представлена экспрессивно нейтральной лексикой: *соседи, гости, иностранцы, мигранты, иммигранты* – и собственно этнонимами: *немцы, турки, поляки, греки* и т.д. В выбранных для анализа медиатекстах не встречается негативная, уничижительная, оскорбительная оценка «чужого» («другого»).

Ключевым словом – репрезентантом, объективирующим концепт «Толерантность» в русскоязычной зарубежной прессе славянских государств является слово *толерантность*, которое выполняет функцию наименования концепта и репрезентации главного когнитивного признака **терпимость**.

Лексикографический анализ слова, как правило, позволяет установить ядро номинативного поля концепта. Ядро поля составляют наиболее общие по значению лексемы, используемые в прямом значении, стилистически нейтральные. Лексикографический анализ показал неоднозначное толкование слова *толерантность*.

Толковые словари русского языка и словари иностранных слов [ТСУ 1940, 4, 726; ССРЛЯ 1963, 15, 538; ССИС 2001, 610; НСИСВ 2007, 803 и др.] определяют *толерантность* (от латинского существительного *tolerantia* (терпение, терпимость, выносливость), являющегося производным от глагола *tolerare* (держат, сносить, терпеть, выносить)) через синонимические лексемы *терпимость* и *снисходительность*, также лексема *толерантность* имеет толкование не только как качество человека, но и как способность организма переносить неблагоприятное воздействие какого-л. вещества или яда. В данной статье мы рассматриваем *толерантность* как социальное понятие, как совокупность высоких нравственных качеств, способствующих укреплению мира и взаимопонимания между людьми. Лексемы *терпимость* и *снисходительность* как синонимы *толерантности* в исследуемых медиатекстах не встретились, поэтому ядро рассматриваемого концепта состоит из одного элемента – лексемы *толерантность*.

К ближайшей периферии номинативного поля относятся высоко-частотные лексемы. На первое место выходит когнитивный признак **взаимодействие**, который репрезентируется следующими лексемами: *сотрудничество, дружба, поддержка, встречи, отношения, помощь, диалог, партнёры, связи, международный, обмен, визит*, а также когнитивные признаки **граждане других государств** и **положительное отношение к Иному**, которые репрезентируются лексемами *беженцы* и *интерес* соответственно.

К дальней периферии относятся менее частотные лексемы, большинство из которых репрезентируют когнитивный признак **взаимодействие**: *визит, взаимодействие, совместные, объединение, договоры, интеграция, мир, общие, взаимоотношения, контакты, добрососедство, переговоры, соглашения, урегулирование, фестиваль, форум, выставки, круглый стол, проект, дни* и **положительное отношение к Иному**: *любовь, гостеприимство, волонтеры, единомыслие, доброта, взаимопонимание,*

*города-побратимы, понимание.* Когнитивный признак **другие** репрезентируется лексемами: *гости, иностранцы, мигранты*. Появляются лексемы, репрезентирующие когнитивные признаки **мультикультурность**: *мультикультурный* и **право**: *права*.

К крайней периферии были отнесены слова с наименьшей частотностью. Большим количеством лексем репрезентируются когнитивные признаки **взаимодействие**: *год, защита, межкультурные, содружество, союз, взаимность, консолидация, конференция, перемирие, праздник, přátельство, сближение, согласие, содействие, узы* и **положительное отношение к Иному**: *благотворительность, бескорыстные, доброжелательный, доверие, милосердие, прощение, радушие, солидарность, сопереживание, уважение, участие (сочувствие)*. Также имеют место когнитивные признаки **другие**: *соседи, иммигранты* и **мультикультурность**: *многонациональный, многокультурность, многоконфессиональный*.

Анализ сочетаемости лексем, объективирующих концепт в языке, даёт возможность выявить некоторые составляющие концепта. В данной статье проведён анализ сочетаемости лексем, репрезентирующих когнитивный признак **взаимодействие** с прилагательными, глаголами и существительными. В результате дистрибутивного анализа были выделены следующие варианты словосочетаний:

- 1) прил.+сущ. со значением 'виды взаимодействия': *политическое (-ие, -ая)* отношения; *экономическое (-ие, -ая)* сотрудничество, отношения, связи; *культурное (-ые, -ая, -ый)* сотрудничество, фестиваль, взаимодействие (*православно-культурное*), отношения, связи (*общественно-культурные, культурно-образовательные*), диалог (*межкультурный*), обмен; *научное (-ые)* отношения, сотрудничество, контакты, связи; *многопрофильное* сотрудничество, *торговые* отношения, *психологическая* помощь, *волонтерская* помощь, *благотворительная* помощь, *внешние* связи, *официальный визит, ответный визит, гуманитарная* помощь; *партнёрское* взаимодействие, *партнёрское* сотрудничество, *партнёрские* связи, *партнёрские* отношения.
- 2) прил.+сущ. со значением 'участники взаимодействия': *межпарламентское* и *межпартийное* сотрудничество, *межведомственное* сотрудничество, *межрегиональное* сотрудничество, *словацко-русское* сотрудничество, *межгосударственные* отношения, *межличностные* отношения, связи, *молодёжные* обмены, *российско-польские* отношения, *польско-российский* диалог, *российско-черногорские* связи, *польско-украинские* обмены, *болгаро-российский* форум, *польско-российский* проект;
- 3) прил.+сущ. со значением 'количество участников взаимодействия': *двустороннее (-ие, -ая)* сотрудничество, отношения, диалог; *международное (-ые, -ый)* сотрудничество, отношения, связи, фестиваль, форум, проект, встречи, защита;

- 4) прил.+сущ. со значением 'длительность взаимодействия': *постоянный* контакт, *трёхдневный* визит, *многовековой* опыт, *исторические* узы, *традиционный* (ая, -ые) отношения, дружба, фестиваль, *непрерывные* (-ая) связи, дружба;
- 5) прил.+сущ. со значением 'положительная оценка взаимодействия' не только между отдельными людьми, но и между государствами: *деловые* связи, отношения; *тесное* (-ые, -ый) сотрудничество, отношения, связи, контакт; *хорошие* отношения, *мирные* переговоры, *добрососедские* отношения, *дружественные* связи, *продуктивное* взаимодействие, *бесконфликтное* добрососедство, *судьбоносный* партнёр, *важный* и *перспективный* партнёр, *взаимовыгодное* сотрудничество, *плодотворное* сотрудничество, *стратегическое* (-ий) сотрудничество, партнёр, *побратимские* отношения, *добровольная* помощь, *полноценные* (-ый) отношения, диалог, *всесторонние* отношения, *нужная* помощь;
- 6) сущ.+сущ. со значениями 1) 'побуждение к активности' – *активизация* сотрудничества, 2) 'усиление, положительное изменение' – *развитие* отношений, связей, диалога, 3) 'становиться крепким' – *укрепление* отношений, связей, взаимодействия, 4) 'содействие' – *помощь* ветеранам, иностранцам, в больнице, 5) 'не дать прекратиться' – *поддержание* диалога, 6) 'сделать существующим' – *создание* связей, 7) 'отдать и получить взамен что-то равноценное' – *обмен* молодёжью, 8) 'соглашение' – *договор* о сотрудничестве, *соглашение* о перемирии, 9) 'объединение в одно целое' – *интеграция* мигрантов, соотечественников, 10) 'делать глубоким' – *углубление* контактов, 11) 'начать снова' – *возобновление* отношений, 12) 'деятельное участие в чём-либо' – *содействие* диалогу;
- 7) сложные словосочетания, включающие существительные со значениями: 1) 'улучшение' – *повышение* эффективности сотрудничества, 2) 'сделать широким по содержанию' – потенциал для *расширения* сотрудничества, 4) 'вести начатое, не прерываясь' – необходимость *продолжения* диалога, 6) 'деятельная точка зрения' – активная позиция в пользу диалога цивилизаций, 7) 'договор' – *соглашения* по интеграции иностранцев, 8) 'наладить отношения' – *урегулирование* кризиса на юго-востоке Украины;
- 8) сложные словосочетания со значением 'длительность взаимодействия': *новые* страницы дружбы, вехи сотрудничества, *дальнейшее* улучшение отношений, укрепление культурных связей, *уже* налаженное сотрудничество;
- 9) сущ.+глагол., со значениями: 1) 'усилить, дать чему-то окрепнуть' – *развивать* сотрудничество, связи; 2) 'устроить, организовать' – *наладить* отношения, диалог; 3) 'сделать крепким' – *укрепить* сотрудничество, связи; 4) 'не дать прекратиться, нарушиться чему-нибудь' – *поддерживать* связи; 5) 'созидать, создавать, организовывать' – *выстраивать* отношения; 'делать глубоким' – *углубить* сотрудничество; 'создавать' – строить

сотрудничество; 'двигаясь, переместить вперёд' – продвинуть диалог; 'вести начатое, не прерываясь' – *продолжать* сотрудничество.

Слова, обозначающие различные виды взаимодействия, входят в состав сложных словосочетаний, имеющих значение 'с кем и между кем осуществляется взаимодействие (сотрудничество)': 1) с учебными заведениями (*взаимодействия вузов*); 2) с государственными организациями (*взаимодействие с крупнейшими ассоциациями и корпорациями, взаимодействие МИДов, взаимодействие органов госуправления*); 3) между странами и народами (*отношения между Востоком и Западом, взаимоотношения между Сербией и Болгарией*); 4) сотрудничество России и международных организаций (*взаимоотношения России и ЕС, взаимоотношения Североатлантического альянса и РФ*).

Кроме того, было выявлено употребление лексем в составе:

- 1) названий различных мероприятий: *традиционный фестиваль «Дружбы, сотрудничества и добрососедства», Конференция польско-российского Центра диалога и согласия «Польша-Россия. Баланс 2014», мультикультурный фестиваль «Хоровод восточных культур», проект «Узнай соседа», проект Европейской волонтерской службы, Дни болгарского языка, болгарских ремёсел, болгарского творчества, Дни российской культуры, Дни русской культуры в Августове;*
- 2) метафорических выражений: *смягчение наших ожесточённых сердец и улучшение мира; на фоне турбулентной международной обстановки возросло понимание значимости консолидации; язык дружбы; эта встреча посеяла зерно оптимизма; так и мы нашим искусством стараемся растопить все льды и снега между людьми, между народами; были затронуты вопросы ревизии межгосударственных отношений; реанимация диалога с российскими властями в интересах стабилизации обстановки в Европе; диалог цивилизаций; укрепление всего спектра связей с Россией; мультикультурный фестиваль «Хоровод восточных культур»; прививка оптимизма; заново строить мосты между Польшей и Россией;*
- 3) прецедентных текстов: *Друзья, прекрасен наш союз, Давайте жить дружно!, Пусть всегда будет мир!, «Ракету с термоядерной боеголовкой можно использовать лишь один раз, а диалог можно вести постоянно» (Диалог для мира «Пражский телеграф» 2016, № 29);*
- 4) развёрнутых высказываний: *ограничить распространение негативных суждений и предрассудков в отношении беженцев и поспособствовать обеспечению равного отношения ко всем ученикам вне зависимости от национальной принадлежности; миссия нашего международного фестиваля сближения культур – это узнавание друг друга; юное поколение готово идти на контакт со своими сверстниками из соседних стран; помогать славянским меньшинствам, проживающим в Польше.*

Анализ медиатекстов показал, что лексемы, репрезентирующие когнитивный признак «отношение к Иному» сочетаются в большей степени с прилагательными, это связано со значением этих слов, отражающих эмоциональную сферу человека: *большой, неподдельный* интерес, *альтруистичные* волонтеры, *абсолютное* единомыслие, *взаимное* доверие, уважение; прилагательные, репрезентирующие данный когнитивный признак, сочетаются с существительными, многие из которых, в свою очередь, репрезентируют когнитивный признак «взаимодействие»: *добрые* отношения, *благотворительные* акции, концерты, *бескорыстные* люди, *доброжелательная* манера общения.

Находясь в составе словосочетаний, имеющих значение 'к кому направлено чувство толерантности', лексемы характеризуют толерантное отношение к Другому:

1) *интерес к российской культуре и истории, интерес к русской культуре и языку*; 2) *любовь к болгарскому народу, петербуржцы с любовью относятся к Праге, поддерживает нас и наших подопечных добрым словом*; 3) *взаимопонимание между народами наших стран*; 4) *взаимное уважение к историческому и культурному наследию государств-участников Художественной выставки из России, Центральной и Восточной Европы*.

Уверенность в положительных результатах совместной деятельности, основанных на доверии сторон друг к другу, говорят следующие выражения: *заинтересованность в исправлении сложившейся ситуации, которая прямо противоречит интересам народов России и Черногории, подрывает традиционную дружбу между ними*; *волонтерство: активно, ответственно и очень человечно; добрых людей у нас гораздо больше, чем нам кажется; самое главное, чтобы мы понимали друг друга*,

Как видно из примеров, большинство словарных дефиниций лексем, репрезентирующих когнитивный признак **положительное отношение к Иному**, содержат схожие семантические компоненты: 'взаимная привязанность, благожелательное отношение, внимание, доверие к Другому' – и имеют положительную коннотацию: *Чехия идёт навстречу иностранцам; детей научат любить мигрантов, создание у чешских детей положительного образа нелегального мигранта; проект «Узнай соседа» (Узнай соседа – познай себя)*.

Медиатексты отражают толерантное отношение к иммигрантам, желание содействовать их скорейшей адаптации в местное общество. Лексемы *беженцы и иностранцы* входят в названия документов и организаций, созданных с целью защиты прав иммигрантов или в целях оказания им помощи в адаптации к новым условиям жизни: *Соглашения по интеграции иностранцев, Чешская республика приняла Соглашение об участии иностранцев в общественной жизни на местном уровне, Государственное агентство по делам беженцев, и др.*

Необходимо отметить, что лексемы, репрезентирующие когнитивные признаки концепта «Толерантность» в анализируемых медиатекстах, входят в состав названий международных организаций, деятельность которых направлена на обсуждение путей сотрудничества славянских государств: *Российский центр науки и культуры в Братиславе, Рос-сотрудничество в Словакии, Дом дружбы в Варшаве, Департамент по работе с национальными меньшинствами, этническими группами и вероисповеданиями, Российский центр науки и культуры в Варшаве, Центр Польско-Российского диалога и согласия, общество «Польша-Восток», объединение «Друзья России и ЧР», Центр «Диалог цивилизаций», Волонтерская организация Nestia занимается оказанием помощи в ЧР и в мире», Чешская общественная организация помощи беженцам МЕТА, болгаро-российское общество дружбы «Шипка».*

Таким образом, содержание концепта «Толерантность» в русскоязычной зарубежной прессе славянских государств образовано когнитивными признаками **взаимодействие, положительное отношение к Иному, другие, мультикультурность, право**. Число лексем, репрезентирующих данные когнитивные признаки, достаточно велико, что даёт основание говорить о высокой рекуррентности концепта «Толерантность» (частотности его языковых репрезентаций в речи), которая отражает «не только языковую, но и когнитивную, и лингвосоциальную актуальность концепта» [Титова 2003, 79-86]. Концепт «Толерантность» в русскоязычной зарубежной прессе славянских государств отражает, на наш взгляд, важные тенденции, происходящие в современном европейском обществе. Связаны они с обсуждением путей сотрудничества славянских государств, развитием политических, экономических, культурных связей между ними, основанных на взаимном уважении, стремлении к общим целям. В связи с этим концептуальная значимость медиатекстов русскоязычных зарубежных СМИ заключается в следующем: отношения между нашими странами необходимо постоянно поддерживать, устанавливая живой контакт и расширять область сотрудничества, государствам для укрепления собственных позиций в мире необходимо участвовать во всех мировых процессах, вносить свой вклад в добрые отношения стран-партнеров.

### Библиография

- Аболин Борис. 2009. *Концепт «толерантность» в когнитивно-дискурсионном аспекте*. Дис. ... канд. филол. наук. Екатеринбург.
- Дедова Светлана. *Лексико-семантическая интерпретация концептов толерантность и терпимость*. В: <http://mmj.ru/index.php?id=44&article=342/> [Доступ 25 VIII 2016].
- Кубрякова Елена. 1996. *Краткий словарь когнитивных терминов*. Москва: Филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова.

- Кушаев Умиджон, Дорошина Илона. 2014. *Толерантность: энциклопедический словарь*. Пенза: Научно-издат. Центр «Социосфера».
- Михайлова Ольга. 2004. *Толерантность в речевой коммуникации: когнитивные, прагматические и этические основания*. В: *Культурные практики толерантности в речевой коммуникации*. Ред. Кушина Наталья. Екатеринбург: Издат-во Уральского ун-та: 15–26.
- НСИСВ – *Новейший словарь иностранных слов и выражений*. 2007. Ред. Адамчик Владимир. Минск: Современный литератор.
- Попова Зинаида, Стернин Иосиф. 2010. *Когнитивная лингвистика*. Москва: АСТ: Восток–Запад.
- Растатуева Светлана. 2008. *Репрезентация концепта «толерантность» в русском языке*. Дис. ... канд. филол. наук. Тула.
- ССИС – *Современный словарь иностранных слов*. 2001. Ред. Комарова Людмила. Москва: Рус. яз.
- ССРЛЯ – *Современный словарь русского литературного языка в семнадцати томах, 1948-1965*. Ред. Чернышев Василий. Москва: Изд-во АН СССР.
- Стернин Иосиф. 2001. *Толерантность: слово и концепт*. В: *Лингвокультурологические проблемы толерантности*. Екатеринбург.
- Титова Ольга. 2003. *Перспективы лингвистического исследования рекуррентных единиц лексикона*. «Филологические науки» №2: 79-86.
- ТСУ – *Толковый словарь русского языка в четырёх томах*. 1940. Ред. Ушакова Дмитрий. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.

## Summary

### THE CONCEPT “TOLERANCE” IN THE RUSSIAN-LANGUAGE FOREIGN PRESS OF SLAVIC STATES

This article examines the nominative field of the concept “tolerance” on the basis of material collected from the Russian-language foreign press of Slavic States media texts. The analysis of the nominative field is carried out from the perspective of a semantic-cognitive approach towards the correlation between semantic and cognitive processes. The research of the semantics of language units of the nominative field objectifying this concept allows the author to represent the content of the concept “tolerance” in the form that it is reflected and recorded in the Russian-language foreign press media texts.

Kontakt z Autorką:  
zhdanovarina@rambler.ru





**Alina Filinowicz**

Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej  
Uniwersytet w Białymstoku

## LITEWSKI RDZEŃ *VAR*- W NAZWACH TERENOWYCH SOKÓLSZCZYZNY

**Key words:** microtoponymy, Lithuanian elements, linguistic hybrid, Polish-Byelorussian border-territory

Celem artykułu jest językowa analiza nazw terenowych z obszaru powiatu sokólskiego zawierających w podstawie słowotwórczej litewski rdzeń *var*- oraz przedstawienie sposobu adaptacji tych nazw na obszarze słowiańskim.

Powiat sokólski znajduje się w środkowej części obecnego województwa podlaskiego przy granicy z Białorusią. Ze względu na swoje położenie ma charakter typowo pograniczny. Od najdawniejszych czasów był to teren zętknięcia się z jednej strony ludności bałtyckiej i słowiańskiej, z drugiej zaś – Słowian wschodnich i zachodnich<sup>1</sup>. W przeszłości rejony należące do dzisiejszej Sokólszczyzny pokrywała zwarta i rozległa Puszcza Grodzieńska, położona w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego, wchodziła w skład dóbr królewskich i administracyjnie należała do powiatu grodzieńskiego w województwie trockim. Badany obszar zasiedlony został stosunkowo późno. Na przełomie XVII i XVIII w. procesy osadnicze na Sokólszczyźnie nie były jeszcze zakończone: „Miasto powiatowe Sokółka oraz prawie cały obecny powiat sokólski powstały na „surowym korzeniu”, po wykarczowaniu puszczy w wieku XVIII” [Jakubowski 1935, 107].

Obecnie powiat sokólski zróżnicowany jest pod względem etnicznym, językowym i konfesyjnym. Mieszkają tu obok siebie Polacy, Białorusini, Tatarzy, a dawniej byli też Litwini<sup>2</sup>. Dzisiaj na omawianym terenie obok gwar

<sup>1</sup> Zagadnienie kolonizacji Białostoczczyzny szeroko omówił J. Wiśniewski [Wiśniewski 1964, 115–135; 1964, 3–38; 1977, 7–80].

<sup>2</sup> Niewielką liczbę Litwinów zarejestrowano na tym obszarze w czasie pierwszego spisu powszechnego przeprowadzonego w imperium rosyjskim w roku 1897 [Pervaja vseobščaja perepis' naselenija Rossijskoj Imperii 1897 g. 1904. Pod red. N.A. Trojnickago. XI. Grodnenskaja gubernija.

polskich występują gwary białoruskie. Gwara białoruska pełni funkcję języka domowego w obrębie rodziny i ewentualnie mieszkańców danej wsi, a polszczyzny używa się w kontaktach zewnętrznych z obcymi, w szkole, w kościele. Ten układ stosunków językowych ulega stopniowym zmianom w związku z wkraczaniem polszczyzny do życia codziennego. W zachodnim pasie zasięgu gwar białoruskich średnie i młodsze pokolenie mówi już wyłącznie po polsku, a gwara białoruska zachowała się częściowo jako środek porozumiewania się ludzi najstarszych. Część mieszkańców wschodnich terenów powiatu jest dwujęzyczna. Rozmieszczenie gwar wschodniosłowiańskich na omawianym obszarze, ważniejsze cechy fonetyczne, morfologiczne i leksykalne tych gwar przedstawione są w *Atlasie gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, zwłaszcza w tomie I [1980].

Zapisy gwarowe nazw terenowych z powiatu sokólskiego zebrał w latach 1965-1967 M. Wróblewski, a z pow. dąbrowskiego w roku 1967 – M. Kondratiuk podczas prac nad rejestracją nazw miejscowości i obiektów fizjograficznych na zlecenie Komisji Ustalania Nazw Miejscowości i Obiektów Fizjograficznych przy Urzędzie Rady Ministrów RP. Materiały gwarowe zostały uzupełnione częściowo o własne zapisy zebrane w terenie od miejscowej autochtonicznej ludności.

Zróznicowane pod względem etnicznym i językowym procesy osadnicze badanego terenu znalazły swoje potwierdzenie w nazwach geograficznych. Dziś wśród nazw geograficznych słowiańskich występują toponimy, mikrotoponimy i hydronimy pochodzenia bałtyckiego, przeważnie litewskiego.

Z wyekscerpowanego materiału onimicznego dla potrzeb artykułu wybrano mikrotoponimy zawierające w podstawie słowotwórczej litewski rdzeń *var-*. W litewskiej literaturze przedmiotu nazwy z elementem *var-* związane są z terminologią hydrograficzną [Vanagas 1981].

Odnutowane na obszarze Litwy nazwy z *var-* występują w wielu rejonach i w różnych formach. Oznaczone przez te nazwy obiekty to głównie rzeki, rzadziej jeziora, łąki i bagna. Oto niektóre przykłady<sup>3</sup>:

*Vārē* – rzeka i jezioro; *Vārius* rzeka; *Varēlis* rzeka i jezioro; *Varėnė*, *Varėnà* rzeka; *Variekà* jezioro; *Varikėlis* jezioro; *Varinė* rzeka; *Varuōnė*, *Veruōnė* rzeka; *Vār-upis* rzeka; *Var-upelis* rzeka; *Var-upė* rzeka; *Varai* łąka; *Vārai* łąka; *Varėlės* łąka i bagno; *Varėliai* bagno, las, pole; *Varėlis* rów; *Vārės* łąka.

Etymologia rdzenia *var-* nie jest całkowicie jasna. Podane dla porównania niektóre litewskie nazwy geograficzne z *var-* mogą być niedawne i łączyć należy

Moskwa: 2-3]. Jak wynika z danych tego spisu, w rubrykach określających ludność według przynależności językowej, Litwini mieszkali w trzech ówczesnych powiatach („ujezdach”) guberni grodzieńskiej, tj. sokólskim, białostockim i bielskim. Osób uznających język litewski za ojczysty zarejestrowano najwięcej w powiecie sokólskim (74 mieszkańców), znacznie mniej w pow. białostockim (27 mieszkańców) i 7 osób w pow. bielskim.

<sup>3</sup> Przykłady nazw geograficznych z obszaru Litwy wynotowano ze *Słownika etymologicznego hydronimów litewskich* [Vanagas 1981, 362-363]. Przekład z języka litewskiego Nijola Birgiel.

je zapewne z lit. *vāras* ‘żerdź do grodzenia płotu’ [DLKŽ] bądź też po prostu z miejscami pędzenia bydła na pastwiska. Objasnienie etymologii hydronimów z rdzeniem *var-* utrudniają nazwy rzek i jezior z *ver-*, których związek z hydronimami na *var-* jest całkiem możliwy – por. n. rzeki *Veruōnē* obok formy podstawowej *Varuōnē*. Wydaje się, że hydronimy z *var-* można by łączyć z lit. czasownikiem *varýti* ‘usuwać, odganiać; zmuszać do ruchu w jakimś kierunku, pędzić [np. bydło]; przewozić, przemieszczać’ (i inne znaczenia). Znana jest też inna, indoeuropejska, wersja pochodzenia litewskich hydronimów o rdzeniu *var-*, *ver-*, według której rdzeń *var-*, *ver-* wywodzi się z ide. *\*uer-*, *\*uor-*, *\*ur-* ‘woda, deszcz, rzeka’: staroide. *vār*, *vāri* ‘woda’, aw. *vār* ‘deszcz’, *vairi-* ‘jezioro’, por. *Vara* rzeka w Ligurii, *Wara*, *Vera* rzeka we Francji, *Varus* rzeka we Włoszech itd. [Vanagas 1981, 362-363]. Można też porównać dosyć dobrze umotywowaną opinię P. Skardżiusa [Skardżius 1973, 9-72], według której hydronimy z *var-*, *ver-*, *vir-* należy wiązać z lit. *virti* ‘wrzeć, bulgotać; gotować się’, por. lit. *varūs* ‘łatwo gotujący się’, *verėnas* ‘zupa’, *versmė* ‘źródło’, *virulys* ‘wirowanie wody, wir’ (i inne znaczenia).

Prezentowane mikrotoponimy z powiatu sokólskiego zawierające w podstawie słowotwórczej element litewski *var-* występują w postaci zeslawizowanej pod względem fonetycznym lub morfologicznym, przykłady:

WAROK, gw. *Var'ok*, gen. *-rk'a*, loc. *-rk'u*, łąka, wś Poganica, gm. Sidra.

WARKI, gw. *Varķ'ie*, gen. *-k'oũ*, loc. *-k'ox*: 1) łąka, wś Długosielce, gm. Kuźnica; 2) łąka, wś Mielezskowce Pawłowickie, gm. Kuźnica; 3) zarośla, łąka, wś Mielezskowce Zalesiańskie, gm. Kuźnica; 4) gw. *Varķ'ie*, gen. *-k'oũ*, loc. *-k'amī*, łąka, wś Ogrodniki, gm. Sidra; 5) gen. *-k'oũ*, loc. *-k'ox*, łąka, wś Zalesie, gm. Sidra; 6) gw. *Varķ'ė*, gen. *-k'oũ*, loc. *-k'ox*, łąka, wś Bierniki, gm. Sidra; 7) łąka, wś Bierwicha, gm. Sidra; 8) kol., łąka, wś Makowlany, gm. Sidra; 9) łąka, wś Podsutki, gm. Sidra.

WARY, gw. *Var'yė*, gen. *-r'oũ*, loc. *-r'ox*: 1) łąka, wś Harkawicze, gm. Szudziałowo; 2) łąka, wś Kraśniany, gm. Sokółka; 3) łąka, wś Minkowce, gm. Szudziałowo; 4) pole, łąka, wś Woroniany, gm. Sokółka; 5) gen. *-r'uōũ*, loc. *-r'uōx*, łąka, wś Wroczyńszczyzna, gm. Sokółka.

ZA WARKAMI, gw. *Za Varķ'amī*, gen. *Zza Varķ'oũũ*, pole, wś Ogrodniki, gm. Sidra.

ZA WARKI, gw. *Za Varķ'ie*, gen. *Zza Varķ'oũũ*, loc. *Za Varķ'amī*, kol., pole, wś Zalesie, gm. Sidra.

ŚCIERPJEJSKI WAROK, gw. *Śćerp'ejski Var'ok*, gen. *Śćerp'ejskaho Var'k'a*, loc. *Śćerp'ejskim Var'k'u*, łąka, zarośla, wś Mielenkowce, gm. Kuźnica.

Wymienione wyżej nazwy terenowe nie nazywają obiektów wodnych (jak w przypadku nazw na obszarze etnicznie litewskim), w powiecie sokólskim określają najczęściej łąki, rzadziej pola i zarośla.

Z względu na budowę strukturalną wyróżnić możemy nazwy proste występujące zarówno w liczbie pojedynczej – *Warok*, jak i mnogiej – *Warki*, *Wary*, oraz nazwy złożone – *Ścierpiejski Warok* (pierwszy i drugi człon tej

nazwy zawiera element litewski [Kondratiuk 1985, 69, 181-182]). Dwukrotnie odnotowano zestawienia w formie wyrażenia przyimkowego, wskazujące na położenie względem innego obiektu: *Za Warkami, Za Warki*.

Nazwy litewskie bądź nazwy zawierające jakiś element litewski (rdzeń lub formant toponimiczny) na obszarze słowiańskim ulegały adaptacji. Współczesne brzmienie mikrotoponimów jest wynikiem długotrwałej interferencji języków polskiego, białoruskiego oraz dziś już tu nieużywanego języka litewskiego.

Cechy językowe prezentowanych mikrotoponimów pokrywają się ze współczesnym zróznicowniem dialektalnym terenu. Badany teren znajduje się na obszarze gwar wschodniosłowiańskich, a gwary powiatu sokólskiego są naturalnym przedłużeniem na zachód białoruskiego dialektu południowo-zachodniego (jego podgrupy grodzieńsko-baranowickiej) [Крывіцкі 2003, 160-180; Barszczewska 2012, 134-136, 152-156]. Do specyficznych cech białoruskich odnotowanych w mikrotoponimii należą m.in.:

- wschodniosłowiański akcent swobodny i ruchomy w odróżnieniu od akcentu polskiego na przedostatniej sylabie: *Var'ok, Varĕ'ie*;
- charakterystyczne dyftongi w mianowniku i dopełniaczu l.mn. *Var'yē, gen. Var'uōū, Zza Vark'ōūū*;
- akcentowana końcówka *-e* w mianowniku l.mn.: *Varĕ'e*;
- akcentowana końcówka *-ox* w miejscowniku l.mn.: *Var'ox // Var'uōox, Vark'ox*.

Analizowane nazwy uznać można za hybrydy językowe<sup>4</sup>. Zawierają one podstawę derywacyjną litewską i formant toponimiczny słowiański, np. *Warak* – słowiański sufiks deminutywny *-ok*; *Warki* – elementem słowiańskim w nazwie jest *-ki*.

Poza badanym terenem mikrotoponimy z elementem *var-* zanotowano w powiecie augustowskim, w postaci zbliżonej do hydronimów z obszaru Litwy, por. gw. *Var'e* – łąki we wsi Dulkowszczyzna, gm. Lipsk; pastwisko we wsi Jaczniki, gm. Lipsk<sup>5</sup> i nazwę rzeki *Vārē* na Litwie. Na południe od Białegostoku we wsi Rzepniki w gm. Zabłudów zarejestrowano nazwę *Warele* (pastwisko) oraz na zachodzie regionu białostockiego n. *Werykle*<sup>6</sup>: 1) kol., łąki we wsi Nowa Wieś, gm. Trzciannie, pow. moniecki; 2) kol., pole we wsi Zubole, gm. Trzciannie, pow. moniecki. Etymologię tych nazw należy wiązać z litewskim *var-* // *ver-*.

Warto zaznaczyć, że na obszarze Białorusi w obwodzie grodzieńskim (bezpośrednio graniczącym z powiatem sokólskim) kilkakrotnie odnotowano mikrotoponimy w brzmieniu *Bapók, Bapóĭ, Bapós*; nazywają one głównie łąki, łąki kośne, pola<sup>7</sup>, por. brus. gw. *варок* 'ogrodzony popław (rodzaj wyzycznej łąki)

<sup>4</sup> Por. artykuły M. Kondratiuka [Kondratiuk 1986, 193-197; 2002, 73-79].

<sup>5</sup> Przykłady mikrotoponimów wynotowano ze *Słownika nazw terenowych północno-wschodniej Polski*.

<sup>6</sup> Szerzej o etymologii mikrotoponimu *Werykle* zob. [Kondratiuk 1985, 189].

<sup>7</sup> Mikrotoponimy z obszaru Białorusi wynotowano z *Onomastycznego słownika Grodzieńszczyzny*. T. I. *Mikrotoponimy* [2005].

w końcu gospodarstwa, folwarku; mały kawałek ziemi, niezaorany pługiem' [Kondratiuk 1985, 181-182; Яшкін 2005, 139].

Poza omówionymi w artykule nazwami terenowymi na obszarze powiatu sokólskiego występuje wiele innych mikrotoponimów powstałych na podłożu języka litewskiego, jednak dla potrzeb artykułu wybrano tylko część z nich<sup>8</sup>. Natomiast elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii całego regionu białostockiego wyczerpująco przedstawił w swojej monografii M. Kondratiuk [Kondratiuk 1985].

### Bibliografia

- Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*. 1980. Red. Glinka S., Obrębska-Jabłońska A., Siatkowski J. T. I. Wrocław: Wydawnictwo PAN.
- Barszczewska Nina, Jankowiak Mirosław. 2012. *Dialektologia białoruska*. Warszawa: Instytut Slawistyki PAN: 134-136, 152-156.
- Jakubowski Jerzy. 1935. *Powiat grodzieński w XVI wieku*. W: *Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*. Z. III. Kraków: 107.
- Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. 1972. T. V. Vilnius.
- Kondratiuk Michał. 1985. *Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego*. Wrocław: Wydawnictwo PAN.
- Kondratiuk Michał. 1986. *Bałtycko-słowiańskie hybrydy nazewnicze z formantami -(z)na, -szczy(z)na, -icha na terenie Białostoczczyzny*. W: *Formacje hybrydalne w językach słowiańskich*. Red. Warchoń S. Lublin: Wydawnictwo UMCS: 185-198.
- Kondratiuk Michał. 2002. *Nazwy komponowane słowiańsko-bałtyckie w toponimii północno-wschodniej Polski*. W: *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe*. Red. Kondratiuk M. T. IV. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku: 73-79.
- Skardžius Pranas. 1973. *Lietuvių vandenvardžiai su -nt-. Jų daryba, kilmė, reikšmė*. W: *Lituanistikos darbai. Lituanistikos institutas*. T. III. University of Illinois at Chicago: 9-72.
- Słownik nazw terenowych północno-wschodniej Polski*. 1992. Red. Barszczewska J., Głuszkowska N., Jasińska T., Smułkowa E. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego: 524-525, 593.
- Vanagas Aleksandras. 1981. *Lietuvių hidronimu etimologinis žodynas*. Vilnius: Leidykla Mokslas: 362-363.
- Wiśniewski Jerzy. 1964. *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII wieku*. „Acta Baltico-Slavica” I: 115-135.
- Wiśniewski Jerzy. 1964. *Zarys dziejów osadnictwa wiejskiego we wschodniej części województwa białostockiego do połowy XVII wieku*. W: *Navukovy zbornik*. Białystok: Wydany przez Zarząd Główny Białoruskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego w Polsce: 3-38.
- Wiśniewski Jerzy. 1977. *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny, geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*. „Acta Baltico-Slavica” XI: 7-80.

<sup>8</sup> Pełne opracowanie nazw terenowych z obszaru powiatu sokólskiego, w tym mikrotoponimów litewskiego pochodzenia, zawiera praca doktorska A. Filinowicz, *Mikrotoponimia dawnego powiatu sokólskiego*, obroniona na Uniwersytecie w Białymstoku w 2012 r.

- Анамастычны слоўнік Гродзенічыны. У 2 частках. Частка I. Мікратопонімы.* 2005. Рэд. Ламака В.М. Гродна: Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы.
- Крывіцкі Аляксандр. 2003. *Дыялекталогія беларускай мовы.* Мінск: Вышэйшая школа: 160-180.
- Яшкін Іван. 2005. *Слоўнік беларускіх мясцовых геаграфічных тэрмінаў. Тапаграфія. Гідралогія.* Мінск: Беларуская навука: 139.

## Summary

### LITHUANIAN STEM *VAR-* IN PLACE NAMES OF THE SOKÓŁKA DISTRICT

This article describes the etymology of the Sokółka district's microtoponyms containing the word stem *var-*. In Lithuanian source literature, names with the *var-* component are connected with hydrographic elements.

The author directs attention to a borderland nature of the analyzed region. The Sokółka district is located in the central part of Podlaskie Voivodeship, next to the Belarusian border. Since time immemorial, it has been a place where Baltic and Slavonic peoples came into contact with Eastern and Western Slavs. Ethnically and linguistically diversified settlement processes concerning the discussed region are reflected in place names. Not only Polish place names, but also those of East Slavic and Baltic origins can be found there.

Kontakt z Autorką:  
alafilinowicz@poczta.onet.pl

## LITERATUROZNAWSTWO I PRZEKŁADOZNAWSTWO

**Ольга Бараш**

Переводчик, Москва

**ЕЩЕ РАЗ О ТРУДНОСТЯХ ПЕРЕВОДА  
ПРЕДСТАВЛЕНИЯ И. БРОДСКОГО  
(Е. ЧЕХ И А. БЕРЛИНА)****Key words:** poetic translation, J. Brodsky, interpreting strategies, domestication, foreignization

Рассказывая о своем опыте комментирования И. Бродского, Л. Лосев выделил три вопроса, на которые могут отвечать комментари: «Что хотел сказать автор своим художественным произведением? Как он это сказал? При каких обстоятельствах?» По мнению Лосева, «проще всего ответить на первый вопрос. Интерпретировать, пояснять от себя смысл стихотворения или отдельных его частей, описывать свои впечатления комментатор не имеет права» [Лосев 2000, 153-154].

Однако имеется категория профессионалов, для которых вопрос «что хотел сказать автор», при всей его кажущейся филологической некорректности, является ключевым: без ответа на него их труд не будет иметь смысла. Едва ли эти профессионалы согласятся и с утверждением другого комментатора Бродского, Д. Ахапкина: «Давать читателю все разгадки — не задача комментатора, к тому же эта задача была бы в принципе невыполнима. (...) Во многих случаях единственная разгадка невозможна, что и создает неповторимое обаяние стихотворения» [Ахапкин 2000, 11]. Речь идет о переводчиках, которые, хотя и не менее прочих очарованы «тайной поэзии», все-таки имеют конкретную задачу — сказать на своем языке то же самое, что автор, или, по формулировке У.Эко, «сказать почти то же самое». Не удивительно поэтому, что первым комментатором стихотворения И. Бродского *Представление* стал именно переводчик, американец Томас Кэмпбелл, чья работа *Трудности перевода стихотворения И. Бродского "Представление"* с русского на английский была опубликована в 1996 году.

«Когда два года назад я объявил своему научному руководителю, что в качестве дипломной работы я собирался перевести стихотворение Иосифа Бродского «Представление», он улыбнулся мне так же, как ты улыбаешься психически больному человеку, который рассказывает о том, как он довольно часто общается с жителями планеты Марс», – с этого начинается Т. Кэмпбелл свой опыт комментария [Кэмпбелл 1996].

Для русского читателя, по крайней мере, на первый взгляд, в *Представлении* нет никаких «марсианских» трудностей. В этом тексте нет «трудных» слов и выражений. Ни «пельтастов Ксенофонта», ни «Ликомеда» и «Скироса», ни даже «лабии» или «бугенвиллей». При этом если какому-либо тексту Бродского и свойственна «повышенная пропозициональность», то именно *Представлению*: на протяжении 16 строф идет «бесхитrostное», неметафорическое описание некоего зрелища, где длинные дескриптивные фрагменты чередуются с короткими драматическими. Т. Кэмпбелл же задается естественным для иностранца вопросом: «Как можно передать ту реальность, которая просто не существовала – не то что в истории другой культуры, а в ее языке» [Кэмпбелл 1996]. Можно было бы ответить, что «перевод непереводаемого», собственно, и является задачей переводчика, однако можно ему и посочувствовать.

В цитированной работе славист приводит перевод, по его мнению, «готовой» на тот момент первой строфы *Представления*. Приведем ее целиком:

Chairman of the Minindel, the Sovnarkom and the Narkompros!  
 This terrain's as familiar to me as the marches of Cathay!  
 This character's familiar! No body, but a question mark's pose.  
 I see a greatcoat's dot, dot, dot. A comma's pause, but not a brain.  
 Twilight's swallowed the throat. A division sign, no eyeballs staring.  
 Here he is – a mannikin's emerged, the population's darling.  
 Here he is, the citizen, taking it out of his wide pants.

“How much for that radiola?”  
 “Who the heck's Savonarola?”  
 “Well, probably, an acronym.”  
 “Beg your pardons where's the can?”

Нетрудно заметить, что, вопреки западной традиции переводить регулярные стихи свободными, переводчик изо всех сил старается донести до читателя хотя бы намек на размер и рифму, имеющиеся в оригинале, т.е. сделать то, чего неуклонно требовал от своих переводчиков сам Бродский, хотя в аморфных строках шестистишия трудно опознать «частушечные» хорей оригинала. Несколько узнаваемое звучат короткие строки; Т. Кэмпбелл даже подчеркивает то, что опознал перифраз из Маяковского, вставив в перевод отсутствующий у Бродского эпитет «wide»; а в первых строках четверостишия ему удается сохранить исходную рифму – «радиола – Савонарола». Попытка передать синтаксический параллелизм делается в строках 1-2 («Эта местность мне знакома... Эта личность мне



знакома»), но в дальнейшем переводчик от нее отказывается, пользуясь в описании «человечка» («Вместо мозга запятая,/вместо горла – темный вечер, вместо буркал – знак деленья») разнородными амплификациями. В принципе, здесь нет грубых текстовых ошибок, за исключением странного «the population's darling», сказано все, «что сказал автор». Но не сказано, пользуясь «вопросником» Л. Лосева, «как он это сказал», и тем более, «что он хотел сказать». Переводчик явно пытается передать «языковые игры» автора, но делает это непоследовательно. «Cathay» в значении «Китай» – архаизм; «acronym» – книжное слово, «cap» – сленг. «Marches» в значении «окраина», а точнее «пограничье» употребляется исключительно в словосочетании «Welsh marches» – имеет место попытка переводчика, подобно Бродскому, использовать прием деформации фразеологизма. «Sovnarkom», «Narkompros», «Minindel», как признается сам Кэмпбелл, для англоязычного читателя – пустой звук. Добавим, что таким же «пустым звуком» для него служит и цитата из *Стихов о советском паспорте*, вне зависимости от присутствия или отсутствия в ней прилагательного «широких/wide».

Насколько известно, Т. Кэмпбелл все-таки завершил работу над переводом и даже защитил по нему диссертацию. Однако этот перевод не вышел за рамки филологических курьезов.

В 2014 году появился перевод «Представления» на польский язык, выполненный Ежи Чехом – он же познакомил польского читателя со стихами Г. Сапгира, И. Холина, О. Григорьева, Я. Сатуновского и других русских «неформалов».

Надо сказать, что по числу переводов и изданий Бродского Польша занимает третье место в мире – после России и США; более того, первая официальная публикация Бродского состоялась именно в этой стране, в 1963 году (*Большая элегия Джону Донну* в переводе А. Дравича). Однако *Представление* не привлекло внимания переводчиков, даже С. Бараньчака, переложившего на польский такие стихотворения, как *Речь о пролитом молоке* и *Пятая годовщина*. Этот пробел восполнил Ежи Чех<sup>1</sup>.

Конечно, у поляка, тем более прожившего более половины жизни при социализме, должно возникнуть гораздо меньше трудностей при переводе подобного текста, чем у западного переводчика – для него описанная Бродским реальность не просто существует, она практически «своя». Польский переводчик (да и читатель) прекрасно знает, кто такие Пушкин, Гоголь, Толстой и даже Герцен с Огаревым, знает цитату о призраке, бродящем по Европе, что такое «Аврора», мавзолей, Ясная Поляна и т.п. Знаком он и с бытовыми особенностями жизни в СССР и ПНР. Так что забота о передаче реалий не является для переводчика главной трудностью. Задачу облегчает также родственность языков, примерно одинаковая средняя длина слова, возможность ставить в рифмопозицию те же слова, что в оригинале;

<sup>1</sup> Перевод далее цитируется по рукописи, предоставленной Е. Чехом автору данной статьи.

что же до «ложных друзей переводчика», опытному мастеру они, как правило, не мешают. Если говорить об ошибках, сделанных Е. Чехом именно в силу непонимания текста, то их на все длинное стихотворение всего три. «Пушкин в летном шлеме» прочитывается переводчиком как «в летнем шлеме» («w letnim helmie») – вероятно, с анекдотом об «асе Пушкине», лежащим в основе данного образа у Бродского, Чех незнаком. В строке «И лобзают образа в плачем жертвы обреза...» Е. Чех не увидел «обрезанного» слова и воспринял, по всей вероятности, «обреза...» как родительный падеж слова «обрез», т.е. оружие; в результате возникают полубессмысленные строки: «Ci, со padli od nagana, / Dziś padają na kolana».

И третья ошибка: «вычтен Лобачевским из пространства» прочитывается (и переводится) как «вычтен Лобачевский из пространства» («Łobaczewskiego poza przestrzeń wyrzucono») – так же понимает эту строку (и даже комментирует именно этот вариант) Т. Кэмпбелл<sup>2</sup>.

В анализах переводов, как правило, выявление ошибок занимает львиную долю (поэтому плохой перевод легче анализировать, чем хороший); однако Е. Чеха упрекнуть больше не в чем, разве что его трактовка некоторых «темных мест» оригинала может вызвать несогласие, так же как вызывают несогласие некоторые мнения русских комментаторов, например Л. Лосева или С. Максудова и Н. Покровской. Деформация оригинала, неизбежная в переводе, как представляется, в данном случае полностью обусловлена стратегией переводчика.

Приведем полностью первую строфу перевода:

O prezesie Domobudu, Skupozłomu, Zbóziimportu,  
 Tę miejscowość znam tak dobrze jak obrzeże Państwa Środka!  
 Postać poznam też bez trudu: zamiast ciała – ślady tortur,  
 Mózg przecinek przypomina; szynel ma coś z wielokropka,  
 Noc głęboka zamiast krtani, zamiast ślepi – znak dzielenia:  
 To człowieczek jest, kochani, główny składnik zaludnienia.  
 Nader wdzięczny ten chłopina  
 Zgina się jak dziób pingwina.

“А по ile jest «Spidola»?”

“Cóż to ta Savonarola?”

“Pewnie skrót”. “А co oznacza?”

“Gdzie tu chodzi się do sracza?”

В первой строке переводчик отказывается от воспроизведения перечня советских учреждений, хотя польскому читателю такие слова, как «Совнарком» и «Наркомпрос» могут быть известны. Чех предпочитает сочинить собственные, комические аббревиатуры (обратный перевод может звучать: «Председатель Домостроя, Ломоскупа, Зерноввоза»); при этом сохраняется

<sup>2</sup> Возможно, данная ошибка объясняется опечаткой в издании Бродского, которым пользовались переводчики.

присутствующий у Бродского смысл: человек, который не может одновременно стоять во главе перечисленных учреждений.

«Китай» Чех переводит эвфемизмом – «Срединное царство», вводя собственную игру слов, отсылающую к популярному в Польше понятию *Europa Środką* – Центральная Европа, которую Бродский, как хорошо известно, называл порой «Западной Азией». Смысл строки также сохранен: «СССР – азиатская страна». Однако от передачи каламбура «знак допроса» переводчик отказывается, переводя его однозначным «*ślady tortur*». В польском фольклоре, как и в английском, нет текста, соответствующего «Точка, точка, запятая», однако русский стишок известен в Польше хотя бы по одноименному фильму А. Митты, шедшему в польском прокате в 1973 году под названием *Kropka, kropka, przecinek*. «Точки» («многоточие») и «запятая» сохраняются в переводе; обращение «*kochani*», характерное для разговора с детьми, подчеркивает «детскость» нарисованной картинки.

А вот цитаты из Маяковского в переводе нет – вместо нее перифраз польского крылатого выражения «*tu się zgina dziób pingwina*», которое, не будучи обценным, означает ровно то же самое, что жест «доставания из штанин».

Перевод заключительного четверостишия почти буквален; дополнительный комический эффект создается постановкой имени «Савонарола» в женский род и стилистически более сниженным эквивалентом слова «сортир».

Мы не считаем эффективной для оценки точности перевода методику М.Л. Гаспарова и В.В. Настопкене по подсчету лексических соответствий в оригинале и переводе, поэтому такого подсчета не осуществляли. Важнее, как представляется, характер производимых переводчиком замен.

Нетрудно заметить, что в данном случае ряд замен производится для того, чтобы сохранить формальные признаки оригинала. Хотя в польской традиции допускается перевод силлабо-тоники силлабикой, Чех к этой «лазейке» не прибегает, точно передавая рифмованные хорей Бродского. Строки с элементами силлабики присутствуют в переводе в исчезающе малом количестве, например: «*Domaga się, by Iwana Johnem albo Jeanem zwanom*»; «*Wchodzą Myśli o Minionym, ubrały się jak popadło*» – собственно, это всего лишь единичные сдвиги ударений, практически не нарушающие ритма. Единственная уступка, которую Е. Чех делает польской просодии, это женские окончания в двустишиях, там, где у Бродского – мужские. Хотя в польских стихах мужские окончания возможны – (их, например, мастерски использует Ю. Тувим в сходной с «Представлением» по форме и содержанию поэме «Бал в Опере», женские – естественнее и традиционнее, дают большую «свободу маневра», чем, вероятно, и объясняется выбор переводчика.

Поэма Бродского по преимуществу написана, казалось бы, редким для русской поэзии размером: восьмистопным хореем со сплош-

ной женской клаузулой. Однако при ближайшем рассмотрении восьмистопный хорей оборачивается четырехстопным: строки делятся цезурой ровно пополам, причем предцезурное полустишие также заканчивается женской клаузулой. «Скрытая» объединением двух полустиший в один стих четырехстопность в то же время «разоблачается» с помощью то и дело возникающими рифмами именно между полустишиями, а не между строками, либо между предцезурными и послецезурными полустишиями: рифмы могут быть как перекрестными, так и парными и даже сплошными, когда все четыре полустишия рифмуются между собой.

Е. Чех весьма чуток к рифмам оригинала, в том числе внутренним. Ср: «Председатель Совнаркома... – Эта местность мне знакома»; «O pezesie Domobudu... – Postać poznam też bez trudu»; «Вместо горла – темный вечер... – вот и вышел человек»; «Noc głęboka zamiast krtani... – «То człowieczek jest, kochani» и т.п. В качестве компенсации неизбежных потерь переводчик создает новые, отсутствующие в оригинале созвучия: «Mózg przecinek przyromina»; «Wyjść za Żydka? To idiotka»; «I do salwy się przymierza, gdy terroru przyjdzie pora». Передает переводчик и сквозные рифмы, и аллитерации, и паронوماзию: «Там за смертною чертою, лунным светом залитою челюсть с фиксой золотою блещет вечной мерзлотою»; «A gdy za śmiertelną linię księżycowy dysk popłynię, Złoty w żuchwie zęb nie zginie, w wiecznej skryje się zmarzlinie».

В *Представлении* мало излюбленных Бродским анжамбманов; самый, пожалуй, заметный из них – «Подмахну – и в Сочи. Помесь/ лейкоцита с антрацитом/называется Коцитом» – не уходит от внимания переводчика, который передает его совсем «по-бродски», с переносом служебного слова: «“Czas na urlop w Soczi”. Gdy się/ Z antracytem zszedł leukocyt/ Wyjdzie z tego ciemny Kocyt». Все это говорит о том, что для Е. Чеха, в отличие от многих польских и не только польских переводчиков, звуковая сторона стихотворения не менее, если не более важна, чем содержательная.

Что до содержания текста, в целом оно передается верно: в переводе действуют те же персонажи, которые произносят примерно те же слова, что в оригинале. Чех весьма изобретателен в передаче реплик «анонимных персонажей», составляющих четверостишия. Они могут передаваться абсолютно точно: «Дай червонец до получки» – «Pożycz dychę do wyplątu»; «Приучил ее к минету» – «Nauczyłem ją minety»; «Крыл последними словами» – «Skłał go od ostatnich drani» – либо приблизительно: «Между прочим, все мы дрович» – «Jak nie dała, trzepał wała»; «Сукой будешь? – Сукой буду!» – «“Wierzysz, kurwa?” “Kurwa, wierzę!”», «Где яйцо, там сковородка» – «Jaja są, patelnia będzie»; «Жить свосем невыносимо» – «Nima człowiek żusia, nima». Лишь изредка реплики полностью принадлежат переводчику: «Был всю жизнь простым рабочим» – «Partia zawsze mi ufała».

Сложнее всего обстоит дело там, где Бродский пользуется цитатами, как из классики, так и из популярных песен, анекдотов, кинофильмов, по-

говорок. Чех предпочитает почти полностью отказаться от этого смыслового пласта оригинала. Так, строка «Ты смотрел “Дерсу Узала”?» в переводе не содержит характерного названия: «Znasz ten film Konczalowskiego?», в связи с чем последующее «Раз чучмек, то верит в Будду», явно связанное у Бродского с «Дерсу Узалой», заменяется псевдополовицей «Turka diabel nie zabierze» (возможно, кстати, именно потому, что действие ряда фильмов Кончаловского, например *Первый учитель*, разворачивается в восточных регионах).

При этом переводчик не полностью игнорирует цитаты. Так, он заменяет «У попа была собака./ Оба умерли от рака» отсылкой к польской народной песенке, почти такой же «докучной», как упомянутая русская: «Służył panu cale lato,/A pan HIV-a dał mu za to»; строкой из другой польской песни – «Pójdiesz góra, ja dolina» пользуется, чтобы передать «Все равно пойдешь налево». «Не задушишь, не убьешь» – цитата из «Гимна демократической молодежи» – заменяется поговоркой «Głowa mięgu nie przebodziesz». Таким образом читатель получает представление о цитатности текста, а порой переводчик вставляет аллюзии от себя: «Świt różowi Kremla mięgu» – отсылка к советской песне *Москва майская*: «Утро красит нежным светом стены древние Кремля». А возникший вместо безымянной «первой скрипки» «skrzypiec Herzowicz» вызовет (не знаю, как у польского читателя, но у русского точно) ассоциацию, может быть не совсем уместную, с мандельштамовским Александром Герцовичем. Советские реалии Чех, как правило, сохраняет, но порой заменяет польскими. Так «Шипр», одеколон, который в советское время употребляли как по назначению, так и внутрь, переводится как «Czar kolchozu»: в ПНР в народе так называли и дешевый одеколон, и дешевый алкоголь.

Объем данной статьи не дает возможности для анализа перевода целиком, однако, как представляется, показанные цитаты позволяют понять подход переводчика к данному тексту и оценить степень его изобретательности при передаче формальной и содержательной стороны оригинала.

Все разнообразие выбора переводчиком языковых средств родного языка, как правило, сводится к двум типам стратегии. Первый – приближение текста к поэтической традиции страны языка перевода, второй – стремление передать в переводе особенности поэтической традиции страны языка оригинала. В переводоведении эти стратегии могут носить разные названия. Так, С. Крылов говорит о «доместицирующем» и «форенизирующем» переводе; Е. Ярневич – о переводчиках как «посланниках» (ambasadorzy) и «законодателях» (legislatorzy) [Jarniewicz 2012, 22-26]. Первые, по мысли польского теоретика, переводят на свой язык «канон» чужой культуры, вторые сами этот канон создают, внося в родную литературу элементы иноязычной поэтики. Это, разумеется, несколько упрощенный подход, если говорить о современных школах перевода, хотя бы потому, что во многих странах, в частности, таких как Польша и Россия, сегодня невозможно

выделить некую единую поэтическую традицию. Тем не менее можно утверждать, что Е. Чех, по крайней мере, в отношении *Представления*, выступает скорее как «посланник», ставя переведенный текст в один ряд с такими шедеврами польской сатирической поэзии XX века, как *Бал в Опере* Ю. Тувима или, к примеру, *Черный полонез* К. Вежиньского. Переводчику облегчают задачу, как было сказано выше, такие факторы, как понимание польским читателем большинства реалий текста и сходность мифологем «советизированного» сознания в разных странах.

Это заставляет вернуться к вопросу, поставленному Т. Кэмпбеллом: а как быть там, где такого понимания не существует? Ответить на него помогает новый перевод *Представления* двуязычным филологом и переводчиком Александрой Берлиной<sup>3</sup>.

People's commissars of Sovmin and of Sovdep stand applauding!  
 I'm familiar with this region, just as if I was in Burma!  
 I'm familiar with this person! Question markings for a body.  
 Dot-dot-dotting for a greatcoat. For a brain, a crooked comma.  
 For a throat, a gloomy evening. A division sign for peepers.  
 There he is, a little stickman, representing Soviet people.  
 He produces from his pants  
 that which frightens other gents.

“How expensive is that stroller?”  
 “Who’s that guy Savonarola?”  
 “Sov...? Some ministry or other.”  
 “Where’s the john, excuse the bother?”

В первой строфе «пустые» для англоязычного читателя сокращения заменяются более привычными; «Китай» заменяется «Бирмой», что не нарушает смысла, вложенного в эту строку Бродским: «СССР – азиатская страна»; параллелизм «Эта местность...» – «Эта личность...» сохранен. В роли человечка из знаков препинания выступает персонаж популярной американской детской книжки (и компьютерных игр); crooked comma заставляет вспомнить другого персонажа английского фольклора – crooked man. Цитату из Маяковского при желании может опознать тот, кто Маяковского читал. Заключительное четверостишие передается почти дословно, хотя обращает на себя внимание поясняющая амплификация в третьей строке, отсылающая читателя к названиям Sovmin и Sovdep, а также Soviet people. Текстовые «подсказки», казалось бы, говорят о попытке доместикации перевода, тем более что подобные замены мы найдем и далее: «У попа была собака» передается как “Mary had a little lamb”; *Дерсу Узала* – название как фильма А.Бабаяна 1962 г., так и советско-японского фильма А.Куросавы (1975), озвученного на русском языке,

<sup>3</sup> Перевод цитируется по рукописи, предоставленной автору данной статьи А.Берлиной, с разрешения Фонда наследственного имущества И. Бродского.

заменено на более известное англоязычному читателю *Stray Dog* (также фильм Куросавы); “wheels his barrow”, хоть и является точным переводом фразы «тачку катит», напоминает о популярной ирландской песне *Molly Malone*; упоминается отсутствующий в оригинале Jack the Reaper. При этом из текста последовательно убирается ряд русских реалий и имен: «Гдов», «Матрень», «Ярославна», «Ермолай», «Североморск», «пионер», «напареули».

Однако А. Берлина, вопреки англоязычной традиции переводить регулярные стихи верлибрами, почти полностью сохраняет ритмическую структуру оригинала (единственная уступка английской просодии – использование в некоторых строфах мужских клаузул вместо женских). Переводчица весьма чутка к внутренней инструментовке стиха; при этом, при диктуемой языком невозможности отразить ее точно, обогащает перевод таким характерным для английской поэзии приемом, как аллитерация (“sparrows sound not like a somber/ oath...»; “rats and roaches roam the room”), а также словесной игрой («Lenin’s *corps* will stay the *course*:/ free from words, it guards a *corpse*»).

Обращает на себя внимание также синтаксис перевода – сложный, порой «по-бродски» «перекрученный», пользуясь определением В. Полухиной. Так вторая строфа в оригинале нарочито перегружена синтаксически: «И нарезанные косо, как полтавская, колеса/ с выковыренным под Гдовом пальцем стрелочника жиром/ оживляют скатерть снега, полустанки и развилки/ орошая содержимым опрокинутой бутылки». А. Берлина передает и даже утрирует эту перегруженность в английском варианте: «Through the empty wintry vastness, an express train runs full throttle,/ bearing but a single mortal being, and equipped to alter/ the surrounding snowy landscape with the contents of a bottle,/ spilled, and spread by wheels, their slanting circles like salami slices,/out of which the switchman’s finger had teased out the fat and spices». Такие пассажи отнюдь не облегчают чтение англоязычному читателю.

Представляется, что А. Берлина в своей переводческой стратегии следует самому И. Бродскому, который в своих автопереводах нередко жертвовал реалиями и аллюзиями, но неукоснительно сохранял формальные характеристики стихотворения, что, как известно, вызывало нарекания английских и американских критиков. Однако, как полагает Э. Шеллберг, «усилия Бродского по расширению метрического инструментария английского языка, встретившие тогда значительное сопротивление, сегодня определенно можно рассматривать как увенчавшиеся успехом» [Шеллберг 2015], так как благодаря ему и его единомышленникам в поэзии верлибрический «тренд» американской поэзии «если не сменился другим, то, по крайней мере, фрагментировался» [там же].

Представляется также, что опыт Бродского-переводчика (истинного «законодателя» в переводе) раздвинул границы о переводимости поэзии, о чем свидетельствует появление таких переводчиков, как А. Берлина.

### Библиография

- Ахапкин Денис. 2009. *Иосиф Бродский после России*. Санкт-Петербург: Звезда.
- Кэмпбелл Томас. 2006. *Трудности перевода стихотворения И. Бродского "Представление" с русского на английский*. «Митин журнал» № 53: 173-222.  
В: [www.vavilon.ru/metatext/mj53/campbell.html](http://www.vavilon.ru/metatext/mj53/campbell.html) [Доступ 12 XI 2016].
- Лосев Лев. 2000. *Примечания с примечаниями*. В: «Новое литературное обозрение» #45: 153-168.
- Шеллберг Анн. 2015. *Его английский. Анн Шеллберг об автопереводах И. Бродского*.  
В: <http://www.colta.ru/articles/literature/7411> [Доступ 12 XI 2016].
- Jarniewicz Jerzy. 2012. *Gościnność słowa. Szkice o przekładzie literackim*. Kraków: Znak.

### Summary

#### ONCE MORE ON THE DIFFICULTIES OF TRANSLATING *PREDSTAVLENIJE* BY J. BRODSKY

J. Brodsky's poem *Predstavlenije* presents no semantic difficulties for a Russian reader, but attempts to translate it into foreign languages have not always been successful due to a large number of references to Soviet reality and intertextual links found in the text. The present article is devoted to the comparative analysis of three translations of this poem: those done by Thomas Campbell and Alexandra Berlina (both into the English language) as well as one created by Jerzy Czech (into the Polish language).

Kontakt z Autorką:  
barasolga@yandex.ru



**Joanna Getka**

Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej  
Uniwersytet Warszawski

## „PROSTA MOWA” W TEKSTACH O CHARAKTERZE RELIGIJNYM XVIII WIEKU (NA PODSTAWIE WYDAŃ TREBNIKÓW W DRUKARNIACH BAZYLIAŃSKICH)<sup>1</sup>

**Key words:** Basilians, prosta mova, 18th century, trebnik

### Wprowadzenie

Język liturgii, obdarzony początkowo specjalnym statusem (język objawiony, nieprzekładalny [*Mentalność rosyjska. Słownik* 1993, 114-115]), z czasem został wyparty przez języki używane na co dzień. W Kościele prawosławnym świętym językiem był staro-cerkiewno-słowiański, a jego późniejsza wersja – cerkiewnosłowiański panuje tam do dziś. W Kościele greckokatolickim, łączącym ryt prawosławny i katolicki, język liturgiczny początkowo nie różnił się od cerkiewnosłowiańskiego języka Cerkwi prawosławnej. Z czasem jednak czerpiąc z przykładu Kościoła katolickiego, język *sacrum* przeszedł podobną drogę, którą przeszła łacina, ustępując w liturgii miejsca polszczyźnie. Język miejscowych wiernych wprowadzany był najpierw w przekładach Pisma Świętego lub jego fragmentów, potem w dydaktycznych częściach liturgii (modlitwach czy kazaniach). Odpowiada to dążeniom (powstałym w okresie reformacji) do tłumaczenia Biblii i ksiąg kościelnych na języki narodowe, tak by Pismo Święte „mogło trafić pod każdą strzechę” [Jóźwikiewicz 2001, 85]<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Badania prowadzone dla potrzeb niniejszej analizy zostały sfinansowane ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2012/07/D/HS2/03672.

<sup>2</sup> Pierwsze katechizmy pisane nie tylko po łacinie, lecz także w językach narodowych pojawiły się już w średniowieczu, a za prekursora tłumaczeń uważa się św. Bonifacego, autora 15 „sermones” – prac misyjnych [Fałowski 2003b, 11; Fałowski 2003a, 185].

Łacina była więc wypierana przez polszczyznę, w tekstach w języku cerkiewnosłowiańskim, kierowanych do wiernych Kościoła greckokatolickiego pojawiało się z kolei coraz więcej elementów *prostej mowy*, określonej przez polskich slawistów jeszcze w latach 50. XX wieku jako „język pisany odrębny od cerkiewszczyzny i polszczyzny przez nasycenie fonetyki i słownictwa elementami żywego języka ludowego” [Lehr-Splawiński, Zwoliński, Hrabec 1956, 30; Brückner 1958, 358]. Ta dość prosta, ale zarazem klarowna definicja nie wyczerpuje jednak problematyki zagadnienia, która trwa w slawistyce do dziś. Problem wynika przede wszystkim z nazewnictwa tego języka w piśmiennictwie XVI i XVII wieku, w którym pojawiają się różne określenia (*ruski, zacny ruski, prosty ruski dialekt, prosta mowa* czy w końcu *prosty język ruski*), co mogłoby sugerować, że były one synonimiczne, o czym dobitnie świadczy określenie: *ruska prosta mowa*. Współcześnie pojawiają się różne teorie co do funkcji, genezy, obszaru występowania, formy (pisemnej/ustnej) i innych kwestii związanych z prostą mową<sup>3</sup>. Wobec braku jednoznacznej definicji tego języka, w niniejszej analizie termin *ruski* używany będzie zamiennie z określeniem *prosta mowa*, w znaczeniu potocznego i literackiego języka przodków dzisiejszych Ukraińców i Białorusinów. W odmianie pisanej *prosta mowa* odbiega od wariantu mówionego, zawiera np. więcej zapożyczeń z cerkiewszczyzny i polszczyzny, odznacza się większą dbałością o zrozumiałość. Jest to zresztą uniwersalna zasada dotycząca języków literackich. *Prosta mowa* jako niekodyfikowana miała różne cechy dialektalne w zależności od regionu i użytkownika, co odzwierciedlają zabytki.

Celem niniejszego opracowania jest sprawdzenie, jak język ten przenikał do tekstów o charakterze liturgicznym oraz próba wykazania jego cech na podstawie danych zamieszczonych w trebnikach bazylikańskich wydanych w XVIII wieku.

## Prosta mowa w tekstach o charakterze religijnym

Dążność do zbliżenia języka dzieł religijnych do żywego języka (warto tu wspomnieć dzieła Skoryny, Ciapińskiego, Budnego czy *Ewangeliarz Peresopnicki* 1556-1561) była łatwo urzeczywistniana: na ziemiach białorusko-ukraińskich, w związku z kryzysem prawosławia i oświaty w XVI-XVII w., język cerkiewnosłowiański był mało zrozumiały dla wiernych.

„Zielone światło” dla wprowadzenia prostej mowy do tekstów religijnych, dał Synod Zamojski (1720)<sup>4</sup>. W kazaniach pojawiała się ona już w XVII wieku: do nauczania wiernych w języku „prostym” nawoływał w XVI wieku Joannicjusz

<sup>3</sup> Szerzej na temat tej dyskusji [Getka 2012, 17-38].

<sup>4</sup> Jednym z jego postanowień było, żeby prócz „katechizmu dla nauki ludu pospolitego, druga księga dla nauki samych parochów wydana była [...] językiem pospolitym” [Synod prowincjonalny ruski w Zamościu roku 1720 odprawiony 1785, 43].

Galatowski. Jego użycie podczas „nauk” w czasie misji w Kościele greckokatolickim w XVIII wieku stało się normą. W liturgii zaistniał dopiero pod koniec XX wieku, wraz z reformami papieża Jana XXIII (beatyfikowanego w 2014 roku między innymi za wprowadzenie do liturgii języków narodowych, co umożliwiło świadome uczestnictwo we mszy i przyczyniło się do wzrostu liczby wiernych). Potrzeba wykorzystywania „języka prostego”, a nie niezrozumiałej cerkiewszczyzny w trakcie ceremonii kościelnych z udziałem wiernych była artykułowana już znacznie wcześniej: sugerowano na przykład, by choć część sakramentów udzielać w języku je przyjmującego, aby mógł być ich aktywnym uczestnikiem (np. małżeństwa i namaszczenia chorych). W praktyce założenia te realizował już Piotr Mohyla, który umieścił fragmenty w języku prostym w przygotowanym przez siebie *Trebniku*, wydanym w 1646 roku w Kijowie [*Евхологiонъ, альбо Молитвослов или Требник 1646*].

Na postulaty tak rozumianej misji chrystianizacyjnej odpowiadał również Kościół greckokatolicki<sup>5</sup>. W celu świadomego uczestnictwa wiernych w nabożeństwach również trebniki unickie zawierały wybrane fragmenty ruskojęzyczne. Ewidentnie, wspomniane wyżej dzieło prawosławnego metropolity stanowiło wzór dla trebników unickich, zwłaszcza poczajowskich. Może to świadczyć o tym, że bazylianom wcale nie zależało na szybkiej latynizacji obrządku, co niejednokrotnie im zarzucano.

## Prosta mowa w trebnikach

Trebniki, będące odpowiednikami rzymskich *rytuałów*, zawierają nie tylko porządek udzielania sakramentów, sakramentaliów, błogosławieństw, lecz także modlitwy z odpowiednimi perykopami ewangelicznymi [Znosko 1983, 321-322; Lenczewski 1981, 194-195]. Wspomniane fragmenty ruskojęzyczne można znaleźć w tych częściach ksiąg, które zawierały dialog między kapłanem i wiernym – w przysięgach małżeńskich, w formule spowiedzi czy sakramencie chorych.

<sup>5</sup> Dużą zasługę w promocji języka miejscowego, jako języka druków o charakterze religijnym, mieli bazylianie. Już przed unią brzeską (1596) zakon działał na rzecz zjednoczenia Kościołów prawosławnego i katolickiego poprzez pracę misyjną, oświatową i wychowawczą. To właśnie im powierzono wprowadzanie i popularyzowanie założeń unii wśród ludności ruskiej. Na mocy wspomnianego już Synodu Zamojskiego bazylianie mieli też pierwszeństwo druku ksiąg liturgicznych na potrzeby unitów, dlatego też przy klasztorach działały zakłady drukarskie, co było zgodne z regułą zreformowanego zakonu. Bazylianie posiadali sześć zakładów typograficznych – w Wilnie, Supraślu, Poczajowie, Uniowie, Lwowie i Mińsku. Stosunek drukowanych w tych zakładach polsko-łacińskich i cyrylickich był różny, a wynikał zapewne z zapotrzebowania miejscowego. Idąc z duchem czasu bazylianie stale rozszerzali swoją ofertę wydawniczą, kierując ją do przedstawicieli wszystkich stanów, uwzględniając preferencje językowe czytelników. Znamienny w tym kontekście jest fakt, że o ile drukarnia bazylianów w Wilnie wypuszczała niemal dziesięciokrotnie więcej druków polskojęzycznych niż w cyrylicy, o tyle w spuściźnie typografii poczajowskiej na Wołyniu przeważają księgi cyrylickie, w języku „ruskim” i scs, stanowiące ponad 54% wszystkich druków (wydania polskojęzyczne stanowiły tu ok. 30% oferty wydawniczej) [Getka 2013, 248].

Zamieszczenie w trebnikach fragmentów w języku ruskim świadczy o obecności prostej mowy w Cerkwi greckokatolickiej, mimo że oficjalnym językiem liturgii pozostawał cerkiewnosłowiański. Sam fakt wydania księgi liturgicznej w języku cerkiewnosłowiańskim wcale nie oznaczał więc pełnego monopolu cerkiewszczyzny w kontaktach człowieka z Bogiem. Sformułowania o konieczności tłumaczenia na prosty język modlitw i innych elementów mszy pojawiają się często w trebnikach bazyliańskich. W wydaniu poczajowskim z 1741 roku czytamy, że: „Сія и иныя краткія стіхи и Молитвы мудрый Іерей наученному словенскимъ простому же умирающему, простымъ рускимъ языкомъ да предводи(т)” [Trebnik 1741, 158]. Było to zresztą powtórzenie też zawartych w *Trebniku* Piotra Mohyły z 1646 roku [*Евхологiон, альбо Молитвослов или Требник*. 1646, 55]. Pierwotnie jednak tłumaczenie to wykonywał każdorazowo kapłan odprawiający posługę. Decyzja o drukowaniu fragmentów w prostej mowie w księgach o charakterze liturgicznym miało niebywałe znaczenie dla podniesienia prestiżu tego języka.

W założeniu nie miało to zresztą stanowić konkurencji dla cerkiewszczyzny – języka objawionego. Zostało to wyłożone w zbiorze *Слово къ народу кафоліческому* (Poczajów 1765). Fakt, że liturgia nie odbywa się w języku prostym, ale w „żydowskim”, łacińskim i słowiańskim („Еврейскимъ, Латинскимъ, Славенскимъ”), był zdaniem autora oczywisty – msze nie zostały ułożone po to, by uczyć, ale wychwalać Boga, a w związku z tym nie ma znaczenia, w jakim jest ona odprawiana języku, nawet jeśli jest on nieznanym wiernym: „Бо служба Б(о)жая не для науки и оулученія разума, яко казаня, але для отданія хвалы Б(о)гу постановленняя, що можется отпраовати языкомъ незнаемымъ людемъ простимъ, во люде, добре видячи молящегося Каплана съ ними и за нихъ, латво могутъ до взаимной молитвы возбудитися” [*Слово къ народу кафоліческому* 1765, 80–81].

Wspomnianą wyżej potrzebę świadomego uczestniczenia w sakramentach umieszczano najczęściej w kontekście sakramentów małżeństwa i namaszczenia chorych. Inne sakramenty, np. chrzest, z założenia nie wymagały aktywnego uczestnictwa przyjmującego sakrament (dialogu z duchownym) bądź też były kierowane do ludzi, którzy znali w stopniu podstawowym język cerkiewnosłowiański (sakrament kapłaństwa).

Wynikało to również z potrzeby rozumienia zasad ceremonii poszczególnych sakramentów, które przybliżały m.in. wydania teologii moralnych: o ile „ministrem” (prowadzącym) sakramentu chrztu, bierzmowania, komunii, pokuty jest kapłan, sakramentu kapłaństwa – biskup, to „ministrami” sakramentu małżeństwa są nowożeńcy: powinni rozumieć wygłaszaną formułę i wygłaszać ją świadomie. Kapłan odprawia modlitwy i jest wraz z innymi obecnymi na ślubie ludźmi świadkiem przysięgi. Obecność języka prostego warunkowały więc odpowiedzi kapłanom. Fragmenty te, dłuższe bądź krótsze, nie pozwalają wprawdzie klasyfikować całych ksiąg jako „ruskie”, dają jednak świadectwo

o obecności „języka prostego” w Kościele unickim na długo przed wprowadzeniem go do liturgii. Ewidencją miało to wymiar praktyczny, a służyło świadomemu uczestnictwu w danym obrzędzie.

## Trebniki bazyliańskie a Trebnik P. Mohyły

Brak „kanonicznych” trebników unickich jako niezbędnych ksiąg do posługi duchownej był szczególnie dotkliwy. Do Soboru Zamojskiego grekokatolicy posługiwali się trebnikami prawosławnymi, do których wprowadzali zmiany uwarunkowane lokalnymi potrzebami. Wobec tej różnorodności podstawowych ksiąg do posługi duchownej na Soborze Zamojskim postanowiono o konieczności ich ułożenia zgodnie z dogmatami Kościoła grekokatolickiego [*Synod prowincjonalny ruski w Zamościu roku 1720 odprawiony 1785*, 52].

Warto podkreślić, że w dużej mierze trebniki te korespondują z treścią *Trebnika* (1646) Piotra Mohyły, który znany jest nie tylko jako działacz na rzecz reform Kościoła prawosławnego, ale również unii Kościołów prawosławnego z katolickim. Niewątpliwie bazylianie podczas opracowywania trebników korzystali z tego wydania. Było to zresztą uzasadnione – analiza tekstu *Trebnika* Mohyły, będącego niewątpliwie jedną z najważniejszych prac tego metropolity pokazuje, że tam, gdzie nie kłóciło się to z zasadami dogmatyki prawosławnej, Mohyła nie wahał się czerpać z dobrze opracowanych potrydenckich ksiąg liturgicznych Kościoła katolickiego. W efekcie ułożony przez niego *Trebnik* zawiera wiele elementów stanowiących swoisty kompromis między myślą dogmatyczną obu wyznań. Widać to wyraźnie na przykładzie formy sakramentu pokuty, zmiany w obrzędzie namaszczenia chorych, modlitwach związanych ze śmiercią czy poświęceniem dzwonów. Mohyła posługuje się ponadto swobodnie łacińskimi pojęciami teologicznymi, służącymi do systematyzacji dogmatyki prawosławnej (np. materia, forma sakramentu itp.). W efekcie doszło do bardzo ciekawego przenikania się tradycji: okcydentalizacji prawosławia, co z kolei – w warunkach nasilonych wpływów zachodnich – mogło podtrzymywać orientalizację Kościoła grekokatolickiego. Źródła katolickie stały się elementem wpływającym na całokształt *Trebnika* Mohyły (niektórzy badacze, m.in. A. Naumow, Marek Melnyk i Włodzimierz Prokopowicz widzą wręcz paralele reform dogmatyki prawosławnej przeprowadzonej przez Mohyłę do zmian, jakie w Kościele katolickim nastąpiły po Soborze Trydenckim [Naumow 1993, 160; Melnyk, Pilipowicz 2002, 327]), ten zaś stał się wzorem wielu trebników unickich wydawanych przez bazylianów. Co więcej: właśnie bazyliańskie trebniki unickie były chętnie stosowane w cerkwiach prawosławnych.

O silnym związku między *Trebnikiem* Mohyły a trebnikami wydanymi przez bazylianów, oprócz podobnego sposobu udzielania sakramentów, co było już przedmiotem analizy badaczy [Gronek 2012, 267-288; Gronek 2011, 219-242], świadczą jednakowe fragmenty „ruskojęzyczne” w tych tekstach.

Wedle dostępnych informacji w XVIII wieku bazylianie wydali 18 trebników, z czego 11 w Poczajowie (*Молитвослов си есть Требник* 1741; *Молитвослов си есть Требник* 1741; *Молитвослов, или Требник* 1744; *Требник малий* 1752; *Требник* 1760; *Евхологiон, си есть Молитвослов, или Требник* 1771; *Требник* 1776; *Требник малий о(т) великаго Евхологiона собран* 1778; *Евхологiон. си есть молитвослов, или требник* 1786; *Требник* 1786; *Требник малий о(т) великаго Евхологiона собран* 1792), 4 w Uniowie (*Требник* 1681; *Требник* 1736; *Евхологiон си есть Требник языкословенскiй* 1739; *Евхологiон си есть Требник* 1744) i 3 w Supraślu (*Евхологiон си есть требник языкословянскiй* 1736; *Требник* 1736; *Требник* 1760).

Są to opasłe, starannie wydane księgi, oprawne najczęściej w skórę, czego wymagało ich przeznaczenie i codzienny użytek – musiały być solidne i trwałe. Trebniki bazylikańskie nie są jednakowe. Różnice dotyczą zarówno opisu poszczególnych faktów, jak i doboru elementów składowych tych dzieł, przez co zawierają również różne fragmenty w języku ruskim (związane z przyjęciem różnych sakramentów), a i te różnią się między sobą. Minimum to zamieszczony np. w poczajowskim Trebniku „małym” z 1778 roku tekst aktu woli podczas zaręczyn i aktu woli podczas koronacji (ślubu). Najwięcej różnorodnych fragmentów mają *Trebniki* poczajowskie z 1771 i 1786 roku. Zawarto w nich tekst zapowiedzi, aktu woli podczas zaręczyn, aktu woli podczas ukoronowania, przysięgi ślubnej, rozmowę parocha z ciężko chorym i obrzędy nad umierającym.

Wzorowanie się na tekście *Trebnika* Mohyły przez bazylianów uwidocznia porównanie fragmentów „ruskojęzycznych” występujących w tych tekstach. W proponowanym poniżej zestawieniu wzięto pod uwagę te fragmenty z konkretnych powodów: jako źródło do analizy tekstu ruskojęzycznego. Analiza treści i rozbieżności trebników unickich i prawosławnych była już przedmiotem analiz naukowych [Ciołka 2014].

W tekście *Trebnika* Mohyły z 1646 roku, poza kazaniem autorstwa metropolity poprzedzającymi ceremonię chrztu, komunii, ślubu, spowiedź i in. (s. 900 i nast. [Melnyk, Pilipowicz 2002, 334-386]) po rusku zapisane są: Prawosławne wyznanie wiary (s. 177-182), Tekst zapowiedzi (s. 361-362), Akt woli podczas zaręczyn (s. 397-398); Akt woli podczas ślubu (s. 407), Akt przysięgi małżeńskiej (s. 417-418); Rozmowa parocha z ciężko chorym (s. 549-554).

Porównanie fragmentów ruskojęzycznych (wypowiedzi wiernych w czasie uczestnictwa w sakramentach) w *Trebniku* Mohyły i wybranych trebnikach bazylikańskich zaprezentowano w tabeli 1.

Zestawienie w tabeli 1 wskazuje zarówno na podobieństwa, jak i różnice między tekstami *Trebnika* Mohyły i trebników unickich. Co ciekawe – najwięcej podobieństw z prawosławnym widać w trebnikach unickich, które ukazały się już w drugiej połowie XVIII wieku. Może to świadczyć o tym, że po pierwszym etapie – związanym z wprowadzeniem postanowień Synodu Zamojskiego – proces latynizacji wcale nie następował szybko i lawinowo i że bazylianie nie

Tabela 1

Porównanie fragmentów ruskojęzycznych w *Trebniku* P. Mohyły i wybranych trebnikach bazylikańskich:

Tekst	TREBNIK									
	Mohyły 1646	Poczajów 1741 (A)	Poczajów 1741 (B)	Poczajów 1771	Mały Poczajów 1778	Poczajów 1786	Mały Poczajów 1792	Uniów 1739	Uniów 1744	Supraśl 1736
Zapowiedzi	+	+		+		+		+	+	+
Aktu woli podczas zaręczyn	+			+	+	+	+			
Aktu woli podczas ślubu	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Przysięgi ślubnej	+	+	+	+	+	+	+	(+) <sup>1</sup>	(+)	+
Kapłana do zgromadzonych o wzięciu ich na świadków ceremonii										+
Aktu woli podczas drugiego ślubu		+	+		+		+	(+)	(+)	
Przysięgi ślubnej podczas drugiego ślubu		+			+		+	(+)	(+)	
Rozmowy parocha z ciężko chorym	+			+		+				
Obrzędy nad umierającym	+			+		+				

<sup>1</sup> Nawias stosowany jest dla oznaczenia faktu występowania danego elementu sakramentu w danym trebniku, ale jedynie w formie opisowej.

byli jedynie „narzędziem” do polonizacji obrządku greckokatolickiego [Ciołka 2014, 7]. Bazylianie znali oczekiwania swoich odbiorców i dostosowywali swoje wydania do sytuacji społeczno-kulturowej, panującej na danych ziemiach. Dlatego wydania bazylikańskie z typografii dawnej prowincji litewskiej znacznie odróżniały się od tych z dawnych ziem koronnych. Poparciem tej tezy mogłaby sugerować np. zawartość *Trebnika* supraskiego z 1736 roku, który nie tylko zawiera nietypową dla pozostałych trebników i dla tradycji prawosławnej formułę o wzięciu na świadków wszystkich uczestników ceremonii ślubu, lecz także paralelnie pisany tekst czcionką łacińską. Północno-wschodnie rubieże dawnej Rzeczypospolitej były znacznie bardziej spolonizowane niż ziemie południowo-wschodnie. W Poczajowie z kolei, gdzie silne były wpływy ruskie, nie widać dążeń do łatinizacji obrządku, o czym świadczy wskazana znaczna zbieżność z *Trebnikiem* Mohyły. Potwierdzają to też analizowane wcześniej wydania teologii moralnych (zwłaszcza wydanie z 1787 roku).

## Charakterystyka elementów prostej mowy w ruskojęzycznych fragmentach trebników

Powyższe spostrzeżenia potwierdza analiza ruszczyzny opisanych fragmentów, której wyniki zostaną przedstawione poniżej. Opisana wyżej sytuacja społeczno-polityczno-kulturowo-religijna stanowi dla niej konieczne tło. Ma ona zresztą odzwierciedlenie na poziomie językowym analizowanych tekstów trebników. Drobne różnice w fonetyce, morfologii i składni, które miały być wygłaszane przez uczestniczących w ceremoniach ludzi świeckich są również świadectwem zorientowania bazylianów na potrzeby swoich odbiorców.

Ze względu na fakt, że za źródła służą krótkie fragmenty, trudno tu o sporządzenie systemowego opisu języka. Na podstawie analizowanego materiału można jednak porównać realizację wybranych form. Dla zilustrowania powyższej tezy można prześledzić na przykład formy zaimków osobowych z tekstu części aktu małżeństwa – przysięgi małżeńskiej. W *Trebniku* P. Mohyły [*Евхологiон, альбо Молитвослов или Требник* 1646, 417] ma ona postać (ze względu na tożsamość tekstów przysięgi dla kobiet i mężczyzn, przytoczono tylko formułę wypowiedzianą przez narzeczonych):

„[Женихъ] свойственным Рускимъ языкомъ гл[агол]еть [...]: Я Им[я](р)[е]къ: беру 1) собь 2) тебе Им[я](р)[е]къ: за малжонку: и шлюбую 3) тобь милость, вьру, и оучтивость малженскую, а ижъ 4) тебе не опушу ажъ до смерти, такъ ми Б[о]же въ Тр(о)[й]цы с[вя](т)ьй помози, и вси с[вя]тии”.

W kolejnych trebnikach bazyliańskich ponumerowane formy te mają następującą postać:

**Tabela 2**

Realizacja form zaimków osobowych w wybranych trebnikach bazyliańskich

Forma	TREBNIK					
	Poczajów 1741	Poczajów 1786	Poczajów 1792	Uniów 1739	Uniów 1744	Supraśl 1736
1. (Dat. sg.)	собь	себь	себь	собь	себь	собь
2. (Acc. sg.)	тебе	тебе	тебе	тебе	тебе	тебе
3. (Dat. sg.)	тобь	тебь	тебь	тебь	тебь	тобь
4. (Gen. sg.)	тебе	тебе	тебе	тебе	тебе	тебе

Obecność form Dat. zaimków *собь*, *тобь* w *Trebniku* supraskim choć może być spowodowana znajdującym się obok tekstem polskim („Biorę sobie ciebie N. za małżonkę y ślubując miłość, wiarę y uczciwość małżeńską, a iż ciebie nie opuszczę aż do śmierci. Tak mi pomóż Panie Boże Wszechmocny, w Trójcy S. jedyny, y wszyscy Święci” [Trebnik 1736, 57]), to jednak bardziej prawdopodobny jest tu wpływ ruszczyzny. Forma ta znana zresztą jeszcze z okresu prasłowiańskiego, rozpowszechniona jest tak w językach ukraińskim i białoruskim (współcześnie, po zmianie fonetycznej [o] >[a]), jak i polskim.



W zabytkach starobiałoruskich tego typu formy z *ruskim* -o- w osnowie przeważały [Jasińska-Socha 1979, 54]. Wpływem języka ruskiego należy też tłumaczyć te formy w *Trebniku* uniowskim 1739 i poczajowskim 1741.

Końcówka w postaci -ь jest powszechna w zabytkach staro-cerkiewno-słowiańskich [Хабургаев 1974, 241], a w związku z tym, że na ziemiach ukraińskich znak ь był artykułowany zapewne jako [i], a na białoruskich jak [e] można przypuszczać, że zachowanie tej pisowni sprzyjało odpowiedniej artykulacji zarówno przodków dzisiejszych Ukraińców, jak i Białorusinów. W efekcie w zależności od potrzeb wymowy miejscowej czytający mógł „wybrać” odpowiedni sposób artykulacji danego grafemu.

Jeśli chodzi o formy Dat. sg. zaimków osobowych i zwrotnych, to przeważają jednak formy *себь / тебь* pochodzenia cerkiewnosłowiańskiego (por. ukr. тобі, собі, biał. сабе, табе). Taka jest również geneza form Gen. sg. *мебе*.

Warto przy okazji omówić formę czasownika *браму* z przysięgi małżeńskiej – regularnej staroruskiej w formie *беру* [Срезневский 1958, 167] występuje ona tylko w *Trebniku* Mohyły. Wszystkie trebniki bazylianские podają formę: *бьру*. Trudno traktować ją jako hiperpoprawną próbę odzwierciedlenia ukraińskiego ikania, wobec współczesnej ukraińskiej formy *я беру* [Великий тлумачний словник сучасної української мови 2004, 62]. Wydaje się, że można tu widzieć wpływ odmiany czasownika wierzyć: *върѣти – я върю*, ale jest to jedynie hipoteza.

Wskazane drobne różnice językowe, choć trudne do wychwycenia na podstawie tak krótkich fragmentów, świadczą jednak o chęci dostosowania się wydawców do lokalnej wymowy. Ruskojęzyczne fragmenty trebników – są zarazem świadectwem obecności języka ruskiego w cerkwi, a pośrednio i potwierdzeniem powszechnej opinii o nikłym zrozumieniu cerkiewszczyzny przez zwykłych wiernych. By świadomie mogli uczestniczyć w poszczególnych sakramentach, tekst ich wypowiedzi dostosowano do lokalnych realiów językowych.

Analizowane powyżej trebniki bazylianские (poza *supraskim*) są bardzo zbliżone do prawosławnego *Trebnika* P. Mohyły, który został tu przywołany jako istotny dla kontekstu omawianego problemu. Tak chętnie sięganie do wzorca Mohyły świadczy zarazem przeciw pojawiającym się teoriom o jedynie polonizacyjnej działalności zakonu bazylianów.

## Bibliografia

- Brückner Aleksander. 1958. *Dzieje kultury polskiej*. Warszawa: PWN.
- Ciołka Dariusz. 2014. *Latynizacja Kościoła unickiego w Rzeczypospolitej po Synodzie Zamojskim*. Bm.
- Fałowski Adam. 2003a. *Język ruskiego przekładu Katechizmu Jezuickiego z 1585 roku*. „Studia Ruthenica Cracoviensia” 2. Kraków: Universitas.
- Fałowski Adam. 2003b. *Najstarsze katechizmy zachodnioruskie*. W: *Język ukraiński. Współczesność – historia*. Red. Czyżewski F., Hrycenko P. Lublin: UMCS: 185-192.

- Getka Joanna. 2012. *Język „Nauk Parafialnych” (1794) – ukraiński wariant prostej mowy końca XVIII wieku*. Warszawa: WUW.
- Getka Joanna. 2013. *Polskojęzyczne druki bazylikańskie (XVIII wiek)*. Warszawa: Bel Studio.
- Gronek Agnieszka. 2011. *Sakrament Pokuty i jego obrazowanie w sztuce cerkiewnej w XVI-XVIII wieku. Przyczynek do badań nad łatinizacją i okcydentalizacją kultury ruskiej*, „Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne” 6: *Piśmiennictwo cerkiewno-słowiańskie i sztuka cerkiewna w kulturze Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej*. Kraków: 219-242.
- Gronek Agnieszka. 2012. *Obrzędy chrzcielne i ich obrazowanie w sztuce cerkiewnej w XVI-XVIII wieku. Przyczynek do badań nad łatinizacją kultury ruskiej*. W: *Dzieńnictwo unii brzeskiej*. Red. Dobrowolski R., Zemło M. [=Acta Collegii Supraslensis, t. 14]. Lublin-Supraśl.
- Jasińska-Socha Teresa. 1979. *System fleksyjny starobiałoruskich zabytków II połowy XVI wieku (Opowieść o Trystanie, Opowieść o Bowie)*. „Monografie Slawistyczne”, nr 41. Warszawa.
- Józwikiewicz Przemysław. 2001. *Ukraińska Biblia na tle europejskim*. „Slavica Wratislaviensia” CXII: 83-92.
- Lehr-Splawiński Tadeusz, Zwoliński Przemysław, Hrabec Stefan. 1956. *Dzieje języka ukraińskiego w zarysie*. Warszawa: PWN.
- Lenczewski Mikołaj. 1981. *Liturgia czyli nauka o nabożeństwach*. Warszawa.
- Melnyk Marek, Pilipowicz Włodzimierz. 2002. *Teksty Piotra Mohyły*. W: Naumow Aleksander, *Domus Divisa. Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej*. Kraków 2002: Collegium Columbinum: 317-386.
- Mentalność rosyjska. Słownik*. 1995. Red. Lazari A. Katowice: Śląsk.
- Mohyła Piotr. 1646. *Евхологон, альбо Молитвослов или Требник*. Київ: тип. Киево-Печерской лавры.
- Naumow Aleksander. 1993. *Wiara i historia*. Kraków: Instytut Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Synod prowincjonalny ruski w Zamościu roku 1720 odprawiony*. 1785. Wilno: Drukarnia oo. Bazylianów.
- Znosko Aleksy. 1983. *Mały słownik wyrazów staro-cerkiewno-słowiańskich i terminologii cerkiewno-teologicznej*. Warszawa: ChAT.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови*. 2004. Red. Бусел В.Т. Київ: ВТФ «Перун».
- Евхологон сиєсть требник языкословянской*. 1736. Supraśl: Drukarnia oo. Bazylianów.
- Евхологон си єсть Требник языкословенській к исправленію тайн святых и иных священнодійствій или обрядов церковних...* 1739. Унів: Друкарня Успенского монастиря.
- Евхологон, сиєсть Молитвослов, или Требник: Имѣяй в себѣ различная тайн же святых и прочих благословеній церковных послѣдованія іереєм подобающая, от святых апостол и богоносных отец в различных временах преданная*. 1771. Pozzajów: Drukarnia oo. Bazylianów.
- Евхологон. си єсть молитвослов, или требник. Имєяй в себе различная тайн же святых и прочих благословеній церковных последованія іереєм подобающая от святых апостол, и богоносных отец, в различных временах преданная. Первые благословением и повелением его милости святыя памяти Кир Силвестра Лубиенцецаго Рудниццаго, екзарха всея России, епископа Луцкаго и Острогскаго. Второе благословением преосвященнаго Кир Киприана Стецаго, екзарха всея России, Луцкаго и Острогскаго епископа, напечатан типом всепресветлейших*

- королей полских привилегиями утвержденным, в Общежителной Лавре Почаевской, Чина Святаго Василиа Великаго. 1786. Poczajów: Drukarnia oo. Bazylianów.*
- Евхолоіон си есть Требник ... 1744. Унів: Типографія Уневского монастыря*
- Молитвослов, или Требник, иміяй в себі церковная различная послідованія іереєм подобающая. Издан в св. чудотв. обивателя Почаевской иноков чина св. Василиа Великаго. Року от рождества Христова, а ц м д місяца августа дня е і. Почаїв, 15.VIII 1744. 1744. Poczajów: Drukarnia oo. Bazylianów.*
- Слово к народу католическому чрез монахов чина св. Василиа Великаго в провѣнціи Полской званію катихистичному прилежающих в повѣтъ Кременецком року... 1756 проповѣданое. 1765. Poczajów: Drukarnia oo. Bazylianów.*
- Срезневский Измаил. 1958. Материалы для словаря древнерусского языка. Москва.*
- Требник малий. Почаїв. 1752. Poczajów: Drukarnia oo. Bazylianów.*
- Требник малый от великаго Евхологіона собран и удобнаго ради в нужнѣйших іереєм употреблення типом издан. В святой чудотворной Лавре Почаевской чина Святаго Василиа Великаго. 1792. Poczajów: Drukarnia oo. Bazylianów.*
- Требник малый от великаго Евхологіона собран и удобнаго ради в нужнѣйших іереєм употребленія типом издан. 1778. Poczajów: Drukarnia oo. Bazylianów.*
- Требник. 1736. Supraśl: Drukarnia oo. Bazylianów.*
- Требник. 1736. Унів: Друкарня Успенского монастыря.*
- Требник. 1741. Poczajów: Drukarnia oo. Bazylianów.*
- Требник. 1760. Poczajów: Drukarnia oo. Bazylianów.*
- Требник. 1760. Supraśl: Drukarnia oo. Bazylianów*
- Требник. 1776. Poczajów: Drukarnia oo. Bazylianów.*
- Требник. 1786. Poczajów: Drukarnia oo. Bazylianów.*
- Требник.... Дан в Архімандріи Оуневской, Афанасій архіеп. 1734. Унів: Друкарня Успенского монастыря.*
- Хабургаев Г.А. 1974. Старославянский язык. Москва.*

## Summary

### “THE PROSTA MOVA” IN TEXTS OF A RELIGIOUS NATURE IN THE 18TH CENTURY (BASED ON EDITIONS OF “TREBNYKS” IN THE BASILIANS’ PRINTING HOUSES)

This article analyzes fragments of texts written in the prosta mowa found in trebnyks printed by the Basilians. These fragments testify to the presence of the prosta mowa in the church. They also confirm the opinions concerning the faint understanding of the Church Slavonic language by ordinary followers. In order for the faithful to be able to consciously participate in various sacraments, the texts contained in the trebnyks were adapted to local language reality.

The Basilian trebnyks that are subject to analysis in this article (except for the one printed in Supraśl) are very similar to the Orthodox Trebnyk by P. Mohyla, referred to here as relevant to the context of the problem. The fact that the Basilians followed Mohyla’s pattern so eagerly contradicts the emerging theories that the Basilian Order was engaged solely in the Polonisation activities.



**Joanna Koziel**

Instytut Filologii Słowiańskiej

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

## DUCHOWOŚĆ WE WCZESNEJ TWÓRCZOŚCI ANDRIEJA TARKOWSKIEGO

**Key words:** Andrei Tarkovsky, Russian cinematography, spirituality in cinematography, *Ivan's Childhood*

W twórczości Andrieja Tarkowskiego, jednego z najważniejszych reżyserów w historii kinematografii, bardzo ważne miejsce zajmowały sztuka i wiara. Elementy te pojawiały się już w pierwszych filmach, a z czasem ewoluowały, zwłaszcza na poziomie duchowości.

W niniejszej pracy chciałabym się skupić na analizie wczesnej twórczości Andrieja Tarkowskiego – dzieł powstałych na początku lat sześćdziesiątych XX wieku, na przykładzie *Dziecka wojny* (1962). O ile *Andriej Rublow* czy *Stalker* cieszą się nieustanną popularnością, o tyle wcześniejsze filmy reżysera często pozostają mniej znane współczesnemu odbiorcy.

Już w pierwszych dziełach Tarkowski formułuje charakterystyczne dla siebie cechy: poetyzm obrazu, głęboką duchowość oraz związek z rosyjskimi tradycjami kulturowymi [Сальвестрони 2007, 7].

Rozpoczynając rozważania dotyczące wczesnej twórczości Tarkowskiego, zacznę od zdefiniowania pojęcia duchowości, odwołując się przy tym do podziału zastosowanego przez ojca Tomáša Špidlika. Wyodrębnia on m.in. duchowość życia i duchowość personalistyczną [Špidlik 1995, 178-190]. Pod tym pierwszym terminem rozpatruje się życie w kontekście wieczności. Choć jest ono podporządkowane śmierci, jednak zgodnie z doktryną chrześcijańską, istnieje życie wieczne. Jak podkreśla Špidlik: „Bóg jest wieczny, gdyż jest niezmienny: idee, prawdy abstrakcyjne nazywane są wiecznymi, gdyż uczestniczą w tej niezmienności” [Špidlik 1995, 179].

W duchowości personalistycznej podkreśla się znaczenie jednostki, która nie tylko przyjmuje do siebie życie, jakie w chrześcijaństwie utożsamia się z Chrystusem, lecz także jest zdolna sama je dawać. W sposobie realizacji

tego pojęcia odzwierciedla się pojmowanie przez Tarkowskiego roli matki, która wywarła znaczną rolę w kształtowaniu jego rozwoju duchowego [Špidlik 1995, 179].

*Dzieciństwo Iwana* to pierwszy film, jaki Tarkowski nakręcił po obronie pracy dyplomowej. Fabuła obrazu opiera się na opowiadaniu Władimira Bogomołowa *Iwan*. Jednak reżyser realizował swoją pracę według indywidualnej koncepcji. Zdecydował się wprowadzić zmiany w stosunku do tekstu literackiego, ponieważ nie chciał tworzyć ekranizacji sentymentalno-dydaktycznej historii [Kuśmierczyk 2012, 76]. Nie przemawiał do niego również styl opowiadania, co podkreślał w swojej książce *Czas utrwalaony*: „Z czysto artystycznego punktu widzenia w ogóle nie poruszała mojego serca maniera oschłej narracji, pełnej szczegółów i powolnej, z licznymi dygresjami. (...) Cała emocjonalna tkanka była mi obca” [Tarkowski 2007, 16-17].

Dokonane zmiany były na tyle duże, że pisarz, który brał udział przy tworzeniu pierwotnej wersji scenariusza, odcinał się od filmowej wersji [Kuśmierczyk 2012, 79]. Dzięki takiemu twórczemu podejściu reżysera, można traktować ten film jako świadectwo indywidualnego stylu. Pozwala to na odnalezienie i analizowanie charakterystycznych cech i motywów rozwijanych w jego późniejszej twórczości. Znaczenie tego obrazu podkreślają ponadto liczne nagrody, w tym Złoty Lew z festiwalu w Wenecji w 1962 roku [<http://cinema.mosfilm.ru/films/film/1960-1969/ivanovo-detstvo>].

Fabuła opowiada historię chłopca, Iwana, którego beztrioskie dzieciństwo zostało przerwane przez II wojnę światową. Po tym jak hitlerowcy zamordowali jego bliskich, a jemu udało się uciec z obozu zagłady, dwunastolatek rozpoczyna służbę w pułku rozpoznawczym i prowadzi wywiad na tyłach wojsk wroga. Jednak od razu należy podkreślić, że Tarkowski nie stworzył typowej dla tego okresu kinematografii radzieckiej panegirycznej historii o bohaterstwie sowieckiej armii. Jest to raczej poruszająca opowieść o życiu podczas wojny, o utracie tego co najcenniejsze i o śmierci, która staje się dopiero początkiem.

Filmowy bohater został pozbawiony tego, co dawało mu szczęście i poczucie bezpieczeństwa. Widząc wokół siebie tyle okrucieństwa, stał się zamknięty w sobie, szorstki i uparty. Przepędzało go uczucie zniewalającej nienawiści – jeden z żołnierzy, opisując chłopca, mówi: „Myśli tylko o jednym, o zemście” [Benedyktowicz, Kuśmierczyk 1998, 56].

Jednak, mimo takiej postawy i zaangażowania w służbę wojskową, zdaje się, że Iwan nie do końca pojmował, czym jest wojna. Jego dziecięce serce interpretowało ją jako rodzaj przeraźliwej zabawy. Gdy chłopiec pozostał sam w ziemiance i udawał walkę z hitlerowcami, nawet w wyobraźni nie był w stanie zabić wroga. Było to coś, co go przerastało – pozostając w głębi duszy dzieckiem, nie był zdolny do okrucieństwa, nawet wyimaginowanego. O jego dziecięcej psychice świadczą sny, które pozwalają ujrzeć wnętrze bohatera. Wprowadzenie motywu snu uwydatnia jedną z cech szczególnie ważnych dla stylu Tarkowskiego – wspomniany wcześniej poetyzm obrazu. Jak podkreślał

reżyser: „W filmie najmocniej pociągają mnie więzi poetyckie, poetycka logika. Sądzę, że najlepiej odpowiada ona możliwościom kina, które jest najbardziej prawdziwą i poetycką ze sztuk” [Tarkowski 2007, 19]. Uważał, że takie środki artystyczne są bardziej trafne w przekazywaniu wielu aspektów ludzkiego życia niż brutalna dosłowność [Tarkowski 2007, 31]. Tę niezwykłą wrażliwość twórczą odziedziczył zapewne po ojcu – poecie Arsieniju Tarkowskim. Badacze często wskazują na związek między wierszami ojca i obrazami w filmach syna. Potwierdza to także wątek snów w *Dzieciństwie Iwana* – motyw często wykorzystywany przez Arsienija Aleksandrowicza. Już w pierwszych sekwencjach filmu widz zanurza się w sennie marzenia. Szczęśliwy Iwan biegnie po lesie i obserwuje z zachwytem przyrodę – połyskującą w słońcu pajęczynę, lecącego motyla, słucha odgłosów kukułki. Po chwili chłopiec jak gdyby unosi się w powietrzu i szybuje między gałęziami, nad studnią, polaną porośniętą kwiatami aż wreszcie przystaje obok skarpy. Stamtąd dostrzega swoją matkę, a ta daje mu wiadro z wodą, z którego Iwan łączywie pije wodę. Po kilku łykach podnosi głowę i mówi, że usłyszał w lesie kukułkę. Mama odpowiada mu pełnym czułości uśmiechem. Wtedy niespodziewanie rozlegają się strzały i chłopiec budzi się z krzykiem. Piękny świat snu zamienia się w okrutną rzeczywistość wojny.

W podobnym nastroju utrzymana jest druga wizja senna, która pojawia się, gdy wyczerpany ciężką przeprawą chłopiec zasypia w kwaterze oddziału wywiadowczego wojsk sowieckich. Tym razem dwunastolatek widzi, jak stoi razem z matką przy studni i razem zaglądają do niej. Mama opowiada mu o gwiazdach, które mieszkają w głębokich studniach. Iwan spogląda w dół i dostrzega zanurzoną w wodzie gwiazdę. Wyciąga do niej ręce, próbując ją złapać i niespodziewanie sam znajduje się zanurzony po pas w wodzie. Gwiazda robi się coraz wyraźniejsza, jednak wciąż umyka spod rąk dziecka. Nagle rozlega się strzał i matka Iwana upada na ziemię, a wiadro z zaczepione na kołowrocie spada wprost na chłopca. Przestraszone dziecko budzi się z krzykiem. Sen ten pokazuje Iwanowi, że „даже в темноте есть свет, а в свете – темнота” [Сальвестрони 2007, 214]. Nawet w ciemności można dostrzec światło, którego blask przekreśla głębię mroku. Taką otchłanią jest wojna. Mimo przerażającego okrucieństwa także w wojennej rzeczywistości można znaleźć odrobinę światłości. Potrzeba tylko uparcie jej szukać. W czasie snu ten blask pozostaje dla Iwana nieuchwytny, ale w ostatnich kadrach filmu uda mu się w niego zanurzyć.

Scena trzeciego snu, która pojawia się w drugiej połowie filmu, różni się od wcześniejszych. Tym razem widać wojskową ciężarówkę z przyczepą wypełnioną po brzegi jabłkami. Na górze owoców siedzi Iwan, a obok niego ciemnooka dziewczynka. Obydwoje są uśmiechnięci, zdają się nie zauważać burzy, która zalewa ich strugami deszczu. Ulewa się kończy, a ciężarówka wjeżdża na plażę, przy której pasą się konie. Raptem z przyczepy zaczynają wysypywać się jabłka, do których podchodzą konie i zaczynają je zjadać.

Pozwoliłam sobie tak szczegółowo streścić te trzy sny, ponieważ odgrywają one kluczową rolę w fabule i w nich zawiera się odpowiedź na temat mojej pracy.

Sny pozwalają lepiej poznać głównego bohatera. Śni on o życiu, którego został pozbawiony – ponownie przenosi się do utraconego beztróskiego dzieciństwa. To przestrzeń bezgranicznego szczęścia. Uczucie radości podkreśla jasna tonacja scen, co zdecydowanie kontrastuje z mrokiem wojennej rzeczywistości. Jak trafnie ujął Seweryn Kuśmierczyk, w tych marzeniach sennych można dostrzec „panteistyczne obrazy pełnego radości życia” [Kuśmierczyk 2012, 82].

Symbolem tego utraconego raju jest matka Iwana. Pojawia się ona w pierwszym oraz drugim śnie, a także w ostatniej scenie filmu. Matka jest uosobieniem szczęścia i miłości. Patrzy na swojego syna z niezwykłą czułością i tylko przy niej Iwan może znów stać się prawdziwym dzieckiem i uśmiechać się. Tam, gdzie jest matka, jest życie. Jak pisze o Špidlik, w postaci filmowej matki została ukazana „Jednocząca moc, jaką ma ludzka postać zdolna łączyć antynomię naszej życiowej wędrówki” [Špidlik 1995, 179].

Wizję sennego raju buduje także pełna życia natura – drzewa porośnięte listowiem, pasące się zwierzęta, fruujące motyle, śpiewające ptaki czy też słońce, którego promienie mienia się w wodzie. Właśnie na wodę warto zwrócić szczególną uwagę, ponieważ Tarkowski dostrzegał w niej substancję mistyczną [Mitchell, 1982/1983, 54-56]. W jego filmach woda, podobnie jak w religii chrześcijańskiej, obrazuje oczyszczenie i odnowę. Dlatego burza w trzecim śnie nie wywołuje uczucia lęku, bohaterzy nie próbują schronić się przed nią. Wprost przeciwnie – pozwalają, aby krople deszczu obmywały ich. Znaczenie wody uwydatnia także obraz studni, którą można interpretować jako metaforyczne przejście do innego świata [Sałyński 2013, 190] albo źródło życia. Co istotne, tylko w snach woda jest lśniąca, krystalicznie czysta i przejrzysta. W wojennej rzeczywistości traci blask, staje się błotnista, mętna. Nie ma także studni – zostały po niej tylko nadpalone deski na pogorzeliśku. Woda przestaje dawać ukojenia ani nie gasi pragnienia. Wprost przeciwnie – staje się niebezpiecznym żywiołem, gdyż nieomal nie pozbawiła życia Iwana, podczas próby przepłynięcia przez rzekę. Zdaniem S. Kuśmierczyka „staje się ona mitologicznym Styksem, a jej przekroczenie jest wejściem do krainy śmierci” [Kuśmierczyk 2012, 83]. Chłopiec przepływając ją na początku filmu, wkracza do świata wojny, wypełnionego cierpieniem i zniszczeniem. Za tą granicą wszystko pogrążyło się w stanie wojny i nawet przyroda stanowi zagrożenie dla człowieka.

W filmie ważny jest również motyw drzewa, często wykorzystywany przez Tarkowskiego w późniejszych dziełach<sup>1</sup>. W snach chłopiec spaceruje między bujnymi krzewami i drzewami, gęsto pokrytymi młodymi listkami. Obraz

<sup>1</sup> M.in. w *Andrieju Rublowie* (1966), w którym drzewo jest ściśle powiązane z chrześcijańską symboliką: drzewem krzyża-drzewem życia, lub w *Ofiarowaniu* (1986), w którym ukazano pozbawiony życia suchy pień drzewa.



zielonych drzew jest związany z nadzieją i wiarą w życie, dlatego ich widok daje bohaterowi radość i ukojenie. Simonetta Salvestroni zwraca uwagę na charakterystyczny dla reżysera sposób filmowania drzewa – z góry do dołu, od strony ziemi ku niebu. Jest to metaforyczne podkreślenie uniesienia w radości, symbolicznego lotu Iwana [Сальвестрони 2007, 210]. W scenach ukazujących realny świat, drzewa są pozbawione liści, zostały jedynie suche pnie drzew. To martwy las, w którym nie ma ani jednej istoty, wszystko zostało naznaczone cieniem zniszczenia. Tutaj ruchy kamery prowadzą z góry pnia w stronę ziemi – rzeczywistość wojny to stałe obcowanie ze śmiercią, nie ma możliwości wznieść się ku niebu. Na tym tle wyróżnia się jedynie brzoźowy zagajnik – mimo że też nie ma listowia, urzeka swoim delikatnym pięknem. Wśród bieli brzoź tańczy sanitariuszka Masza, którą przepelnia łagodna miłość i radość. Choć na chwilę udało jej się zapomnieć o wojnie. Jednak i ta scena nie jest pozbawiona tchnienia śmierci. Tarkowski interpretował tę scenę słowami: „Ta sterylnie biała brzoźowa ściana pięknego lasu (...) jak gdyby bardzo pośrednio dawała znaki, że nadchodzi to co nieuchronnie musi przyjść, że zbliża się powiew dżumy, w zasięgu którego żyją bohaterowie” [Kuśmierczyk 2012, 96].

Chociaż każdy sen wypełnia piękno i radość, zawsze kończy go wydarzenie tragiczne: wystrzał z broni lub śmierć matki. Doświadczenia wojenne Iwana są na tyle traumatyczne, że docierają do samej głębin jego duszy. Zniszczono wszystko, co kochał, w mroku wojny nie zachowała się żadna wyższa wartość, która dawałaby mu siłę, była dla niego wsparciem. To wojna totalna, która niszczy wszystko i sięga aż do duszy człowieka. Przypomina ona zagładę świata i Sąd Ostateczny. Podkreśla to centralna scena, gdy chłopiec razem z innymi wywiadowcami przebywa w piwnicy zniszczonej cerkwi [Sałyński 2013, 189]. Iwan ogląda reprodukcje drzeworytu Albrechta Dürera *Czterej jeźdźcy Apokalipsy*. Na pierwszym planie ryciny znajdują się cztery postacie na galopujących koniach, których kopyta tratują ludzi. Porucznik Galcew tłumaczy chłopcu, że na obrazku wyobrażono Niemców. Iwan ze zrozumieniem przytakuje, a jego uwagę zwraca postać czwartego jeźdźcy, symbolizującego śmierć: „A ten szkielec na koniu! Takiego samego widziałem na motorze. Popatrz, też męczą ludzi” [Benedyktowicz, Kuśmierczyk 1998, 52].

Następna ilustracja, jaką oglądają bohaterowie, to portret Erazma z Rotterdamu. Postać tego renesansowego filozofa również pojawia się nieprzypadkowo. Ten intelektualista był zagorzałym pacyfistą – zdecydowanie sprzeciwiał się wojnie, twierdząc, że wojna przeczy naturze ludzkiej.

Trzecia ilustracja z książki to kolejna reprodukcja grafiki Dürera: *Rycerz, śmierć i diabeł*. Kopia miedziorytu również nawiązuje do tematu wojny i śmierci, którą nieuchronnie ze sobą niesie. Ilustracje podkreślają znaczenie wojny jako apokalipsy, zagłady świata Iwana, a jego los i indywidualne doświadczenia są doświadczeniem pokolenia ludzi, którzy przeżyli wojnę. Podczas oglądania reprodukcji wzrok Iwana zatrzymuje się na przewróconym dzwonie. Choć chłopiec będzie próbował go zawiesić, to jego starania okażą się bezcelowe

– wskutek kolejnego bombardowania cerkiew zostaje zdewastowana. W ruinach świątyni zachował się jedynie fresk ukazujący Matkę Boską z Chrystusem Emmanuelem. Wojna jest więc także upadkiem wiary. Przestaje obowiązywać szacunek dla tego, co niegdyś było świętością. Mimo to w kolejnych kadrach można zauważyć nadzieję, że nie wszystko stracone. Gdy umilkł huk bomb, spośród dymów wyłonił się ażurowy krzyż oświetlony przez promienie słońca. Dmitrij Sałyński dostrzega w tej scenie „negatywny motyw *zbezczeszczenia krzyża*” [Sałyński 2013, 189], ale istnieje jeszcze odmienna droga jej interpretacji – jako symbol nadziei. Zgodnie z duchem chrześcijańskim krzyż jest symbolem odkupienia przez cierpienie i wiary w życie wieczne. Taki sposób rozumienia znajduje uzasadnienie w ostatnich kadrach filmu. Choć Iwan został zabity przez hitlerowców, śmierć nie była dla niego końcem, a zaledwie początkiem: „В момент смерти обретает то, что потерял<sup>2</sup>” [Сальвестрони 2007, 216].

Bohater przenosi się w miejsce przypominające raj z widzeń sennych. Jednak w odróżnieniu od snów tym razem nie wybudzi go już wystrzał oraz głos wroga. Ostatnia scena to przedłużenie pierwszego snu – Iwan pije wodę z wiadra, a matka z uśmiechem pełnym czułości patrzy na niego. Taki zabieg – klamra kompozycyjna daje wrażenie, jakby nie było żadnej wojny ani żadnego cierpienia. Iwan oraz dziewczynka z trzeciego snu zaczynają biec, potem chłopiec wyprzedza ją i biegnie po przejrzystej wodzie. W tej scenie dominuje poczucie bezbrzeżnej wolności i radości, niezmaconych żadnym cieniem ani nieograniczonych żadną linią horyzontu.

Po przeprowadzonej analizie można zauważyć, że w swoim pierwszym pełnometrażowym filmie Andriej Tarkowski zaprezentował charakterystyczny styl, który będzie przejawiał się i ewoluował w późniejszej twórczości. Jak sam przyznał, film ten wpłynął na formowanie jego światopoglądu [Tarkowski 2007, 35]. Właśnie w tym dziele wykorzystał kino w typowy dla siebie sposób – jako środek do badania świata wewnętrznego człowieka. Przekazanie widzowi kondycji wewnętrznej chłopca zamieszanego w kataklizm II wojny światowej stało się nadrzędnym celem dla reżysera. Taki zabieg tworzenia zwierciadła ludzkiej duszy na taśmie filmowej będzie powtarzał się w późniejszych obrazach, podobnie jak wykorzystane w *Dzieciństwie Iwana* motywy. Spośród tych ostatnich szczególnie miejsce zajmuje ukazywanie metaforycznego znaczenia wody, drzewa, podkreślanie roli dzieciństwa i matki w kształtowaniu osobowości człowieka. Film ten wyróżnia się na tle następnych dzieł reżysera siłą wiary w życie wieczne oraz raj, który niekoniecznie należy utożsamiać z chrześcijańskim wyobrażeniem. W dalszej twórczości takie podejście będzie się zmieniać, będzie tracić ten optymizm. *Dzieciństwo Iwana* pozwala wierzyć, że choć na świecie zaczęła się zagłada, to dusza w człowieku wciąż jest silna.

<sup>2</sup> „W chwili śmierci zyskuje to, co stracił” [przeł. J.K.].

## Bibliografia

- Andriej Tarkowski. *Scenariusze. Tom 1*. 1998. Red. Benedyktowicz Z., Kuśmierczyk S. Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk.
- Kuśmierczyk Seweryn. 2012. *Księga filmów Andrieja Tarkowskiego*. Warszawa: Skorpion
- Mitchell Tony. 1982/83. *Tarkovsky In Italy*. „Sight and Sound” nr 52/1, Winter: 54-56.
- Sałynski Dmitrij. 2013. *Kanon Tarkowskiego*. W: *Strefa filmu: kino Andrieja Tarkowskiego*. Red. NDiaye I.A., Sokołowski M. Wydawnictwo: Adam Marszałek: 177-226.
- Špidlik Tomas. 1995. *Religijne podłoże filmów Tarkowskiego*. „Kwartalnik Filmowy” nr 9-10: 178–190.
- Tarkowski Andriej. 2007. *Czas utrwaloony*. Warszawa: Świat Literacki.
- Сальвестрони Симонетта. 2007. *Фильмы Андрея Тарковского и русская духовная культура*. Москва: Издательство ББИ.
- Мосфильм. *Иваново детство*. W: <http://cinema.mosfilm.ru/films/film/1960-1969/ivanovo-detstvo> [Доступ: 10 VI 2016].

## Summary

### SPIRITUALITY IN EARLY WORKS OF ANDREI TARKOVSKY

Andrei Tarkovsky is the one who “invented a new language, true to the nature of film, as it captures life as a reflection, life as a dream,” said Ingmar Bergman. This article discusses the first feature film directed by Tarkovsky – *Ivan’s Childhood*. This deeply spiritual movie includes the most characteristic features and plots found in Tarkovsky’s works. According to him, film is a way to reach the truth. For this reason, he attempts to find answers to essential questions: the meaning of life and the condition of the human spirit.

Kontakt z Autorką:  
j.koziel@o2.pl



**Wojciech Klepuszewski**  
Wydział Humanistyczny  
Politechnika Koszalińska

## *LUCKY JIM* – KINGSLEY AMIS AS THE MASTER OF PERIPHERAL CHARACTERS

**Key words:** Kingsley Amis, fiction, *Lucky Jim*, characters

Kingsley Amis's iconic *Lucky Jim*, published in 1954, is a classic of its kind which has for decades delighted readers not only in Britain, but in numerous other countries.<sup>1</sup> Quite understandably, it has been the focus of critical attention in many publications, in which critics and literary pundits extolled its merits and hailed it, to provide just one epitomical quote, "one of the key books of the English 1950s" (Moseley 1993, 18-19). More to the point, the praise came from distinguished literary figures, a good example being Malcolm Bradbury, who acclaimed Amis's novel by referring to it as "one of the funniest modern comic novels" (1988, 208).

Most criticism concerning *Lucky Jim* discusses its academic dimension, focusing predominantly on the eponymous Jim Dixon, the hyper-ridiculed Professor Welch, his arty son Bertrand, and Margaret Peel, Jim Dixon's albatross colleague. Professor Welch, of whom Amis makes "a devastating portrait" (Gardner 1981, 27), is a despised oppressor whose presence permeates the novel and is regularly brought to the fore in Dixon's comments on Welch's habits, personality, and appearance:

Now, as Dixon had been half expecting all along, Welch produced his handkerchief. It was clear that he was about to blow his nose. This was usually horrible, if only because it drew unwilling attention to Welch's nose itself, a large, open-pored tetrahedron (86).

---

<sup>1</sup> In *Kingsley Amis: A Biography*, Eric Jacobs writes that by 1972 *Lucky Jim*'s paperback form sold one and a quarter million in America alone, and by 1995 it had been translated into twenty languages. (Jacobs 1996: 162). The first Eastern Bloc country to translate it was Czechoslovakia (Amis recalls this in more detail in his *Memoirs*; Amis 2004: 269–270). The Czech version, *Šťastný Jim* (first published 1958), has so far had three different translations, and has been reprinted several times.

As Laskowski observes, Professor Welch is “one of Amis’s comic triumphs” (1998, 84); however, much the same can be claimed of the other characters in *Lucky Jim*, successfully portrayed both in descriptive and dialogic passages. A case in point is Welch’s son, Bertrand, whom Bradford defines as “an artist of loud pretensions” (2001, 77), a claim which is also relevant in a literal sense, as one of Bertrand’s distinguishing features is the tendency to announce his presence with what in the novel is defined as “the baying quality of his voice” (41). Bertrand’s proprietorial manner is overwhelmingly manifest in his numerous boasts:

When I see something I want, I go for it. I don’t allow people of your sort to stand in my way. That’s what you’re leaving out of account. I’m having Christine because it’s my right. Do you understand that? If I’m after something, I don’t care what I do to make sure that I get it (208).

Obviously, the spotlight on the leading dramatis personae of Amis’s novel is explicable, but Amis, as Gardner observes, is “a novelist of detail” (1981, 30), particularly in his portrayal of characters, who, to quote Salwak, are “sketched ... with precision and economy” (1992, 66); consequently, it is the seemingly marginal, peripheral characters that contribute immensely to Amis’s literary masterpiece. The aim of this article is to revisit, as it were, *Lucky Jim*, in order to focus on a palette of background characters, and attach more prominence to their portrayal in the novel, while not entirely neglecting the main protagonists.

As has been said, *Lucky Jim* is peopled with characters whose appearance in the novel is often seemingly negligible, if not physically non-existent. The latter group comprises characters who are discussed somewhat in absentia. This is the case with Miss O’Shaughnessy, Miss McCorquodale, and Miss ap Rhys, the female students Jim hopes to have in his seminar. Although they are mentioned a few times in the text, their names is all that the reader is provided with. However, their marginality is counterbalanced by their symbolic relevance, as for Jim not being able to have them in his class underscores his shortage of luck: “So far, Dixon’s efforts on behalf of his special subject, apart from thinking how much he hated it, had been confined to aiming to secure for it the three prettiest girls in the class...” (28).

A character who seems to have a similar, symbolical function is Michel (not Michael, as the Welches, the epitome of pretentiousness, bestowed their sons with French names). The first mention of Michel is a joint entrance, his brother included: “the effeminate writing Michel and the bearded pacifist painting Bertrand” (2000, 13). However, unlike Bertrand, Michel remains a figure one hears of, rather than meets, a fact most convenient for Dixon: “Welch disclosed a few facts about the recent history of the effeminate writing Michel, a character always waiting in the wings of Dixon’s life but apparently destined never to enter its stage” (178).

For Jim, even though he has never met Michel, he remains nothing short of a replica of his vile parents, aptly defined by Stovel as “waxwork dummies” (1998, 168):

This Michel, as indefatigably Gallic as his mother, had been cooking for himself in his small London flat, and had in the last few days made himself ill by stuffing himself with filthy foreign food of his own preparation, in particular, Dixon gathered, spaghetti and dishes cooked in olive oil. This seemed fit punishment for one so devoted to coagulated flour-and-water and peasants’ butter-substitute, washed down, no doubt, by ‘real’ black coffee of high viscosity (178).

When Michel finally appears in the novel, it is only in Jim’s short account, which, along with insignificant descriptive details, reiterates the ‘effeminate’ feature and adds a comment on his paleness, thus additionally emphasising Michel’s insignificance: “One of them was clearly the effeminate writing Michel, on stage at last just as the curtain was about to ring down. He was a tall pale young man with long pale hair protruding from under a pale corduroy cap” (250). Inserting, as it were, the figure of Michel into the novel, with just a few tiny details available to the reader is a perfect example which substantiates the claim that Lucky Jim presents “a world of omnipresent detail” (Fallis 1977, 67).

Another group of characters comprises those who, though peripheral too, are given a verbal life, as it were, but only in limited capacity. These characters may be conveniently labelled as few-liners, or at best, paragraph-characters. One case in point is Miss Cutler, Dixon’s landlady. She is an example of how Amis employs characters whose function does not appear to contribute anything substantial to the import of the story, particularly that her only oral activity is to inform Dixon about a telephone call. Yet, somewhat disproportionately, Amis dedicates a detailed descriptive passage to Miss Cutler, from which one can infer that, much as she remains a background figure, she bears a symbolic importance:

Miss Cutler came into the room with a tray of tea and food. One of the oldest of her many black dresses shone softly at several points of her stout frame. The emphatic quietness of her tread, the quick, trained movements of her large purple hands, the little grimace and puff of breath with which she enjoyed silence upon each article she laid on the table, her modestly lowered glance, combined to make it impossible to talk in her presence, except to her. It was many years now since her retirement from domestic service and entry into the lodging-house trade, but although she sometimes showed an impressive set of landlady-characteristics, her deportment when serving meals would still have satisfied the most exacting lady-housekeeper (Amis 2000, 32).

This symbolism may be interpreted in the context of Miss Cutler being a well-organised, demanding and exacting person, her efficiency remaining so much in contrast with the erratic Welch, his complete lack of competence, and his inflated ego.

Another few-liner, though certainly not on a moral par with Miss Cutler, is the Principal, who appears in the novel to utter a few words, but more importantly to endorse his stature non-verbally:

The Principal, a small ventricose man with a polished, rosy bald head, gave one of his laughs. These strongly recalled the peals of horrid mirth so often audible in films about murders in castles, and had been known, in the Principal's first few weeks at the College just after the war, to silence the conversations of an entire Common Room (212).

In the final passages of Jim's speech on Merrie England, the Principal's idiosyncratic manner of laughing turns into "a loud homicidal-maniac laugh" (218), which perfectly epitomizes the grotesque of Jim's drunken performance.

Finally, a character who remains very much in the shadow, Evan Johns, introduced as an "office worker at the College and amateur oboist" (30), the latter fact undoubtedly securing him as Welch's pet, particularly that he is a keen participant of the musical soirées Welch organizes. Johns is sketched as a contemptible creature, mostly owing to his *modus operandi*, defined as that of "a silent mover, a potential eavesdropper" (34). In fact, he is a sycophant, loyal to the Welch family, least of all as their informer: "Johns came in at the door, carrying a sheaf of papers. Had he been listening?" (96). The scarce physical description of Johns provided in the novel perfectly tallies with his slippery nature, particularly well-rendered in the phrase "tallow-textured features" (34). Johns is not a character that vocalizes his feelings or opinions; on the contrary, he's most spare with words, and when he does utter a line or two, it is to vow a revenge on Dixon: 'You'll see,' Johns said. He went on looking at Dixon. 'You'll see,' he added, grinning (38). Consequently, Jim has a solidified opinion about Johns, reflected in labels such as "little sod" (23) or "little ponce" (118), which reveal mining Dixon's rating of Johns.

In the character typology concerning *Lucky Jim* one cannot omit those who are discussed, but do not appear until the very final passages of the novel. These could be called **this/that** characters, because they are non-existent for most of the story, and are usually referred to with determiners: "That Catchpole fellow" (9), "This Catchpole" (10), "that Caton chap" (14), "this Caton fellow" (82). The first of these, Catchpole, is Margaret's former attachment, whose main function in the novel is to sustain her claim that she has been deceived, and as a result attempted a (failed) suicide; the latter is Jim Dixon's publisher-to-be who ultimately turns out to be a fraud plagiarizing Dixon's one and only academic article. As has been said, Catchpole is present only in occasional references to his presumed malevolence, which are excessively accentuated by Margaret, each mention being what Dixon calls yet "another conference about Catchpole" (21), to which Dixon becomes most allergic. When Jim finally meets Catchpole in the flesh, the latter not only clarifies the misunderstanding and false accusations directed at him, but also comes



across as a sympathetic and likeable person. He also turns out to be one of those characters who, factually and symbolically, contribute to Dixon's final good fortune, in this particular case delivering him from the remnants of remorse for Margaret: "It had been luck, too, that had freed him from pity's adhesive plaster; if Catchpole had been a different sort of man, he, Dixon, would still be wrapped up as firmly as ever" (243).

The other of the two characters, L.S. Caton, plays a key role in the academic milieu, as a self-proclaimed editor who comes up with a fraudulent offer, which Jim believes to be a genuine one. For most of the novel Caton is a recurrent topic of Dixon's conversations with Professor Welch, which subsequently takes an epistolary form when Jim writes to Caton with great reverence expecting to have his article published: "Dear Dr Caton: I hope you will not mind my troubling you, but I wonder if you could let me know when my article..." (91). The one and only time Dixon has a chance to talk to Caton is a telephone conversation, from which he learns that, much like Welch, whom Dixon praises for his "terrifying expertise as an evader" (49), Caton specialises in the same *modus operandi*:

A rival to Welch had appeared in the field of evasion-technique, verbal division, and in the physical division of the same field this chap had Welch whacked at the start: self-removal to South America was the traditional climax of an evasive career (194).

Caton also resembles Welch in his rather disregarding attitude, manifest, for instance, in mispronouncing Jim's surname (Dickerson), which echoes Welch's manner of addressing Dixon using his predecessor's surname (Faulkner). Moreover, much as Welch, Caton tends to be vague to the extreme: "things are very difficult these days, you know / I wish you knew how difficult things are here / with things as difficult as they are / I'm afraid things are too difficult here" (193-194).

Among various ways of classifying characters in *Lucky Jim*, one cannot omit the category which McDermott refers to as "people who are shams" (1989, 63), adding later that "one of Amis's most characteristic figures, and strengths, is the hero-as-shit" (1989, 209). In fact, *Lucky Jim* heralds this particular Amis's trademark, attested in a number of his novels, to mention *One Fat Englishman*, *Take a Girl Like You*, or *The Green Man*. Whereas in the case of the three novels quoted above McDermott's remark implies the main protagonists, in *Lucky Jim* this could be extended to various characters who undoubtedly comprise L.S. Caton, Professor Welch, Bertrand, and Evan Johns, arguably top of the league.

A category intrinsic to *Lucky Jim* is one which Castronovo classifies as "anti-Dixon" (2009, 67), obviously encompassing all the figures mentioned above, as well as a handful more, but in particular exemplified by Jim's student Michie, whose appearance in the novel immediately establishes him as a threat against whom Jim has to feel on alert for a number of reasons,

the most important being the fact that Mitchie happens to be a surprisingly knowledgeable and inquisitive student:

Michie knew a lot, or seemed to, which was as bad. One of the things he knew, or seemed to, was what scholasticism was. Dixon read, heard, and even used the word a dozen times a day without knowing, though he seemed to. But he saw clearly that he wouldn't be able to go on seeming to know the meaning of this and a hundred such words while Michie was there questioning, discussing, and arguing about them. Michie was, or seemed, able to make a fool of him again and again without warning (28–29).

Michie, despite his marginality as merely one of the students, becomes a nuisance that could jeopardize Dixon's position, a threat most apparent in seemingly innocent verbal exchanges, such as the following: "Ah, Mr Dixon, I hope you're not busy.' Dixon knew exactly how well Michie knew exactly how and why he, Dixon, couldn't be busy" (97). Mitchie perfectly exemplifies the type of character to be found in the novel, whose physical presence is peripheral, but at the same time plays an important function in the plot, primarily as a serious impediment to Jim's academic survival.

As Massie observes, Amis's heroes are "unable to exist happily without the company of women." (1990: 17). In *Lucky Jim*, two key figures are women, in fact: Margaret Peel, whom McDermott hails an "outstanding predatory female" (1989, 60), and her counterpart, Christine Callaghan, who crowns Jim's final luck. The two women are binary opposites, the former being obstinately domineering, the latter subtle and unimposing. As Salwak puts it, "Margaret is everything Jim does not want in a woman: unattractive, predictable, tedious and neurotic." (1992, 72). Margaret, in her predatory dimension, could best be defined as a question-woman, whose interrogative tone puts Jim in a decisively awkward position:

'Do you like coming to see me?'; 'Do you think we get on well together?' 'Am I the only girl you know in this place?' 'Are we going to go on seeing so much of each other?' (11) 'Can't we talk about ourselves?; We've got so much to say to each other, haven't we?' (24).

The barrage of questions has its rather ominous grand finale with "How close we seem to be tonight, James.' ... 'All the barriers are down at last, aren't they?'" (25).

As opposed to Margaret's verbosity, which is most revealing of her predacious nature, Christine is portrayed in a more descriptive manner:

In a few seconds Dixon had noticed all he needed to notice about this girl: the combination of fair hair, straight and cut short, with brown eyes and no lipstick, the strict set of the mouth and the square shoulders, the large breasts and the narrow waist, the premeditated simplicity of the wine-coloured corduroy skirt and the unornamented with linen blouse (39).

This form of depiction corresponds with the way Christine is perceived by Jim, for whom she appears to be a “dream figure” (Clive 2009, 75), to use Amis’s own term which he proposes in an interview. Consequently, unlike in the case of Margaret’s company, which is as much overbearing as it is imposed, Christine’s presence is almost a gift from the gods: “As he left the bar with Christine at his side, Dixon felt like a special agent, a picaroon, a Chicago war-lord, a hidalgo, an oil baron, a mohock” (113).

Margaret and Christine as a juxtaposition work perfectly to epitomize two opposites. As has been said, Christine is unimposing, whereas Margaret is a beast of prey. However, the comparative mode here is even more evident in the descriptive passages which draw a clear-cut division between Margaret’s and Christine’s appearance, the former delivered in an almost graphic manner, emphasizing “how thin the flesh was over her jawbone”, and how “the tendons of her neck were prominent, together with the bones at the base...”, and exposing the “unmistakable downward curve of the mouth” (19-20). In contrast, Christine is the ultimate symbol of style and beauty:

She wore a yellow dress that left her shoulders bare. It was perfectly plain, managing, as if it had been intended just for that, to reveal as decidedly ill-judged Margaret’s royal-blue taffeta, with its bow and what he supposed were gatherings or something, and with the quadruple row of pearls above it. Christine’s aim, he imagined, had been to show off the emphasis of her natural colouring and skin-texture. The result was painfully successful, making everybody else look like an assemblage of granulated halftones (106-107).

Christine is not the only female who remains in sharp contrast to Margaret. A lesser character, Carol Goldsmith, whom McDermott ranks as “admirable” (1989: 61), despite her entanglement with Bertrand, proves to be sympathetic to Jim’s cause, and at the same time so much different from Margaret:

Dixon had been studying her face during this speech. The movements of her mouth were beautifully decisive, and her voice, abandoning its synthetic fuzziness, had returned to its usual clarity. These things helped to give her presence a solidity and emphasis that impressed him; he felt not so much her sexual attraction as the power of her femaleness (123).

However, an even more glaring example and the final blow to all that is despicable about Margaret comes when yet another marginal character appears in the novel; in fact, hardly a character at all, who is set beside Margaret:

While he was being given his change, Dixon studied the barmaid, who was large and very dark with narrow upper lip and rather close-set eyes. He thought how much he liked her and had in common with her, and how much she’d like and have in common with him if she only knew him (25).

This is a superb example of how Amis employs seemingly utterly unimportant figures, who have their fleeting appearances, yet their presence is contextualized and significant.

And, finally, a woman who tallies Margaret's unpleasantness, Celia Welch, remaining in the shadow of Professor Welch, yet a worthy wife of her buffoon husband. Her dictatorial and intimidating manner is transparent in lines such as "We're all waiting, Ned" (36) or "I'm waiting for an answer, Mr Dixon" (181). At the same time, this manner betrays her contempt for her husband's underling: "No, don't interfere, darling. It won't do any good. Mr Dixon is used to being talked to like that, I'm sure" (182). She is one more marginal character who is sketched vividly, and despite the few brief appearances, her imperatorial demeanour is well-expounded.

Lastly, three background characters who might be conveniently labelled as Dixon's allies, supportive and willing to provide necessary assistance. The first one, Bill Atkinson, an "insurance salesman and ex-Army major" (32) is Jim's lodging mate. Unlike Jim, he is a rational and assertive character, a feature particularly well-pronounced in his dealing with Margaret's hysterical fit: "Hysterics, eh?" Atkinson said, and slapped Margaret several times on the face, very hard, Dixon thought" (159). Atkinson's pragmatic manner is of much help to Dixon when it comes to understanding Jim's predicament and offering friendly assistance, a perfect example being his scheme to rescue Jim during the Merrie England speech Dixon has to deliver:

Over the whisky-bottle an hour and a half earlier, Atkinson had insisted, not only on coming to the lecture, but on announcing his intention of pretending to faint should Dixon, finding things getting out of hand in any way, scratch both his ears simultaneously. 'It'll be a good faint,' Atkinson had said in his arrogant voice. 'It'll create a diversion all right' (224).

The other ally is Alfred Beesley, to an extent Jim's alter ego for a number of reasons. First of all, he is the subordinate of Professor Fred Karno, towards whom he does not have as strong an aversion as Dixon has towards Professor Welch, but he is keen on "getting away from Fred Karno" (31), which is his standard fashion of relating to him: "This was how Beesley was accustomed to refer to his professor." (31). This academic communion, as it were, establishes an obvious platform of understanding between the two characters. As an academic himself, Beesley has an analytical approach to his professional milieu, one outcome of his ponderings being a suspicion that Dixon is a medievalist by sheer coincidence: "You don't seem to have any special interest in it, do you?" (33). Secondly, much as Jim, Beesley is also a pursuer of luck, particularly in the female-oriented department:

Beesley, notorious for his inability to get to know women, always came to functions of this sort, but since every woman here tonight had come with a partner (except for women like the sexagenarian Professor of Philosophy or the fifteen-stone Senior Lecturer in Economics) he must know he was wasting his time (107-108).

The final phrase seems to be intratextual, as it echoes Jim's conclusion on the nature of the relation he has with his students: "They waste my time and

I waste theirs” (214). And finally, Beesley is a character who shares Dixon’s propensity to consume substantial amounts of beer, probably even bests Dixon in this particular pastime:

Beesley was standing at the counter, morosely and tremulously raising a full half-pint glass to his mouth. ... ‘What’s this, Alfred?’ Dixon asked. ‘A bender?’ Beesley nodded without stopping drinking; then, lowering his glass at last, wiping his mouth on his sleeve, making a face, and referring to the quality of the beer by a monosyllable not in decent use, he said: ‘I wasn’t getting anywhere in there, so I came in here and came over here.’ ‘And you’re getting somewhere over here, are you, Alfred?’ Carol asked. ‘On the tenth half, just about,’ Beesley said (126).

It comes as no surprise that it is Beesley who voices his sincere “Best of luck, Jim” (221) before the commencement of the disastrous Merrie England speech, though admittedly, he is not alone here. The last of the three allies is Christine’s uncle, also remaining at the background, though much talked about, a fact best epitomised in Bertrand’s boast: “‘I had been promised a meeting with one Julius Gore-Urquhart, of whom you may have heard’” (47). He, too, is in the Dixon league, apart from his social and financial status, the common denominator being the “look of a drunken sage” (108), though his social status allows him to opt for distillates (whisky), rather than products of fermentation, Dixon’s choice, for obvious reasons. Gore-Urquhart generously extends his hospitality by offering Dixon drinks and cigarettes, but also proves to have an observant and analytical mind, which allows him to understand his plight: “‘How long have you been in this game, then, Dixon?’” (214). It is, in fact, Gore-Urquhart, Dixon’s final liberator, who gives him additional courage to deliver his lecture, which becomes a turning point in his career: “‘No need to worry; to hell with all this.’ He gripped Dixon’s arm and withdrew” (221).

## Conclusion

Kingsley Amis’s *Lucky Jim* is not only a seminal campus novel, but a novel that is a literary landmark of the 1950s in Britain. Jim’s loci classici have been quoted in numerous critical works, with some lines, such as “nice things are nicer than nasty ones” (140), becoming part of what might be called the canon of literary quotes. Criticism concerning *Lucky Jim* is ample; however, re-reading *Lucky Jim* as a classic of its kind, a novel that belongs to the canon of the twentieth-century British literature seems justified, particularly that there are still areas worth highlighting such as the way in which Amis incorporates into his novel characters who seem marginal and devoid of any essential gravity, and which can easily be overlooked, while in fact they are literary gems. They are usually introduced with few references and few details, and often in a humorous manner, a good example being the terse reference

to Professor Barclay, specializing in music, and his wife, both of whom, by the way, Dixon finds agreeable, though this does not prevent him from making a rather irreverent, though funny remark: “She permanently resembled a horse, he only when he laughed” (Amis 114). This short descriptive comment epitomizes Amis’s manner of sketching his characters, particularly the marginal ones, who have their moments of spotlight, and when this happens they are portrayed in a masterly manner. It seems that, among many other qualities of his oeuvre, this very feature makes Kingsley Amis an unquestioned master of peripheral characters, and his “gift for characterization” (Salwak 1978, x) is one of the reasons why his fiction is worth revisiting.

### Bibliography

- Amis Kingsley. 2000. *Lucky Jim*. London: Penguin Books.
- Amis Kingsley. 2004. *Memoirs*. London: Vintage.
- Bradbury Malcolm. 1988. *No, Not Bloomsbury*. New York: Columbia University Press.
- Bradford Richard. 2001. *Lucky Him: The Life of Kingsley Amis*. London and Chester Springs: Peter Owen.
- British Fiction after Modernism: The Novel at Mid-Century*. 2007. Eds. MacKay M. and Stonebridge L. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Castronovo David. 2009. *Blokes: The Bad Boys of British Literature*. London: Continuum.
- Conversations with Kingsley Amis*. 2009. Ed. De Pietro Th. Jackson: University Press of Mississippi.
- Critical Essays on Kingsley Amis*. 1998. Ed. Bell R.H. New York: G.K. Hall & Co.
- Fallis Richar. 1997. „Lucky Jim” and Academic Wishful Thinking. „Studies in the Novel” Vol. 9, No. 1 (Spring): 65-72.
- Gardner Philip. 1981. *Kingsley Amis*. Boston: Twayne Publishers.
- Jacobs Eric. 1996. *Kingsley Amis: A Biography*. London: Hodder and Stoughton.
- James Clive. 2009. *Profile 4: Kingsley Amis*. In: *Conversations with Kingsley Amis*. 2009. Ed. De Pietro Th. Jackson: University Press of Mississippi: 70-86.
- Laskowski William E. 1998. *Kingsley Amis*. New York: Twayne Publishers.
- Massie Allan. 1990. *The Novel Today: A Critical Guide to the British Novel 1970-1989*.
- McDermott John. 1989. *Kingsley Amis: An English Moralizer*. New York: St. Martin’s Press.
- Moseley Merritt. 1993. *Understanding Kingsley Amis*. Columbia: University of South Carolina Press.
- Powell Neil. 2008. *Amis & Son: Two Literary Generations*. London: MacMillan.
- Salwak Dale. 1978. *Kingsley Amis :A Reference Guide*. Boston, Mass.: G.K. Hall.
- Salwak Dale. 1992. *Kingsley Amis: Modern Novelist*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Stovel Bruce. 1998. *Traditional Comedy and the Comic Mask in Kingsley Amis’s Lucky Jim*. In: *Critical Essays on Kingsley Amis*. 1998. Ed. Bell R.H. New York: G.K. Hall & Co.: 158-169.
- Wilmes D.R. 1998. *When the Curse Begins to Hurt: Kingsley Amis and Satiric Confrontation*. In: *Critical Essays on Kingsley Amis*. 1998. Ed. Bell R.H. New York: G.K. Hall & Co.: 176-186.

## Summary

### *LUCKY JIM* – KINGSLEY AMIS AS THE MASTER OF PERIPHERAL CHARACTERS

Kingsley Amis's *Lucky Jim* is a classic novel, popular both with readers and critics. It has been in print ever since the date of its first publication, 1954, and still attracts critical attention. Most criticism concerning *Lucky Jim* focuses on the academic milieu it delineates and its main representatives, Jim Dixon and Professor Welch. However, a discerning reader will immediately notice that Amis's novel is crowded with marginal characters, whose presence contributes immensely to Amis's masterpiece. The aim of this article is to revisit *Lucky Jim* in order to focus on a number of background characters and give more prominence to their role in the novel.

Kontakt z Autorem:  
klepuszewski@poczta.pl





**Iwona Anna NDiaye**

Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej  
Uniwersytet Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie

O SPECYFICE KULTUROWO-JĘZYKOWEJ  
MONODRAMU JEWGIENIJA GRISZKOWCA  
*JAK ZJADŁEM PSA* I POTENCJALNYCH  
ORAZ REALNYCH REPERKUSJACH  
PRZEKŁADOWYCH Z UWZGLĘDNIENIEM  
TŁUMACZENIA NA JĘZYK POLSKI

**Key words:** Yevgeni Grishkovetz, theatrical translation, monodrama

W ramach niniejszego artykułu podjęto refleksję nad specyfiką języka sztuk teatralnych i języka przekładów, trudnościami i pułapkami translacyjnymi, inscenizacjami nowatorskich „tekstów dla teatru” oraz problemami recepcji i interpretacji monodramów. Ambicją autorki jest poddanie dyskusji polskiej recepcji twórczości Jewgienija Griszkowca (ur. 1967), jednego z najciekawszych współczesnych dramaturgów i pisarzy rosyjskich, ze szczególnym uwzględnieniem problemów translacji oraz odbioru i interpretacji monodramu *Jak zjadłem psa* (*Как я съел собаку*) w przekładzie na język polski.

Na początku naszych rozważań warto podkreślić, iż niezwykle trudno wskazać konkretną tematykę monodramów Jewgienija Griszkowca, które przybierają formę monologu o niczym konkretnym i o wszystkim zarazem. Opowieści bohatera dotyczą życia codziennego, opisu prostych czynności i zwykłych zdarzeń, które przerywane są sentymentalnym powrotem do przeszłości, wspomnień z dzieciństwa, rodzinnego domu, służby wojskowej. Historia młodego człowieka staje się pretekstem do refleksji autora o życiu, bolączkach codzienności, nieuchronności zmian otaczającego świata i nieprzystosowaniu do nich przeciętnego człowieka: „Griszkowiec zaprasza nas w niezwykłą podróż do świata, który – choć niewidoczny – znajduje się tuż obok. Zrywa warstwy codzienności w poszukiwaniu czegoś więcej. Czegoś, za czym wszyscy tęsknimy” [Golec]. Anonimowy bohater utworów Griszkowca to zagubiony w otaczającym

świecie, niezdecydowany i niezaradny mężczyzna w wieku trzydziestu, czterdziestu lat, który wzbudza naszą ciekawość i sympatię, a także poczucie bliskości: „Bohater monodramu zadaje mnóstwo pytań. Dlaczego? Jak to się dzieje? Jak to jest urządzone? Kim jestem? Gdzie jest moje JA? Czym nie jestem? Wszyscy zadawaliśmy sobie kiedyś te pytania, choć być może o tym zapomnieliśmy” [Golec].

Z kolei forma spektaklu odbiega od typowego monodramu, rozumianego jako utwór dramatyczny, w którym monolog bohatera może być skierowany do publiczności teatralnej lub do wyimaginowanego odbiorcy – nieobecnego na scenie. U Griszkowca nie występują monologi wewnętrzne, a monodram przeradza się w dialog z publicznością, w którym najważniejszym pozostaje budowanie iluzji żywej relacji narratora z widzem. Dlatego też Griszkowiec nie nazywa siebie aktorem, dramaturgiem czy reżyserem, ale narratorem/opowiadaczem („я скорее всего рассказчик, но очень структурированный”<sup>1</sup>).

Wprowadzając do gatunku monodramu autorskiego nową tematykę i wykorzystując niekonwencjonalne zabiegi artystyczne, Griszkowiec zrywa z dotychczasową tradycją teatralną. Dlatego też przyporządkowanie twórczości Jewgienija Griszkowca do określonych prądów czy szkół literackich sprawia ogromne trudności. Sam dramaturg określany jest przez krytyków mianem: „człowiek-teatr”, „rosyjski Proust”, a jego sztuki jako „dokumentalne improwizacje”, „teatralny analog dowłатовskiej prozy”<sup>2</sup>. Prowincjonalnego reżysera zgodnie okrzyknięto w krytyce „neosentymentalistą”, jednak próby analizowania tej twórczości w ramach „nowego sentymentalizmu” czy „nowej szczeroci” również w pełni nie odzwierciedlają istoty jego artystycznej koncepcji, na co zwracała uwagę rosyjska badaczka Margarita Gromowa:

Критики буквально соревновались в определении специфики его театральных творений, пытаясь соотнести их с каким-либо известным методом или направлением в искусстве. Гришковца часто называли „новым русским сентименталистом”, „театральным романтиком”, „королем моноспектакля” – вообще „человеком-театром”. Пьесы его определяли как „документальные” импровизации, как „театральный аналог довлатовской прозы”, как произведения „русского народного Пруста” и т.д. [Громова 2005, 333]<sup>3</sup>.

Zainteresowanie rosyjskiej krytyki oraz ogromna popularność teatru Griszkowca przypadły na 1999 rok wraz z moskiewskim pokazem debiutanckiego monodramu *Jak zjadłem psa*, za który rok później otrzymał nagrodę „Złota maska” w kategoriach: „Nagroda krytyków” i „Innowacje”<sup>4</sup>. Jednakże trudności

<sup>1</sup> Wypowiedź Jewgienija Griszkowca w programie telewizyjnym wyemitowanym 4 września 2013 roku. Zob. [Евгений Гришковец...].

<sup>2</sup> Siergiej Dowłatow (1941–1990) – rosyjski pisarz z okresu tzw. trzeciej fali emigracji, dziennikarz, dysydent. Autor licznych utworów prozatorskich o tematyce społeczno-obyczajowej.

<sup>3</sup> Na ten temat zob. [Соколянский 2001; Mięowska 2004, 118–126].

<sup>4</sup> Spektakl powstał znacznie wcześniej i był pokazywany w kameralnych warunkach dla niewielkiej publiczności w rodzinnej miejscowości pisarza – Kemerowo. W Moskwie po raz pierwszy monodram był zaprezentowany w palarni Teatru Armii Rosyjskiej dla 17 osób podczas pierwszej

formalne z przyporządkowaniem gatunkowym utworów Griszkowca oraz niekonwencjonalność stosowanych przez niego środków artystycznych powodują, że twórczość ta jest dość słabo reprezentowana w opracowaniach literaturoznawczych. Dramaturg jest też pomijany w najnowszych antologiach, podręcznikach czy opracowaniach leksykograficznych – *casus* słownika bibliograficznego wydanego w 2005 roku pod redakcją Nikołaja Skatowa [*Русская литература*].

Pojedyncze artykuły i rozprawy poświęcone oddzielnym aspektom twórczości dramaturga i pisarza Jewgienija Griszkowca zaczęły pojawiać się w dyskursie naukowym w pierwszym dziesięcioleciu XXI wieku: Galina Wierbicka analizuje tematykę egzystencjalną w kontekście tradycji dramatu Cechowa [Вербицкая 2008], Nadieżda Batiukowa oraz Olga Roginska – środki metajęzykowe [Батюкова 2008, 28–31; Батюкова 2009; Рогинская 2006: 11–14], a Pmira Bołotjan – specyfikę gatunkową [Болотян 2008].

Autorem pierwszego artykułu naukowego w Polsce na temat sztuk Griszkowca był Walenty Piłat, wytrwały badacz i popularyzator dramaturgii rosyjskiej w Polsce [Piłat 2005, 199]. Tę tradycję kontynuują inni badacze, jak np. Lidia Mięśowska z Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu Śląskiego [Mięśowska 2004, 118-126] czy Katarzyna Syska, która na Uniwersytecie Jagiellońskim obroniła rozprawę doktorską na temat *Nowa sentymentalność. Przejawy „świadomości konwergencyjnej” w wybranych monodramach Jewgienija Griszkowca*<sup>5</sup>.

Jednakże Griszkowiec przede wszystkim zyskał popularność na niwie teatralnej. Zdziwiający pozostaje fakt, iż ten – zdawałoby się „na wskroś rosyjski” – twórca stał się również ogromnie popularny w wielu krajach Europy Zachodniej. Spektakle z powodzeniem pokazywane były m.in. w Avignon, Wiedniu, Paryżu, Brukseli, Zurychu, Monachium, Berlinie i oczywiście w Polsce<sup>6</sup>. Debiut na polskiej scenie odbył się 20 stycznia 2001 roku w Teatrze Polskim w Poznaniu. W ramach cyklu „Nowa Dramaturgia Europejska” wśród sztuk i spektakli młodych twórców rosyjskich zaprezentowano monodram *Jak zjadłem psa* [Архангельский 2004]<sup>7</sup>. Zapowiadając to wydarzenie artystyczne, sporo uwagi poświęcono twórczości Jewgienija Griszkowca w grudniowym numerze czasopisma „Dialog” z 2000 roku, w którym opublikowano tłumaczenia sztuk *Jak zjadłem psa* oraz *Zima (Зима)*, wywiady z ich autorem, a także analizy

---

edycji festiwalu Nowy Teatr Europejski – NET. Prawdziwa „duża” premiera spektaklu odbyła się w 1999 roku w Moskwie. W 2011 roku na dziesięciolecie spektaklu Griszkowiec zagrał go po raz ostatni. Spektakl dostępny jest w wersjach wideo, m.in. na stronie internetowej dramaturga.

<sup>5</sup> Zob. wersję elektroniczną rozprawy. W: <https://www.academia.edu/9021464/> Nowa\_sentymentalno%C5%9B%C4%87.\_Przejawy\_%C5%9Bwiadomo%C5%9Bci\_konwergencyjnej\_w\_wybranych\_monodramach\_J.\_Griszkowca [Dostęp 5 IV 2015].

<sup>6</sup> W 2001 roku w Wiedniu niemiecka wersja monodramu otrzymała trzy nagrody w kategoriach: najlepsza sztuka radiowa, najlepszy wykonawca, najlepsze tłumaczenie.

<sup>7</sup> Oprócz monodramu Griszkowca program obejmował próby czytane *Plasteliny* Wasilija Sigariowa, *Dni powszednich wampira* Olega Szyszkiina, *Majakowskiego* Władimira Jepifancewa. Wystąpił także zespół taneczny Tatiany Baganowej w spektaklu *Prowincjonalne tańce*.

Dmitrija Abaulina i Maryli Zielińskiej, która rozpatrując fenomen „nowego sentymentalisty”, wskazywała na oczywiste jej zdaniem skojarzenia z Gombrowiczem [*Coraz rzadziej...* 2000, 118-122; Abaulin 2012, 111-116; Zielińska 2000, 106-110].

Poza granicami Rosji dramaturg wystawia nowe adaptacje swoich sztuk, ale występuje w języku ojczystym. Na potrzeby nierosyjskojęzycznej widowni podczas spektakli wykorzystywana jest technika tłumaczenia ustnego. Griszkwowicz precyzyjnie określa swoje wymagania wobec tłumaczy, z którymi pracuje. Płeć: męczyzna, wiek: zbliżony do autora, tzn. około czterdziestu lat. Przygotowanie zawodowe: nie powinien to być tłumacz konferencyjny, posiadający doświadczenie pracy w kabinach czy też specjalista w zakresie tłumaczenia ustnego. Autor najchętniej współpracuje z osobami, które dobrze znają język rosyjski, jego twórczość oraz specyfikę teatru<sup>8</sup>. Na przykład we Francji w tej roli wystąpił francuski aktor, który studiował w Petersburgu filozofię, a w Niemczech – niemiecki reżyser teatralny, absolwent Rosyjskiego Uniwersytetu Sztuki Teatralnej (GITIS) w Moskwie<sup>9</sup>.

Długość prób z udziałem z tłumacza zależy od tego, czy aktor i tłumacz mieli już okazję ze sobą współpracować. Jeśli tak, próby trwają kilka godzin, jeśli spotykają się po raz pierwszy – na przygotowanie spektaklu potrzeba około dwóch dni. W czasie prób nie porównuje się tekstu wyjściowego z przekładem, gdyż takowego po prostu nie ma. Związane jest to ze szczególnym procesem powstawania monodramów rosyjskiego dramaturga. Griszkwowicz nigdy nie zapisuje tekstów swoich utworów, jeśli zamierza wystawiać je w teatrze. Tę nietypową dla praktyki teatralnej sytuację sam autor tłumaczy w sposób następujący:

Poważnie pisać zacząłem całkiem niedawno, przed pięcioma laty. Musiałem oddać do tłumaczenia tekst monodramu *Jak zjadłem psa*. Zacząłem zapisywać to, co mówię na scenie i uświadomiłem sobie, że dokonać tego się nie da. Na scenie mówię mało. Kiedy zanotowałem wszystkie swoje wypowiedzi, okazało się, że tego nie wystarcza, by pojąć, o co mi chodzi. Na scenie mam własne „ja”, wpływam na widza swoją osobowością, mogę wykonywać jakieś gesty, a kiedy jest książka i są postacie – mnie nie ma<sup>10</sup>.

Zatem, przygotowując swoje monodramy, aktor nie korzysta z napisanego wcześniej tekstu. Wstępnie powstaje spójna koncepcja scenariusza, ale zasadniczy wariant monodramu kreowany jest niejako „na żywo”, bezpośrednio na scenie. Griszkwowicz podkreśla, że nie powtarza przed publicznością nauczonego

<sup>8</sup> Na podstawie wypowiedzi Jewgienija Griszkwowca w programie autorskim Tatiany Tolstoj i Awdotii Smirnowej (wszystkie cytaty podaję w tłumaczeniu własnym – I.A.N.); por. [*Школа злословия...*].

<sup>9</sup> Znany także jako Moskiewska Akademia Teatralna (Российский университет театрального искусства – ГИТИС lub РУТИ – ГИТИС), wcześniej m.in. Государственный институт театрального искусства – ГИТИС.

<sup>10</sup> Na podstawie monologu wygłoszonego 20 maja 2004 roku podczas 49. Międzynarodowych Targów Książki w Warszawie, na których Rosja była gościem honorowym – zob. [Griszkwowicz 2004].

na pamięć tekstu, nie nazywa tego również improwizacją, ale odtwarzaniem własnego tekstu, na który składają się wcześniejsze przemyślenia i dialogi wewnętrzne. Następnie sztuka jest nagrywana na wideo i dopiero na podstawie nagrania zapisywany jest tekst, który jest publikowany lub udostępniany w Internecie. Sytuacja ulega swoistemu odwróceniu w stosunku do tradycyjnej metody powstawania utworu dramatycznego i jego scenicznej realizacji. W rezultacie każde przedstawienie stanowi odrębną historię i niezależny wariant pierwotnej koncepcji.

Próby z udziałem tłumacza mają formę próbnych spektakli, w trakcie których wyjaśnia się trudności przekładowe oraz konieczne zmiany, wynikające ze specyfiki językowej oraz kontekstów kulturowych:

Pierwsze moje spotkanie z zagraniczną publicznością miało miejsce w Finlandii. Oczywiście, dokonałem wielu zmian w tekście. Zrezygnowałem ze szczegółów, które po prostu byłyby nieczytelne, choćby tych, które dotyczyły naszych filmów, obrazów czy podręczników szkolnych. (...) kiedy gram za granicą, zmieniam całe partie tekstu. W *Jak zjadłem psa* jest ważny fragment o radzieckich filmach animowanych dla dzieci, który (...) zawsze przyjmowany jest w Rosji ze śmiechem i oklaskami. W Anglii zamieniłem go na zupełnie inny tekst – o tym, jak się w dzieciństwie czeka na dzień urodzin: czekasz na prezenty, wiesz już, że rodzice poszli do sklepu, przynieśli coś do domu, a teraz gdzieś to ukryli. Wiesz, że prezent znajduje się już w domu i z wrażenia nie możesz zasnąć, a nazajutrz rano rodzice budzą się i uśmiechnięci, zadowoleni wręczają ci... książkę. Po tym fragmencie widzowie w Anglii nie dawali mi mówić chyba z dziesięć minut. Takich przykładów mogę podać więcej. Na przykład w angielskim przekładzie *Zimy* postanowiłem zastąpić ustęp, w którym jeden z żołnierzy opowiada *Tarasa Bulbę*, opowiadaniem – *Olivera Twista*, ponieważ chodzi tu o utwór, który wszyscy znają ze szkoły i którego potem już nikt nie czyta. Dla Anglików to zapewne Dickens. Gogol będzie dla nich niezrozumiały<sup>11</sup>.

Modyfikacjom ulegają także najbardziej charakterystyczne sceny monodramu, jak chociażby ta opowiadająca o pierwszoklasiście na dalekiej syberyjskiej prowincji, który z niechęcią wstaje w mroźny poranek i szycuje się do szkoły. Opisywana sytuacja jest na tyle uniwersalna, że może być odbierana przez mieszkańców wielu rosyjskich miast – od Kemerowa po Archangielsk, od Rostowa nad Donem po Jekaterinburg – jako typowa dla lokalnej przestrzeni topograficznej. Natomiast poza granicami Rosji pozbawiona jest czytelnych kodów kulturowych. Dlatego też, w zależności od potrzeb, poszczególne elementy tego przekazu są modyfikowane. Na przykład podczas spektaklu w Słowenii śnieg został zastąpiony deszczem, a opis przeszywającego syberyjskiego wiatru – obślizgłymi wilgotnymi liśćmi:

Перед этим я всегда работаю с переводчиком. (...) Мы с ним разбираем текст с точки зрения понятно – непонятно. И целые куски текста я убираю и заменяю их другими. Например, когда работаешь в Словении, там про снег говорить

<sup>11</sup> Fragment z rozmowy Jewgienija Griszkowca i Katarzyny Osińskiej przeprowadzonej w czerwcu i uzupełnionej we wrześniu 2000 roku za pośrednictwem Internetu – cyt. wg [Coraz rzadziej... 2000, 119-120].

не особенно нужно, потому что они его видели только в горах и он не является тем самым, что мешает так сильно, когда ты идешь в школу. То есть я заменял это чем-то другим, дождем, например. Они говорят, что очень много листьев, которые скользкие, – я говорю про скользкие листья осенью, когда идут в школу дети, и так далее [*Школа злословия...*].

W czasie samego spektaklu tłumacz nie korzysta z żadnych notatek. Tłumaczenie odbywa się poprzez zastosowanie dwóch wariantów technicznych. Czasem widzowie, nie widząc tłumacza, słyszą jego głos „zza sceny” za pośrednictwem ogólnego nagłośnienia. Najczęściej jednak tłumacz jest obecny na scenie obok aktora i tłumaczy wypowiedzi aktora konsekwentnie do mikrofonu. Jego „równorzędna” rolę podkreśla sam aktor, który zwraca się nie tylko do publiczności, lecz także bezpośrednio do tłumacza. Niejednokrotnie odbywa się improwizowany minidialog, który spontanicznie nawiązuje się między aktorem a tłumaczem. Poza tym tłumacz może wpływać na przebieg spektaklu, np. prosząc o powtórzenie niezrozumiałej lub zbyt szybko wypowiedzianej kwestii czy też przerwę na wypicie wody. Tym samym tłumacz staje się aktywnym uczestnikiem spektaklu.

Trzeba przyznać, że realizacja monodramu z zastosowaniem takiej techniki tłumaczenia jest dużym wyzwaniem zarówno dla tłumacza, jak i widza. Specyficzna sytuacja komunikacyjna i szczególna rola tłumacza w monodramie Jewgienija Griszkowca odbierana jest jako „wartość naddana” całego spektaklu:

Несколько лет назад моноспектакль, придуманный и лично исполненный популярным российским драматургом, актером и режиссером Евгением Гришковцом *Как я съел собаку* во время его гастролей в Польше, произвел огромное впечатление на варшавян. Стоит добавить, что спектакль шел с синхронным переводом на польский язык. Причем переводчик был на сцене и, как потом признался сам Гришковец, неожиданно для него самого стал оригинальным элементом спектакля. Эмоциональнейший текст Гришковца, намеренно бесстрастно звучащий на чужом, в данном случае польском языке, только оттенял обаяние происходившего. Спектакль понравился не только зрителям, но и варшавской театральной богеме [Гришковец, *Как я съел собаку*].

Trudno jednak w pełni podzielać entuzjazm polskich krytyków wobec roli tłumaczenia teatralnego<sup>12</sup>. W tym przypadku mamy bowiem do czynienia z „efektem echa”, który bezsprzecznie zakłóca odbiór spektaklu. Każda replika bohatera wywołuje dwuetapową reakcję widzów: w pierwszej kolejności reagują widzowie znający język rosyjski, a z opóźnieniem – pozostali. Reakcje i śmiech tych ostatnich nakładają się na kolejną replikę aktora. Typowym w przypadku nietłumaczonej wersji monodramu jest to, że swoje opowiadanie i urywane działania „Griszkowiec akcentuje krótkimi, urywanymi gestami, które nie ilustrują czynności, ale mimo to pozostają doskonale czytelne” [Zielińska 2000, 108].

<sup>12</sup> Autorka miała okazję być widzem monodramu *Jak zjadłem psa*, który był prezentowany w Teatrze im. Stefana Jaracza w Olsztynie podczas X Olsztyńskich Spotkań Teatralnych (Międzynarodowy „Letni Festiwal Teatralny na Pomostach – 2005”). Podczas olsztyńskiego pokazu tłumacz zajmował miejsce z boku, między widownią a sceną.

Natomiast podczas tłumaczonych monodramów aktor wielokrotnie zastyga w nienaturalnych pozach, czekając na tłumaczenie wypowiedzianej przez siebie frazy. Paradoksalność tej sytuacji polega na tym, że translacja, która ma na celu wzajemną komunikację, w istocie częściowo ją zakłóca, a niekiedy wręcz uniemożliwia. Bardzo trudno bowiem poczuć atmosferę spektaklu, zatopić się w indywidualnej historii bohatera, którą rozbija „obce słowo i gest”. Ponadto powstaje wrażenie, że nietypowa sytuacja komunikacyjna ogranicza swobodę aktorską. Dwuetapowa reakcja widowni w trakcie trwania całego spektaklu oraz dostosowywanie się mówiącego do reakcji językowej tłumacza i spóźnionej reakcji widowni pozbawia spektakl typowej dla teatru Griszkowca dynamiki, narusza spójność między wypowiedzianym słowem, wykonywanym gestem, mimiką a reakcją widzów. Zupełnie zanika pauza, która stanowi integralną część monologów rosyjskiego dramaturga.

Monodram w wersji oryginalnej zwykle trwa, jak określa to sam autor na początku swoich spektakli, nie mniej niż godzinę i nie więcej niż godzinę i czterdzieści minut. Długość trwania spektaklu z zastosowaniem tłumaczenia konsekwentnie w zasadzie nie ulega zmianie, a to oznacza, że monodram prezentowany jest w bardzo okrojonym wariacie. W rezultacie widz pozostaje z poczuciem niedosytu. A przecież widzowie przyszli do teatru, aby podziwiać pantomimiczne zdolności Griszkowca, słuchać jego szczególnej manieri mówienia, niepowtarzalnego tembru głosu i artykulacji. Spodziewali się obejrzeć monodram Jewgienija Griszkowca – wyjątkowy teatr jednego aktora. Natomiast oglądają spektakl, w którym oprócz umiejętności aktorskich Griszkowca podziwiają (lub nie!) umiejętności językowe i teatralne tłumacza.

Należy przy tym zauważyć, że wyrażone przez nas stanowisko nie jest odosobnione, o czym świadczą opinie widzów z różnych krajów oraz komentarze na temat spektakli udostępnione w Internecie:

Сидевшая за моей спиной женщина громко всхлипнула и начала смеяться. «Чешка», – машинально отложило в голове, потому что смех раздался через несколько секунд после того, как начала смеяться я сама. За эти несколько секунд прозвучал перевод очередной фразы моноспектакля Евгения Гришковца *Как я съел собаку*. Зал хохотал и подозрительно шуршал бумажными носовыми платками, громко хлопал в ладоши и замолкал, вслушиваясь в каждую фразу. Начинили русские зрители, эхом им вторили чехи [Гришковец, *Как я съел собаку*].

Odrębna kategoria problemów przekładowych związana jest z samą materią słowa. Proces transpozycji utworów Jewgienija Griszkowca w obcą przestrzeń kulturową utrudnia przede wszystkim fakt, że są one silnie osadzone w realiach ZSRR i postsowieckiej Rosji. Monodramy rosyjskiego dramaturga to „tragikomiczna medytacja” na temat dnia powszedniego, ulubionych rosyjskich piosenek, sylwestrowej sałatki (*салат оливье*), służby wojskowej w rosyjskiej flocie, podróży kolejną transsyberyjską itd. Odwołują się zatem do zbiorowej pamięci Rosjan.

Ponadto specyfika monodramów Griszkowca polegająca na swoistym dialogu z publicznością sprawia, że wiele w tym dialogu oparte jest na efekcie „rozpoznawalności” w odniesieniu do rodzimej rzeczywistości, doskonale znanej współromówcy, którego wyobraźnia powinna uruchamiać się przy takich słowach-kluczach, jak „металлический подстаканник”, „сахар-рафинад” itp. Natomiast dramaturg wielokrotnie spotykał się z sytuacją, gdy nawet pojedyncze słowa czy pojęcia okazywały się nieprzetłumaczalne na język innej kultury: „Они не могут перевести слово «восвояси». Я иду восвояси, знаете такое место – вот я к себе иду. Или я говорю – здесь не просто этого много, а здесь это сплошь – тоже не могут перевести, никто не может перевести” [*Евгений Гришковец: „Театр...”*]. W takich sytuacjach Griszkowiec chętnie korzysta z dodatkowych wyjaśnień, gdyż nie jest jego zamiarem epatowanie egzotyką, zadziwianie „obcej” publiczności. Jeśli jakiś element kulturowy jest typowy dla rzeczywistości rosyjskiej, ale może dziwić, a nawet szokować przedstawiciela innego obszaru kulturowego, aktor wprowadza opis objaśniający:

И никакой экзотики я не оставляю. И еще всегда даю серьезное вступление в текст: то, что я расскажу, – ...история службы – это не какая-то экзотическая история, все служили, в этом нет ничего удивительного. Я также говорю о том, чего им там в Словении или Швейцарии не понять, а для меня это было абсолютно нормально, когда мы ехали там с мамой или с папой из города Кемерово на море и это занимало трое суток на поезде и трое суток обратно, и что из трех недель отпуска моих родителей мы неделю проводили в поезде – это было нормально. Это когда я говорю про поезда – чтобы не поняли это как какую-то экзотику, которой я хочу удивить, нет, это абсолютно нормальное дело [*Евгений Гришковец: „Театр...”*].

Jak odnotowaliśmy wcześniej, Jewgienij Griszkowiec jest jednocześnie autorem, reżyserem i wykonawcą swoich tekstów. Wobec tego trudno wyobrazić sobie poszczególne utwory w innym wariantcie niż wykonanie autorskie, bez typowych elementów pantomimy, rozpoznawalnej intonacji, swobodnej improwizacji i charakterystycznych zabiegów scenicznych. Jednak od drugiej połowy lat dziewięćdziesiątych utwory Griszkowca regularnie pojawiają się scenach rosyjskich i zagranicznych teatrów w nowych adaptacjach innych reżyserów i w wykonaniu innych aktorów.

Także polskie teatry pokazywały sztuki i monodramy rosyjskiego dramaturga, w tym *Jednocześnie (Одновременно)*<sup>13</sup>, *Zima (Зима)*<sup>14</sup>, *Miasto (Город)*<sup>15</sup>,

<sup>13</sup> Sztukę *Jednocześnie* w tłumaczeniu Agnieszki Lubomiry Piotrowskiej wystawił Teatr Studio im. St. I. Witkiewicza w Warszawie (reż. Łukasz Garlicki, 2014).

<sup>14</sup> Sztuka *Zima* w tłumaczeniu Ireny Lewandowskiej była wystawiana na scenach następujących teatrów: Teatr Narodowy w Warszawie (2001), Teatr Krypta Szczecin (2001), Teatr Studio im. Stanisława Ignacego Witkiewicza w Warszawie (2002), Teatr Dramatyczny w Warszawie (reż. Łukasz Garlicki, 2004).

<sup>15</sup> Sztukę *Miasto* w tłumaczeniu Anny Mirkes-Radziwon i Marka Radziwona wystawił Teatr Ateneum im. Stefana Jaracza w Warszawie (reż. Artur Urbański, 2009).



*Obleżenie (Ocađa)*<sup>16</sup>, *Planeta (Планета)*<sup>17</sup>. Wyciszony groteskowo-sentymentalny teatr Jewgienija Griszkowca niezmiennie zyskuje przychylne opinie krytyków, jednak największej liczby teatralnych adaptacji oraz wyróżnień doczekał się monodram *Jak zjadłem psa*<sup>18</sup>. Sztuka była prezentowana m.in. w Teatrze im. Heleny Modrzejewskiej w Legnicy (premiera: 6 marca 2004 roku), Teatrze im. Wojciecha Bogusławskiego w Kaliszu (11 września 2004 roku), Teatrze NN w Lublinie (29 stycznia 2005 roku), Teatrze CST w Cieszynie (5 czerwca 2009 roku), Lubuskim Teatrze im. Leona Kruczkowskiego w Zielonej Górze (5 listopada 2010 roku, reż. Michaił Siegoczyński), na Scenie Kameralnej Teatru im. Stefana Jaracza (16 lipca 2012 roku, opieka reżyserska: Tatiana Asmołkowa, Walery Łysenko).

Złożoność świata i jednocześnie uniwersalność przeżyć głównego bohatera, opisywanych przez rosyjskiego dramaturga, dają możliwość różnorodnych interpretacji i polscy reżyserzy dość swobodnie korzystają z tego przywileju:

Postanowiliśmy zabawić się tekstem Griszkowca na wielu poziomach wyróciliśmy do góry nogami przestrzeń Wytwórni, wykorzystaliśmy znane rosyjskie hity, postanowiliśmy być ckliwi i sentymentalni. Na naszej Planecie nie boimy się łez i wzruszeń. Na naszej Planecie niczego nie udajemy. Nasza Planeta to Planeta słów, które z prędkością światła docierają wprost do naszego serca<sup>19</sup>.

Grishkowicz pozytywnie odbiera wszelkie transformacje przekładowe własnych tekstów. Jego zdaniem wariatywność to warunek *sine qua non* ich istnienia, dlatego nie nazywa swoich monodramów sztukami, ale „propozycjami” (*предложение*), które z założenia mogą być różnie interpretowane, poddawane przekształceniom i uzupełnieniom. Na początku spektaklu *Jak zjadłem psa* autor obwieszcza wręcz, że prezentowany monodram to jeden z możliwych wariantów: „Текст можно дополнять собственными историями и наблюдениями. Те моменты, которые особенно не нравятся, можно опускать”<sup>20</sup>. Istotę tłumaczenia Grishkowicz rozumie bowiem jako pewnego

<sup>16</sup> Sztukę *Obleżenie* w tłumaczeniu Agnieszki Lubomiry Piotrowskiej wystawił Teatr Bagatela im. Tadeusza Boya-Żeleńskiego w Krakowie (reż. Małgorzata Bogajewska, 2011).

<sup>17</sup> Sztuka *Planeta* w tłumaczeniu Agnieszki Lubomiry Piotrowskiej była wystawiana na scenach następujących teatrów: Teatr Wytwórnia w Warszawie (reż. Monika Powalisz, 2006), Teatr im. Stanisława Ignacego Witkiewicza w Zakopanem (2012).

<sup>18</sup> Monodram *Jednocześnie* w wykonaniu Pawła Pabisiaka otrzymał Grand Prix w konkursie otwierającym Wrocławskie Spotkania Teatrów Jednego Aktora. Dramat wyróżniono na Międzynarodowym Festiwalu Teatralnym „Zderzenia” w Kłodzku, a także na Ogólnopolskim Festiwalu Monodramu Współczesnego w Warszawie w Starej ProchoOFFni. Na wymienionych imprezach nagrodzono również Marka Sitarskiego, byłego aktora Teatru im. Heleny Modrzejewskiej, który wystawiał tam sztukę *Jak zjadłem psa* – zob. (Wakar 2009); informacje na portalu poświęconym rosyjskim wydarzeniom kulturalnym. W: [www.rosyjskaruletka.edu.pl](http://www.rosyjskaruletka.edu.pl) [Dostęp 20 II 2015]; [*Nie było czasu...* 2010, 48-49].

<sup>19</sup> Wypowiedź Moniki Powalisz. W: <http://culture.pl/pl/dzielo/jewgienij-grishkowicz-planeta> [Dostęp 5 IV 2015].

<sup>20</sup> Didaskalia do spektaklu *Jak zjadłem psa*. W: <http://odnorenno.com/read> [Dostęp 4 IV 2015].

rodzaju kompromis. Przekład jego zdaniem powinien sprzyjać powstaniu nowego wariantu spektaklu, a nie tłumaczeniu kanonicznego tekstu:

Я знал, что что-то потеряется. Любой перевод – это компромисс. Но хотелось, чтобы это был не перевод канонического текста, а новый вариант спектакля. [...] То, что идет за границей, – это не перевод спектакля, это, скорее, другая его редакция, совсем другой вариант. Который по отношению к первоначальному тексту компромиссен<sup>21</sup>.

Griszkowiec nie opatruje również swoich monodramów didaskaliami. Rezygnuje ze szczegółowego opisu wyglądu bohaterów, rekwizytów, przestrzeni, pozostawiając dowolność reżyserom w konstruowaniu scenariusza oraz realizacji sztuki teatralnej. Zamieszczanie rozbudowanych tekstów pobocznych traktuje jako brak wiary w umiejętności i kompetencje reżysera oraz twórców spektaklu. Tym samym, jak zauważa Katarzyna Syska, utwory te zyskują status swoistego megatekstu, dającego możliwość dopowiedzeń i dużą dowolność konkretyzacji (Syska).

W kontekście omawianych przez nas zagadnień ważna jest również ocena słuszności wyboru ekwiwalentów translatorskich z punktu widzenia indywidualnego stylu autora. Warto przy tym zauważyć, że twórczość Griszkowca cechuje szczególna „osobowość literacka” oraz dążenie do przekazania prawdy o życiu zwykłego człowieka. Artystycznie przełożyło się to na próbę stworzenia niepowtarzalnego idiolektu. Za najważniejsze cechy stylu Griszkowca należy uznać realizm języka, prostotę wysłowienia, połączoną z głębokim liryzmem i dobitnością słowa. Charakterystyczną jest składnia, naśladująca mowę potoczną lub chaotyczny monolog wewnętrzny. Narracja zachowuje strukturę języka mówionego, a wypowiedzi postaci skomponowane są z urywanych fraz, zdań prostych lub równoważników zdań, pytań, powtórzeń, długich ciągów wyrazowych pełnych dygresji, wstawek, przypomnień i zwrotów myśli. Emocjonalność wypowiedzi i narracji bohatera budują typowe dla niej wykrzyknienia oraz użycia wyrażen potocznych i frazeologizmów.

W tym sensie zasadniczą w procesie przekładu pozostaje strategia wobec odbiorcy:

Opiera się ona głównie na przypisywanych drugiemu kompetencji językowych: zna, czy nie zna języka, w jakim powstał oryginał, jest bi- czy monolingwista? Jest to z punktu widzenia teorii przekładu w ogóle strategia prymarna, lecz w tłumaczeniu artystycznym dalecy jesteśmy od przypisywania jej roli pierwszorzędnej. Interesowałyby nas tu przede wszystkim kompetencje literackie odbiorcy, niezależnie od jego lepszych czy gorszych kwalifikacji językowych. Pytanie sprowadza się do tego: czy odbiorca zna konwencje, w jakich powstał oryginał, czy zatem jest w stanie dokonać elementarnych operacji metaliterackich, zestawiając ze sobą kody obce i rodzinne jako równoważne pod pewnymi względami? Idzie, najogólniej mówiąc, o kompetencje takiego odbiorcy, który umiałby odnieść sensy przekładanego dzieła do ponadjednostkowych reguł, jakie go przerastają [Świech 1975, 11-12].

<sup>21</sup> Zob. [http://www.profile.ru/arkhiv/item/45579-items\\_10183](http://www.profile.ru/arkhiv/item/45579-items_10183) [Dostęp 4 IV 2015].

Na scenach polskich monodram prezentowany jest w propozycji translatorskiej Ireny Lewandowskiej, doświadczonej tłumaczki współczesnej literatury rosyjskiej. Co możemy powiedzieć o „funkcjonalnej wydolności, zdatności i skuteczności” tłumaczenia monodramu *Jak zjadłem psa* na język polski? Tłumaczka wybrała metodę mieszaną – adaptacyjno-egzotyzującą. Adaptacja pozwoliła na większą swobodę językową i różnorodność stylistyczną i wyraźnie zaznaczoną ekspresję wypowiedzi. Strategia translatorska oparta na egzotyzacji<sup>22</sup>, widoczna w przypadku transpozycji nazw własnych (Zinaida Nikołajewa, Ostrow Russki), konkretyzowała przestrzeń obcą kulturowo. W charakterze egzemplifikacji przywołajmy kilka przykładów:

Oryginał	Tłumaczenie Ireny Lewandowskiej <sup>1</sup>
Меня нет... Того, которого так любят, ждут... Того единственного... Его нету. Меня – того, нет. А мои родные об этом не знают. А меня нет.	Mnie już nie ma... Tego, którego tak kochają, czekają... Tego jedyne... Nie ma go. Mnie – tamtego, już nie ma. A moi najukochańsi o tym wiedzą. Że mnie nie ma. (s. 103)
Какой Байкал? Да до него дальше, чем до Африки... Намного дальше... А школьники в Хабаровске пишут сочинение в девятом классе «Петербург Достоевского». Какой Петербург? О чем вы? Семь часов разницы между этими городами, и березы..., много..., много..., много берез.	Jaki znowu Bajkał? Do Bajkału dalej niż do Afryki... Bez porównania dalej... A uczniowie z dziewiątej klasy w Chabarowsku piszą wypracowanie „Petersburg Dostojewskiego”. Jaki znowu Petersburg? O czym wy mówicie? Między tymi miastami jest różnica siedmiu godzin, i brzozy... Dużo... dużo... dużo brzoź. (s. 93)
Мы делали очень много всякой фигни... Все это, понятно, называлось – «защита Родины». Сейчас ясно, что делали мы это нормально – никто не нападал на нас в это время. Так ведь.	Robiliśmy mnóstwo bezsensownych rzeczy... To wszystko, rzecz jasna nazywało się – „Obrona Ojczyzny”. Teraz jest już jasne, że odbywało się tak jak trzeba. – Nikt w tym czasie na nas nie napadł. Otóż to. (s. 99)
Я помню, как эти ребята, родившиеся где-то в Ферганской долине, шли в строю с нами и пели... громко...: Россия, любимая моя, Поля родные, березки, тополя...	Pamiętam, jak ci chłopcy urodzeni gdzieś w Dolinie Fergany szli w szeregu razem z nami i śpiewali... głośno: Rosjo, kraju ukochany Ojczyste pola, brzozy i kurhany... (s. 98)

<sup>1</sup> Podaję na podstawie tłumaczenia Ireny Lewandowskiej zamieszczonego w czasopiśmie „Dialog”. Zob. [Griszkowicz 2000, 90-105]. Tłumaczenia fragmentów monodramu możemy również znaleźć w publikacjach naukowych, na przykład w rozprawie doktorskiej E. Borkowskiej *Współczesna literatura rosyjska w kontekście badań kulturowych. Problem tożsamości oraz wielokulturowości na obszarze byłego Związku Radzieckiego*, napisanej pod kierunkiem dr hab. Grażyny Bobilewicz, prof. Instytutu Sławistyki PAN.

Zestawione „przekładowe ekwiwalenty” pozwalają ustalić wspólne dla języka polskiego i rosyjskiego ujmowanie fragmentów rzeczywistości. Tłumaczka uciekała się głównie do analogów odpowiadających ogólnemu znaczeniu

<sup>22</sup> „Egzotyzującymi sposobami tłumaczenia nazwiemy te działania translatorskie, których produktem jest jednostka przekładu będąca potencjalnym nośnikiem obcości, i dlatego zwracająca uwagę odbiorcy, ewokująca w jego świadomości mniej lub bardziej skonkretyzowane wyobrażenie obcego środowiska (kraju, kultury) i/lub języka. Wtedy mamy do czynienia z elementami przekładu, z punktu widzenia kategorii obcości nacechowanymi, na przykład nazwami realiów”. Zob. [Lewicki 2000, 145].

тексту oryginalnego. Tym samym możemy stwierdzić, że zostały odnalezione „adekwatne struktury”. W języku scenicznym Griszkowca dominują słowa pospolite i potoczne, które w przekładzie nie straciły żywości języka oryginału, bezpośredniości i ostrości środków wyrazu charakterystycznych dla stylu pisarskiego Griszkowca.

Należy jednak zaznaczyć, iż w pojedynczych przypadkach nie udało się zachować równowagi stylistycznej. Dotyczy to przede wszystkim transpozycji leksyki nienormatywnej i żargonu wojskowego:

Woryginale	W tłumaczeniu
<p>Нас там встретили офицеры и прочие другие люди. Офицеры считали себя аристократами и поэтому не матерились.... Никогда! Они просто так говорили:</p> <p>– Здравствуйте, <b>мля</b>, товарищи матросы, мля! Я знаю, мля, что вам, мля, сейчас, мля, тяжело и трудно, мля! Это потому, мля, что вы, мля, думаете о доме, мля.</p> <p>(Они не матерились, просто губы сами прошевеливали нужные уточнения). Так вот!</p> <p>– Вы думаете, что дома у мамки было вам лучше. <b>Так вот – вы ошибаетесь, мля.</b> Теперь и надолго, мля, кроме нас, мля, у вас, мля, никого, мля, роднее, мля, нет, мля. А чтобы не думать о доме, мля, нужно иметь три простых мужских желания! Это – пить, есть, и спать! Поэтому, мы будем давать вам мало есть, пить, и спать. Мля.</p>	<p>Powitali nas tam oficerowie i jeszcze jacyś ludzie. Oficerowie uważali się za arytokratów i dlatego nie przeklinali... Nigdy! Po prostu mówili tak:</p> <p>„Witajcie, <b>kurna</b>, towarzysze marynarze, kurna! To dlatego, kurna, że, kurna, myślicie, kurna, jest ciężko i trudno, kurna! To dlatego, kurna, myślicie o domu, kurna.</p> <p>(Nie przeklinali, po prostu wargi same wymawiały konieczne uściślenia.) A więc!</p> <p>Myślicie, że w domu u mamy było wam lepiej. <b>No więc – kurna, jesteście w błędzie, kurna.</b> Teraz i na długo, kurna, oprócz nas, kurna, wy, kurna, nikogo, kurna, nie macie, kurna. I mieć nie będziecie, kurna, kurna. A żeby nie myśleć o domu, kurna, trzeba mieć trzy proste, męskie pragnienia! To znaczy – chcieć pić, jeść i spać!. Dlatego my będziemy dbać, żebyście mało jedli, mało pili i mało spali. Kurna.” (s. 94)</p>
<p>Там, на Русском острове (вот название) все было – ритуал. Все было продумано, и во всем была видна традиция. Издавна. Всегда! Но самым грандиозным действием был – «перессык»!</p> <p>Для участия в этом ритуале нужно было, ну... мм-м... попасть на Русский остров.... Попасть.</p>	<p>Tam na Ostrowie Russim (niezła nazwa) wszystko było rytuałem. Wszystko było przemyślane i we wszystkim widać było tradycję. Pradawną. Od zawsze! Ale najwspanialszym obrządkiem było „szczywo”!</p> <p>Żeby uczestniczyć w tym rytuale, trzeba było, no... trafić na Ostrow Russki... Trafić. (s. 95).</p>
<p>Мы бежали поротно, а все шумело и орало: «Быстрее, мля, вы че..е..е. А!? Вы ма....а.... И.... Бегом..., еще бегомее, падлы, мля а...а...а». А мы бежали, бежали. Все такие коротко, клочковато постриженные, с черными шеями, разноцветные, в мятых, длинных синих <b>трусах</b>. Бежали к морю.</p>	<p>Biegliśmy, każda kompania oddzielnie, a wszystko dookoła huczało i wrzeszczało: „Szybciej, <b>kurna, wy takie owakieeee... Co jest?! Waszaaaa... I... Biegiem... jeszcze biegiem ścierwa, kurna, eeeee</b>”. A my biegliśmy, biegliśmy. Wszyscy tak krótko, klaczasto ostrzyżeni, z czarnymi szyjami, w wymiętych długich granatowych <b>gaciach</b>. (s. 95)</p>
<p>«Ну, ты давай там..., <b>морьяк на суше не дешевка!</b> «Дам...»! «Девкам там покажи, пока мы тут...». «Покажу...». «<b>Не дрейфь, ты там...</b>» «<b>Да не сыте – как-нибудь разберусь...</b>»</p>	<p>„No, ty tam nie daj sobie... <b>marynarz i na ładzie nie byle kto!</b>” „Nie dam!” „Pokaż tam dziewczuchom, póki my tutaj...” „Pokażę...” „<b>Nie bój nic...</b>” „<b>Przeście pierprzyć – jakoś dam radę</b>” (s. 104)</p>

Dokonana przez nas próba zestawienia tekstu oryginału i tekstu tłumaczenia nie określa w sposób jednoznaczny sposobu transllokacji idiosylu pisarza w przekładzie. Niemniej jednak wskazuje na wiele zagadnień teoretycznych w dziedzinie badania tekstowych cech idiosylu i specyfiki jego istnienia w wypowiedzi artystycznej. Przedstawiony materiał pozwala wysnuć tezę, iż idiosyl Griszkowca skupia w sobie wiele z problemów współczesnego przekładu literackiego, które wymagają pogłębionej analizy zwłaszcza w kontekście komunikacyjnej teorii tekstu. Potwierdzenia słuszności naszej tezy może szukać w zainteresowaniu badaczy funkcjonowaniem jednostek językowych w wypowiedzi artystycznej, które możemy odnotować na obecnym etapie rozwoju lingwistyki. Owe zainteresowanie z kolei określiło aktywny rozwój teorii komunikacji w aspekcie problemów stylistycznych, co potwierdzają badania współczesnych lingwistów.

Ponadto analiza tłumaczenia na język polski monodramu *Jak zjadłem psa* nasuwa spostrzeżenia natury ogólnej. Przedstawiony materiał świadczy o złożoności procesu przekładu, o istocie takich elementów przekazu artystycznego jak warunek wewnętrznej spójności oraz koherencji względem tekstu źródłowego, kompetencje literackie polskiego odbiorcy, stylistyka, względy kulturowe, strategia wobec odbiorcy czy kontekst historycznoliteracki.

Podjęty przez nas temat mieści się w nurcie badań nad przekładem teatralnym, który obejmuje takie aspekty, jak współpraca tłumacza z teatrem, granica między tłumaczeniem a adaptacją, odstępstwa od filologicznej wierności literze oryginału na rzecz prawa dzieła sztuki do „ponadczasowego” życia na scenie historycznie i artystycznie. Powyższe zagadnienia stają się również punktem wyjścia do dyskusji z udziałem zawodowych tłumaczy i przedstawicieli środowiska teatralnego. 11 marca 2014 roku, w ramach cyklu „Mała Literacka”, odbył się panel dyskusyjny „Tłumacz w teatrze” zorganizowany wspólnie z Gazetą Teatralną „Didaskalia”, w którym wzięli udział: Karolina Bikont<sup>23</sup>, Monika Muskała<sup>24</sup>, Małgorzata Sugiera<sup>25</sup>, Piotr

<sup>23</sup> Karolina Bikont – tłumaczka sztuk teatralnych z języka niemieckiego (m.in. Petera Turriniego, Dei Loher, Sibylle Berg, Rolanda Schimmelpfenniga, Mariusa von Mayenburga, Elfriede Jelinek, Einara Schleea, Igora Bauersimy, Falka Richtera, Ódona von Horvátha, Arthura Schnitzlera) oraz z języka polskiego na niemiecki (Ingmara Villqista, Dagny Ślepowońskiej, Marka Koterskiego oraz Michała Walczaka). Często tłumaczy na potrzeby konkretnej realizacji teatralnej (współpracuje np. z Mają Kleczewską podczas jej realizacji dramatów Elfriede Jelinek). Tłumaczka i redaktorka w Agencji Dramatu i Teatru „ADiT”.

<sup>24</sup> Monika Muskała – autorka sztuk teatralnych (*Podróż do Buenos Aires. Work in Regress* –2001 i *Daily Soup* 2007, z siostrą Gabriellą Muskałą) i tłumaczka dramaturgii niemieckojęzycznej (m. in. Wenera Schwaba, Heintera Müllera, Thomasa Bernharda, Ódona von Horvátha, Friedricha Schillera). Współpracuje z reżyserami teatralnymi jako tłumaczka i dramaturżka (*Lulu* w reż. Michała Borczucha, *Kazimierz i Karolina* w reż. Jana Klaty).

<sup>25</sup> Małgorzata Sugiera – profesor zwyczajny Uniwersytetu Jagiellońskiego i kierownik Katedry Performatyki UJ. Jej zainteresowania naukowe obejmują historię i poetykę europejskiego dramatu XX wieku oraz problematykę gender i queer. Opublikowała dziesięć monografii, ostatnio *Upiory i inne powroty. Pamięć – historia – dramat* (2005), *Inny Szekspir. Nowe lektury europejskiego kanonu* (2009) oraz *W pułapce przeciwieństw. Ideologie tożsamości* (2012, z Mateuszem Borowskim).

Olkusz<sup>26</sup> i Agnieszka Lubomira Piotrowska<sup>27</sup>. Uczestnicy dyskusji podkreślali, że na przestrzeni ostatnich lat status tłumacza teatralnego uległ radykalnym zmianom. Obecnie tym rodzajem tłumaczenia zajmują się nie tylko osoby z wykształceniem filologicznym, lecz także praktycy – aktorzy, reżyserzy czy dyrektorzy teatrów. Ponadto tłumacze coraz częściej pracują w stałych tandemach inscenizatorskich, aktywnie uczestnicząc w procesie powstawania przedstawienia:

asystują reżyserowi podczas prób jako konsultanci, dramaturdzy, adaptatorzy, piszą teksty i redagują programy edukacyjne towarzyszące premierom; organizują też spotkania i festiwale, bywają kuratorami i networkerami inicjującymi transfer międzykulturowy. Są jedną z najbardziej aktywnych, a równocześnie jedną z najbardziej niedocenianych grup w polskim teatrze [*Tłumacz w teatrze*].

Podobna problematyka dominowała podczas obchodów Międzynarodowego Dnia Tłumacza w Warszawie we wrześniu 2013 roku. W dyskusji zorganizowanej w Teatrze Polskim im. Arnolda Szyfmana przez EUNIC Warszawa wraz ze Stowarzyszeniem Tłumaczy Literatury wzięli udział Iwona Nowacka, Jerzy Radziwiłowicz, Małgorzata Semil, Jacek Sieradzki. We wszystkich wypowiedziach dominował wątek dotyczący specyfiki i złożoności przekładu teatralnego, jak bowiem słusznie konstatuje Małgorzata Pałaniuk, „specyfika przekładu teatralnego jest nierozzerwalnie związana ze złożonością spektaklu, który stanowi wielowymiarowy kompleks semiotyczny” (Pałaniuk).

Przypadek Jewgienija Griszkowca pokazuje jednakże, że obecność autora w „obcej” przestrzeni kulturowej nie jest uwarunkowana wyłącznie możliwościami przekładu. Zasadniczym determinantem sukcesu rosyjskiego dramaturga pozostaje ponadczasowa i ponadkulturowa uniwersalizacja świata przedstawionego jego utworów:

---

Wspólnie z Mateuszem Borowskim zajmuje się tłumaczeniem tekstów naukowych i sztuk teatralnych. W serii „Dramat Współczesny” ukazały się tłumaczenia tekstów dla teatru następujących autorów: Lukas Bärfuss, Sybille Berg, Bertolt Brecht, Dirk Dobbrow, Laurent Gaudé, Elfriede Jelinek, Fritz Kater, Händl Klaus, Heiner Müller, Falk Richter, Roland Schimmelpfennig, Werner Schwab, Tim Stafel, Chantal Thomas.

<sup>26</sup> Piotr Olkusz – adiunkt w Katedrze Dramatu i Teatru Uniwersytetu Łódzkiego, redaktor działu zagranicznego miesięcznika „Dialog”. Tłumacz artykułów naukowych oraz sztuk teatralnych z języka francuskiego (m.in. Joela Pommerata, Rémi de Vosa, Patrice Pavis, Davida Lescota oraz Matéi Visnieca, Maurice’a Maeterlincka).

<sup>27</sup> Agnieszka Lubomira Piotrowska – tłumaczka powieści Władimira Sorokina, Wiktora Jerofiejewa, sztuk teatralnych klasycznych (Antona Czechowa, Mikołaja Gogola, Michaiła Saltykowa-Szczedrina, Aleksandra Puszkina) oraz współczesnych (Iwana Wyrpajewa, Jewgienija Griszkowca, Wasilija Sigariewa, braci Presniakow, Pawła Priażki). Często tłumaczy dramaty na potrzeby konkretnej realizacji teatralnej. Współtwórczyni i dyrektorka artystyczna Międzynarodowego Festiwalu Teatralnego Demoludy w Olsztynie (w latach 2006-2008), kuratorka „części wschodniej” Konfrontacji Teatralnych w Lublinie oraz festiwalu „ДА! ДА! ДА! Współczesny teatr, dramat i performans z Rosji” w Warszawie. Jurorka w konkursach dramaturgicznych w Jekaterynburgu, Mińsku i Permie; członkini jury na Międzynarodowym Festiwalu Teatralnym Kolyada Plays w Jekaterynburgu oraz na Międzynarodowym Festiwalu Teatru i Filmu TEXTURE w Permie. Laureatka Nagrody Stowarzyszenia Autorów ZAIKS „za wybitne osiągnięcia w dziedzinie przekładu literatury rosyjskiej na język polski”.

Tylko wtedy, gdy przywołujemy tematy czy wspomnienia, które mają aspekt uniwersalny, możemy osiągnąć wzajemne zrozumienie ludzi, a to jest niezbędne w teatrze. Zrozumiawszy tę prostą oczywistość, zacząłem wybierać z intymnych wspomnień tylko te elementy, które – jak mi się zdawało – są wspólne wszystkim ludziom [*Coraz rzadziej mówię...* 2000, 119].

Dlatego rozpoznawalny świat monodramów Jewgienija Grizzkowca i historie opowiadane przez rosyjskiego dramaturga, niezależnie od skuteczności/nieskuteczności przekładu teatralnego, od ponad piętnastu lat znajdują szeroki krąg odbiorców zarówno wśród swojskiej rosyjskiej publiczności, jak i w odmiennych przestrzeniach kulturowych. Mamy zatem do czynienia z jeszcze jednym aspektem fenomenu teatru Jewgienija Grizzkowca.

### Bibliografia

- Abaulin Dmitrij. 2000. *Pies euroazjatycki*. Przel. Mirkes A. „Dialog” nr 12: 111-116.
- Borkowska Emilia. 2013. „*Russkij malczik*” – bohater współczesnej literatury rosyjskiej. „*Adeptus*” nr 2: 44-53.
- Coraz rzadziej mówię „ja”*. Rozmowa z J. Grizzkowcem. 2000. „Dialog” nr 12: 118-122.
- Golec D., *Jednocześnie. Monodram*. W: <http://teatrstudio.pl/spektakle/127,jednocze%C5%9Bnie/> [Dostęp 5 IV 2015].
- Grizzkowiec Jewgienij. 2004. *Monologi o sobie*. Przel. Moskwin A. „Pobocza” nr 3 (17). W: [http://kwartalnik-pobocza.pl/pob17/jg\\_m.html](http://kwartalnik-pobocza.pl/pob17/jg_m.html) [Dostęp: 05.04.2015].
- Lewicki Roman. 2000. *Obcość w odbiorze przekładu*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Mięsowska Lidia. 2004. *Jewgienij Grizzkowiec „nowy sentymentalista” rosyjskiej dramaturgii przełomu XX i XXI wieku*. W: *Tradycje i nowatorstwo w kulturach i literaturach słowiańskich*. Red. Kowalska-Paszt I., Czaplińska J., Horniatko-Szumilowicz A., Kuczyńska M. Szczecin: Uniwersytet Szczeciński. Instytut Filologii Słowiańskiej: 118-126.
- Nie było czasu na miłość: co boli Rosjanina / Jewgienij Grizzkowiec*. 2010. Rozmowę przeprowadziła J. Rumina. „Forum” nr 12: 48-49.
- Pałaniuk Małgorzata. *Problemy stylizacji w przekładzie na język polski dramaturgii mniejszości frankofońskich Kanady*. Rozprawa doktorska (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu). W: <https://repozytorium.amu.edu.pl/handle/10593/6113> [Dostęp 5 IV 2015].
- Piłat Walenty. 2005. *Teatr „nowego sentymentalizmu” Jewgienija Grizzkowca i jego polskie interpretacje*. „Acta Polono-Ruthenica” 10: 199-203.
- Syska Katarzyna. *Nowa sentymentalność. Przejawy świadomości konwergencyjnej w wybranych monodramach Jewgienija Grizzkowca*. Rozprawa doktorska (Uniwersytet Jagielloński). W: [http://www.academia.edu/9021464/Nowa\\_sentymentalno%C5%9B%C4%87\\_Przejawy\\_%C5%9Bwiadomo%C5%9Bci\\_konwergencyjnej\\_w\\_wybranych\\_monodramach\\_J\\_Grizzkowca](http://www.academia.edu/9021464/Nowa_sentymentalno%C5%9B%C4%87_Przejawy_%C5%9Bwiadomo%C5%9Bci_konwergencyjnej_w_wybranych_monodramach_J_Grizzkowca) [Dostęp 5 IV 2015].
- Święch Jerzy. 1975. *Model komunikacji przekładowej*. „Teksty” nr 6: 11-12.
- Tłumacz w teatrze*. W: <http://news.o.pl/2014/03/06/mala-literacka-tlumacz-w-teatrze-teatr-nowy-im-kazimierza-dejmka-lodz/> [Dostęp 5 IV 2015].

- Thumacz w teatrze*. W: <http://nowy.pl/item/multimedia/article/video/show/183> [Dostęp 5 IV 2015].
- Wakar Jacek. 2009. *Wielkie zamięczenie*. „Dziennik” (dodatek „Kultura”) nr 67: 31. W: [www.rosyjskaruletka.edu.pl](http://www.rosyjskaruletka.edu.pl) [Dostęp 20.02.2015].
- Zielińska Maryla. 2000. *Jewgienij Griszkowicz: swój wśród obcych*. „Dialog” nr 12: 106-110.
- Архангельский Андрей. 2004. *Чудо на пустом месте*. „Огонек”. В: <http://www.ogoniok.ru/archive/2004/4848/21-52-53> [Dostęp 5 IV 2015].
- Батюкова Надежда. 2008. *Выразительный вариант русского языка (оценки иностранной и диалектной речи в произведениях Е. Гришковаца)*. В: *Русский язык в начале XXI века. Проблемы развития, функционирования, преподавания*. Материалы международной научной конференции, посвященной Году русского языка (Печский университет, факультет гуманитарных наук, кафедра славянской филологии, 6-8 декабря 2007). Ред. Поварницына М. Печ (Венгрия): Печский университет: 28-31.
- Батюкова Надежда. 2009. *Метаязыковые средства современной публицистической и художественной речи*. Диссертация на соискание научной степени кандидата филологических наук. Москва.
- Болотян Ильмира. 2008. *Жанровые искания в русской драматургии конца XX – начала XXI века*. Диссертация на соискание научной степени кандидата филологических наук. Москва.
- Вербицкая Галина. 2008. *Отечественная драматургия 70–90-х гг. в контексте чеховской поэтики*. Диссертация на соискание научной степени кандидата искусствоведения. Москва.
- Е. Гришковец: *Я предъявил зрителям новый тип существования автора на сцене. В гостях у Бориса Бермана и Ильдара Жандарева драматург, режиссёр, актёр, писатель Евгений Гришковец*. 2013. 1 канал РТ. 31 января. В: <http://www.1tv.ru/prj/ng/vypusk/20896> [Dostęp 5 IV 2015].
- Гришковец Евгений. *День рождения*. В: [http://vk.com/video1640172\\_136343172](http://vk.com/video1640172_136343172) [Dostęp 5 IV 2015].
- Гришковец Евгений. *Как я съел собаку (фрагмент спектакля на тему дня рождения с переводом на немецкий язык)*. В: <https://www.youtube.com/watch?v=DSpLPp-ELX4> [Dostęp 5 IV 2015].
- Громова Маргарита. 2005. *Евгений Гришковец – „человек-театр”*. В: Громова Маргарита. *Русская драматургия конца XX – начала XXI века. Учебное пособие*. Москва: Флинта, Наука.
- Евгений Гришковец. *Временно доступен*. В: <https://www.youtube.com/watch?v=EgE-3hbuVLeI> [Dostęp 5 IV 2015].
- Евгений Гришковец: *Театр – самое виртуальное искусство для страны: Беседу ведет Марина Тимашева*. В: <http://ptj.spb.ru/archive/28/premieres-28/evgenij-grishkovec-teatr-samoevirtualnoeiskusstvo-dlyastrany/> [Dostęp 4 IV 2015].
- Обзор событий культуры*. 2006. Radio Polonia. 1 января. В: <http://www2.polskieradio.pl/eo/print.aspx?iid=31512/1/1> [Dostęp 5 IV 2015].
- Рогинская Ольга. 2006. *Про „По По” и вокруг. О Евгении Гришковце и его новом спектакле*. „Критическая масса” № 1: 11-14.
- Рогинская Ольга. 2009. *Тело и речь Евгения Гришковца (MS)*. В: *Материалы Российско-французской конференция ИМЛИ РАН „Антропологический подход в изучении драматургии и зрелищных искусств XX века*. Москва: Эксперт.
- Русская литература XX века. Прозаики, поэты, драматурги: библиографический словарь. В 3-х томах*. 2005. Ред. Скатов Н. Москва: ОЛІМА-ПРЕСС Инвест.



- Соколянский Александр. 2001. *Изменник фортуны*. „Вести”. 26 ноября. В: [http://www.smotr.ru/net2001/net2001\\_gr\\_ved.htm](http://www.smotr.ru/net2001/net2001_gr_ved.htm) [Доступ 5 IV 2015].
- Школа злословия: Евгений Гришковец, Авторская программа Татьяны Толстой и Авдотьи Смирновой*. В: <https://www.youtube.com/watch?v=z0Y72e0VazM> [Доступ 5 IV 2015].

## Summary

### CULTURAL AND LINGUISTIC SPECIFICITY OF YEVGENI GRISHKOVETZ'S MONODRAMA *HOW I ATE THE DOG* AND POTENTIAL AND REAL TRANSLATION PROBLEMS, INCLUDING TRANSLATION INTO POLISH

This article draws attention to the issue of translating dramatic texts in the context of contemporary translation practices and to its essential role in the construction of the international cultural community. The status of the theater translator and specific linguistic or cultural problems are investigated based on the example of Polish translations of contemporary Russian playwright Yevgeni Grishkovetz's work. The collaboration between the translator and the theatre is described as well as the factors affecting the final shape of the stage text and the difficulties involved in translating the works of the aforementioned author. An attempt is also made to examine the thin line between translation and adaptation. The analyzed material suggests that, rather than opting for the philological fidelity to the original, the translators desired to ensure the playwright's works a "timeless" life on stage historically and artistically.

Kontakt z Autorką:  
aisha.ndiaye.pl@gmail.com



**Сергей Преображенский**

Российский университет дружбы народов в Москве

**Б. ШУЛЬЦ В ПЕРЕВОДАХ И. КЛЕХА,  
Г. КОМСКОГО, А. ЭППЕЛЯ, Л. ЦИВЬЯНА:  
ПОЛЬСКИЙ ОРНАМЕНТАЛИЗМ  
В ЗЕРКАЛЕ РУССКОЙ ТРАДИЦИИ**

**Key words:** B. Schulz, metric prose, ornamentalism, translation, Russian tradition

В настоящей статье предполагается затронуть лишь один из аспектов проблемы перевода текстов Б. Шульца на русский язык, а именно – отражение особенностей их ритмико-синтаксической организации. Как кажется, разработка теории так называемой метризованной прозы в польском филологическом контексте не обрела той популярности, которую получила в русском литературоведении и отчасти лингвистике 1970-1990-х годов. Хотя само наличие такого феномена отражено даже в учебной литературе, ср.: «Organizacja rytmiczna... na terenie prozy działanie jest znacznie słabsze i tylko sporadyczne» [*Zarys teorii literatury* 1991, 156]. Кроме того, польская филология ведет иной хронологический отсчет касательно зарождения и изучения феномена орнаментальной «поэзопрозы», выделяя, впрочем, работы К. Войчицкого второй половины 1930-х годов (см., напр., М.Р. Майену [Maęenowa 2000, 378-379]).

Вероятно, отчасти более пристальное внимание русских филологов объясняется тем, что метризованная проза стала своего рода фирменным знаком русского «орнаментализма» (или «орнаментальной прозы») благодаря, прежде всего, практике А. Белого, а позднее и ряда других писателей, наследовавших его поэтике (Б. Пильняк, Л. Добычин), кроме того – «прозе поэтов» О. Мандельштама, М. Кузмина и др. Подробный перечень авторов, активно использовавших метризацию в первой трети

XX века, дан в работе Ю.Б. Орлицкого (см. [Орлицкий 2008, 259-573], ср. также С.И. Кормилов [Кормилов 2009, 42-68])<sup>1</sup>.

Рассмотрение различных типов пограничья стиха и прозы, представленных в тексте, породило целую группу стиховедческих терминов, ввиду чего сразу следует оговорить: в данном случае под метризованной прозой понимается текст, в котором помимо обычных сигналов сегментации, основанных на общеязыковых супraseгментных правилах оформления высказывания, актуализируются и те, которые входят в репертуар сугубо стихотворных сигналов, характерных для данной национальной версификации. Скажем, для польской традиции сигналами сегментации окажутся или силлабические сигналы (5, 6, 7 слогов, а также их «длинные» модификации – 10, 11, 13 слогов как возможные пределы длины синтагмы), или силлабо-тонические (двусложники, трехсложники традиционной стопности). Гипотеза о том, что проза Б. Шульца являет собой классический образец того, что русский стиховед назвал бы метризованным текстом, опирается в частности и на то, какую переводческую интерпретацию строй прозы Б. Шульца обрел в русских версиях. Однако нельзя не отметить, что сам писатель безусловно рефлексировал в сферу ритмической организации собственной наррации, о чем прежде всего свидетельствует известная скандальная история, связанная с изданием *Всехсвятской улицы*, а потом *Аптеки под солнцем* К. Трухановского. Между прочими обвинениями в плагиате Б. Шульц упоминал, что К. Трухановский «powtarza moje zwroty, zdania i sformułowania» [Budzyński 2013, 361]. Уже одна концентрация слов, указывающих на синтаксическое устройство высказывания более, чем на семантику и образность, подтверждает, что писатель отдавал себе отчет в новаторском характере структуры синтаксиса его прозы. В эссе *Мифологизация действительности* Б. Шульц дал вполне лингвистическое определение поэзии, отчасти совпадающее с формулой русского поэта-обэриута К. Вагинова «соединение слов посредством ритма»: «poezja – to są krótkie spięcia sensu między słowami» (цит. по [Czaja 2013, 125]). Таким образом, смыслообразующая функция стихотворной синтагмы была для писателя очевидна: двойная сегментация текста использовалась, вероятно, вполне сознательно. В своем полемически заостренном эссе, посвященном определению статуса *Весны* Б. Шульца, Д. Чая заявляет, что «sama tak zwana proza Schulza jest poezją podszyta» [Ibid.], однако на двойной сегментации текста, которая, собственно, и осложняет интерпретацию и построение стратегий смыслообразования, внимания не заостряет. Между тем *Весна* действительно показательна, поскольку она так же сильно метризована, как, например, поздняя проза А. Белого: «Każda wiosna tak się zaczyna (x4), od tych horoskopów ogromnych (амф3)/ i oszalamiających (проза), nie

<sup>1</sup> Теория вопроса широко освещена в русской литературе: орнаментальную прозу в разные годы исследовали Ю.Н. Тынянов, М.О. Чудакова, Н.В. Кожевникова, Л.А. Новиков и другие.

na miarę jednej pory roku (x5), w każdej – żeby to raz powiedzieć (дольник амф3) – jest to wszystko...» [Schulz 2013a, 67]. Особенно обращает на себя внимание то, что разбитые вставной конструкцией две части предложения в каждой... jest to wszystko в совокупности дают стиховой отрезок – 3х. Если для польского филолога факт метризации Б. Шульцем прозы сомнителен, то для русского переводчика он непреложен. Переводить Б. Шульца на русский начали в самом конце 1980-х. Анализировались тексты четырех переводчиков: Игоря Клеха, Григория Комского, Асара Эппеля и Леонида Цивьяна. Насколько известно, лишь два последних перевели полностью главные произведения Б. Шульца. Остальные ограничились фрагментами.

Для легализации понятия «метризованная проза» чуть ли не важнейшим оказывается простой вопрос: «Что заставляет реципиента делить текст на стихоподобные отрезки, читать прозу нерегулярными, не повторяющимися стихами?». Разные стратегии перевода в том числе могут продемонстрировать разные варианты читательской рецепции, опирающиеся, впрочем, на некие общие закономерности. Автор настоящей статьи уже в начале 1990-х высказывал предположение, что одним из важнейших факторов, заставляющих изменить режим чтения метризованной прозы, является относительная коммуникативная и формально-синтаксическая самостоятельность частей высказываний, выделенных стихом. Такое выделение сродни приему парцелляции. Парцеллированное высказывание расчленено вопреки синтаксическим стандартам, но соответствует коммуникативной задаче – содержательно актуализовать отдельные фрагменты текста. На актуализацию стихотворного ритма, видимо, влияет: а) совпадение ритмизации с обычными супрасегментными сигналами членения высказывания; б) наличие в речевой компетенции реципиента представления о репертуаре национальных стихом (синтактико-просодических образцов определенной длины и внутренней организации). Однако для того, чтобы ритмизация как коммуникативно значимое средство переключила на себя внимание реципиента, необходимы и некие иные дополнительные условия, ведущие к ослаблению значимости собственно языковых сигналов, оформляющих высказывание. Тут самое время вспомнить о еще одной области неопределенных суждений в лингвистической поэтике – отличие семантики стиха как высказывания от собственно языковой семантики заключенного в стих отрезка (словосочетания, фрагмента предложения, предложения). Поскольку, помимо справедливого указания на то, что ритмизация это «ритмический курсив», справедливо и то, что она особый супрасегментный оператор, переводящий речевые отрезки в иной семантико-прагматический режим восприятия. Каждый отдельный стих в потоке стихотворной речи, по-видимому, обладает референцией самостоятельного предложения в том случае, если включает в себя более двух акцентных слов. То есть в прозаическом режиме чтения стиховые отрезки – это части предложений с присущими им синтаксическими связями, в режиме стихового чтения

они суть самостоятельные высказывания со своим репертуаром средств актуализации субъектно-предикатных отношений. Такая двойная синтаксическая семантика и стоит во главе угла коммуникативного задания метризованной прозы.

Начало *Августа* из *Лавок пряностей* (пер. И. Клеха и такой же Г. Комского), они же *Коричные лавки* (пер. А. Эппеля) в оригинале выглядит так:

W lipcu ojciec mój /wyjeżdżał do wód/ i zostawiał mnie (три стиха так называемого «кольцовского» пятисложника – общего польско-украинско-русского, в основном песенного размера; первые два стиха задают также 10-сложный отрезок, последний стих контаминирует со следующим словом) z matką (ан2)/ i starszym bratem na pastwę (дольник я4) białych od żaru (дак2) /i oszalałmiających dni letnich (ан3; следует обратить внимание, подобно случаю, рассмотренному выше, разбитое дополнительным определением словосочетание białych od żaru... dni letnich дает в совокупности дак3). Wertowaliśmy odurzeni światłem (цезурованный 11-сложник)/ w tej wielkiej księdze wakacji (дак3), której wszystkie karty (х3) pały od blasku i miały na dnie (амф4) słodki do omdlenia mięsz złoty grużek” [Schulz 2013b, 10].

Вход в текст отмечен для читателя сплошной ритмизацией, где действуют закономерности стихотворного текста, в частности подлежащая и сказуемая части предложения разделены границей стиха. Далее метризации подвергаются определительные и обстоятельственные словосочетания. Во втором предложении используется та же самая стратегия: метризация целого, затем метризация фрагментов. Таким образом, выделяется два рода синтаксических курсивов: один выделяет подлежащую-сказуемую группу целиком, второй – члены предложения номинативного характера, партиципанты и характеристики партиципантов. В переводе А. Эппеля стратегия оказывается частично измененной:

В июле/ отец мой уезжал на воды (я4), оставляя меня, мать и старшего брата (ан4)/ на произвол белых от солнца/ ошеломительных летних дней (дак3). Замороченные светом (х4)/ листаля мы/ огромную книгу каникул (амф3),/ все страницы которой полыхали сверканьем (цезурованный ан4), сберегая на дне сладостную до обморока мякоть золотых груш [Шульц 1993, 9].

Для традиции русской метризованной прозы характерно метрическое оформление именно второстепенных частей высказывания, явно синтаксически несамостоятельных, таких, выделение которых стихом заведомо сообщает им иной коммуникативный статус – самостоятельности. Поэтому вводы, используемые Б. Шульцем, вероятно, не кажутся русскому переводчику столь необходимым элементом, заставляющим реципиента включить код двойной сегментации. Тем не менее метризованы в переводе не только фрагменты номинативного характера, но и группы подлежащего и глагольного сказуемого, это, вероятно, дань своеобразию метризации польского оригинала, поскольку в переводе такой рецептивный ключ излишен. Увидев привычную технику метризации несогласованных и согласованных распространенных определений, обстоятельственных

словосочетаний, русскоязычный читатель должен по прецеденту чтения «орнаментальной» прозы сразу включить требуемый механизм рецепции. Тем не менее, стараясь сохранить особенность метризации оригинала, А. Эпель временами находит точно совпадающие по ощущению «длинной» строки метрические эквиваленты зачинов Б. Шульца, так “Adela wracała w świetliste poranki (амф4)/ jak Pomona/ z ognia dnia rozżagwionego (ан2)...” оборачивается в переводе «Словно Помона из пламени дня распаленного (дак5)/ возвращалась в сияющие утра Аделя...»

В переводе И. Клеха количество метризованных отрезков видимо сокращается. Тем не менее и у этого переводчика принцип метризации начальных подлежащно-сказуемых групп частично сохраняется:

В июле/ отец мой уезжал на воды (я4)/ и оставлял меня с матерью (дак3) /и старшим братом на произвол/ белых от жара, ошеломительных (логаэд адоний)/ летних дней. Мы рылись, одурев от света (я4)/ в той огромной книге каникул, / все листы которой (х3)/ блестели и пылали (я3), – /и на самом дне которой находилась (пеон3)/ сладкая до беспамятства/ мякоть спелых грушек (х3) [Шульц 1989а, 19].

Обращает на себя внимание число несовпадений естественно-интонационного и стихового членения текста. Это может означать или то, что переводчик стремится «спрятать» метризацию, или наоборот: что он рассматривает её как решающее средство синтагматического членения текста, и естественный синтаксис отступает для него перед стихотворным.

*Коричные лавочки*, перевод Леонида Цивьяна:

В июле отец уезжал на воды и бросал нас с мамой и старшим братом на произвол белых от зноя, ошеломляющих летних дней. Одурев от света, мы перелистывались в огромной книге каникул, все страницы которой нестерпимо сверкали (ан5) и таили на дне (ан2) приторно-сладкую мякоть золотых груш [Шульц 2000, 7].

Наименее насыщенным метризацией кажется перевод Г. Комского, однако и в этом случае нельзя утверждать, что переводчик игнорировал тот факт, что перед ним польская метризованная проза. Начало *Птиц* в переводе Г. Комского выглядит так: «Наступили желтые (х3?)/ полные скуки зимние дни (логаэд?). Порыжевшую землю покрывала дырявая (цезурованный ан4)/ протершаяся и кургузая (амф3/я4)/ скатерть снега (х2?)» [Шульц 1989b, 21].

У Б. Шульца ввод, по обыкновению, метризован полностью, дальнейший фрагмент практически без остатка делится на несомненные метрические отрезки, чего о переводе не скажешь: “Nadeszły żółte, pełne nudy dni zimowe (я6). Zrudziała ziemię pokrywał dziurawy(я5)/ przetarty,/ za krótki obrus śniegu (я3)” [Schulz 2013b, 51].

Любопытно, что А. Эпель в своем переводе *Птиц* также проигнорировал полную метризацию зачина: «Наступили/ желтые нудные зимние дни (Здак). Порыжелую землю покрывала (Зан)/ дырявая, потертая, коротковатая/ скатерть снега (2х?)» [Шульц 1993, 22].

Л. Цивьян: «Пришли тоскливые желтые зимние дни (амф4). Порыжелую землю укрыла (ан3) дырявая, потерянная, куца скатерть снега» [Шульц 2000, 15].

Наиболее опознаваемыми метрами в контексте русской метризованной прозы безусловно являются трехсложные, причем дактиль и анапест представляют собой самые отчетливые сигналы метризации, настолько повлияли на читательскую рецепцию и прецедентные тексты А. Белого. Беглый анализ текстов Б. Шульца показал, что для его прозы такая статистика нерелевантна. Следовательно, разнообразие метрической базы в переводе есть отражение своеобразия строя прозы Б. Шульца. Конечно, опираться на опыт силлабического членения текста русский переводчик не может, однако на свой лад, с опорой на стандарты силлабо-тоники, может воспроизвести ту же дополнительную сегментацию, ср.: “Az wreszcie na rogu ulicy Stryjskiej (11-сложник)/ weszliśmy w cień apteki” [Schulz 2013b, 15]. «Пока, наконец, на углу (амф3) улицы Стрыйской /мы не входили в тень аптеки (я4)» [Шульц 1989а, 20].

Л. Цивьян: «Наконец на углу (ан2) улицы Стрыйской мы вступили в тень аптеки (х4)» [Шульц 2000, 7].

Итак, в русских переводах отчетливо представлен метризованный строй прозы Б. Шульца, во многом сходный с характером русской «орнаментальной» наррации. Возникает естественный вопрос: не был ли Б. Шульц наследником именно русской традиции метризации. Однако о хорошем знании русского языка и интересе к новой русской литературе у «дорогобычского затворника» биографам, вроде бы, ничего не известно. Известно, однако, о любви Б. Шульца к творчеству Р.М. Рильке, которого он читал в оригинале, и особенно к *Запискам Мальте Лаурдса Бригге*. Любопытно, что русский перевод Е. Суриц отнюдь не представил роман Р.М. Рильке в качестве образца метризованной прозы. Б. Шульц, по-видимому, метризованность немецкого текста уловил:

Ich konnte mich nie entschliessen (дольник амф3)/ ihn Grossvater zu nennen (дольник х3), obwohl er bisweilen freundlich (дольник амф3)/ zu mir war (проза), ja mir sogar zu sich rief (дак3), wobei er meinem Namen (я3)/ eine Sherzhafte Betonung (х3)/ zu geben versuchte (амф2) [Rilke 1984, 28].

Прекрасно знающий немецкий литературный контекст, Б. Шульц почувствовал и то, что образцы немецких дольников суть аналоги регулярных размеров в контексте славянской версификации, поскольку традиция их использования древнее, богаче и шире, чем дольников в славянском стихе. Велика вероятность того, что истоки польской метризованной прозы Б. Шульца, включенной русскими переводчиками в привычный контекст русского «орнаментализма», лежат вовсе не в славянской, а в германоязычной литературной традиции.



## Библиография

- Кормилов Сергей. 2009. *Русская метризованная проза Серебряного века*. В: *Славянский стих: Стих, язык, смысл*. Москва: Языки славянских культур.
- Орлицкий Юрий. 2008. *Динамика стиха и прозы в русской словесности*. Москва: РГГУ.
- Шульц Бруно. 1989а. *Август*. Пер. И. Клеха. В: «Родник» #8(32). Рига: Издательство ЦК КП Латвии: 19–21.
- Шульц Бруно. 1989b. *Птицы*. Пер. Г. Комского. В: Родник #8(32). Рига: Издательство ЦК КП Латвии: 21–22.
- Шульц Бруно. 1993. *Коричные лавки. Санаторий под клепсидрой*. Пер. А Эппеля. Москва: Гешарим Иерусалим, Еврейский университет.
- Шульц Бруно. 2000. *Трактат о манекенах. Собрание прозы*. Пер. Л. Цивьяна. СПб: ИНАПРЕСС.
- Budzyński Wiesław. 2013. *Schulz pod kluczem*. Warszawa: Świat Książki.
- Czaja Dariusz. 2013. *Zmierzch wiosenny. Mitopoezy Schulza*. W: *Bruno od Księgi blasku. Studia i eseje o twórczości Brunona Schulza*. Red. Próchniak P. Kraków: Wydawnictwo EMG: 117-148.
- Mayenowa Maria Renata. 2000. *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka*. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Schulz Bruno. 2013a. *Sanatorium pod klepsydrą*. Kraków: MG.
- Schulz Bruno. 2013b. *Sklepy cynamonowe*. Kraków: MG.
- Zarys teorii literatury*. 1991. Głowiński M., Okopień-Sławińska A., Sławiński J. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.

## Summary

### B. SCHULZ IN TRANSLATIONS BY I. KLEKH, G. KOMSKIJ, A. EPEL', L. TSIVYAN: POLISH ORNAMENTALISM IN THE MIRROR OF RUSSIAN TRADITION

Russian tradition treats ornamental prose as a kind of prose employing additional semantic and rhythmical codes. B. Schulz's works correspond to this definition, although signals of the secondary coding are not always correlated to their Russian equivalents (both rhythmical formulas and devices of narration). The chosen translation strategies are determined by the translator's proximity to the aesthetics of Russian ornamentalism and the tradition of Russian ornamental prose.

Kontakt z Autorem:  
preobrag@mail.ru,  
barasolga@yandex.ru



**Лола Звонарева**

Института мировых цивилизаций в Москве

## ЮРИЙ КУЗНЕЦОВ И ПОЛЬША

**Key words:** semantic dyad, symbol, messianic value

Юрий Поликарпович Кузнецов (1941, станица Ленинградская Краснодарского края – 2003, Москва) – поэт, переводчик, лауреат Государственной премии РФ, заведующий отделом поэзии журнала «Наш современник», ведущий поэтического семинара в Литературном институте имени А.М. Горького, который он в своё время закончил, занимаясь в семинаре поэта-фронтовика Сергея Наровчатова, главного редактора журнала «Новый мир». Авторитетный литературовед В.В. Кожин ещё в 1990 году называл его «наиболее значительным, самым выдающимся русским поэтом нашего времени», чьё творчество «отмечено печатью поэтического величия» [Кузнецов 1990, 3].

После внезапной смерти Юрия Кузнецова в 2003 году издательством газеты «Литературная Россия» выпущено 6-томное собрание сочинений. И с 2005 года в Краснодаре в библиотеке, а также в Москве – в Институте мировой литературы РАН и Литературном институте имени М. Горького стали проходить ежегодные международные «Кузнецовские чтения» с обязательной публикацией сборников материалов каждой конференции. В московских Кузнецовских чтениях от Польши участвовал профессор Гданьского университета Франтишек Апанович. В Краснодаре и в Болгарии вышли книги о поэте: последняя (*Творчество Юрия Кузнецова 2012 года издания*) написана болгарским профессором Ивайло Петровым вместе с автором этого сообщения [Звонарёва, Петров 2012, 110].

В Польше поэт побывал дважды – в мае 1980 года: приехав на поезде в составе большой писательской делегации, и, как он сам писал, «перезав Польшу вплоть до Одера» [Кузнецов 2015, 528], до Збошенека, где их встречал местный писатель пан Генрик из городка Зелёная Гура, и советских писателей из разных республик поселили в гостинице *Полен*. Самое сильное впечатление поэта в 1980 году от Польши – прелестные

девушки: «Моё унылое настроение разом пропало, когда я, озираясь, заметил в кафе прекрасную польскую девушку. Она сидела через столик, и мне легко было ее рассматривать. Пленительный польский тип!... ..вся она прелесть. Она встала, я проводил её взглядом. Лети, лети, прекрасное мгновенье!» [Кузнецов 2015, 528].

В сентябре 1987 года поэт посетил Варшаву, где вместе с коллегами принял участие в празднике поэзии *Варшавская осень*. Это путешествие подробно описала московская писательница и журналистка, главный редактор литературного альманаха «Эолова арфа» Нина Краснова в документальной повести *Варшавская осень*, впоследствии вошедшей в её книгу прозы *Цветы запоздалые*.

К переводу знаменитого цикла *Крымские сонеты* Адама Мицкевича (1798-1855) Юрий Кузнецов, отец которого – начальник полковой разведки Поликарп Ефимович Кузнецов погиб в Крыму при штурме Сапун-горы [Кузнецов 2011, 427], обратился неслучайно. В балладе *Четыреста* топоним Крым встречаем в весьма драматическом контексте: «Через военное кольцо // Повозка слёз прошла, // Но потеряла колесо // У крымского села» [Кузнецов 1990, 38].

Из цикла польского классика «Крымские сонеты» Кузнецов перевёл только один сонет – *Аккерманские степи* (кстати, до него переводившийся более чем тридцатью русскими писателям, в том числе А. Майковым, А. Фетом, Иваном Буниным), включённый поэтом в сборник избранных переводов *Пересаженные цветы*, выпущенный в 1990 году московским издательством «Современник» (Аккерман – ныне город Белгород-Днестровский в Украине).

Прочитируем перевод сонета полностью: «Мы вышли на простор сухого океана; // Повозка в зелени ныряет, борозда // По нивам и цветам проходит, иногда // Минует острова багряного бурьяна. // Уже темнеет, ни дороги, ни кургана; // Ищу на небе звёзд – не сбиться б со следа. // Там блещет облако? Там вспыхнула звезда? // То блещет Днестр, то светит лампа Аккермана. // Как тихо! Задержись! Я слышу перелёт // Незримых журавлей, я слышу, как ползёт // Змея и по пути верхушки трав колышет, // Как бабочка в траве трепещет; настаёт // Такая тишина, что мог бы я услышать // И зов с Литвы – пошёл! Никто нас не зовёт» [Кузнецов 1990, 17].

Автор предисловия к этой книге переводов, близкий друг поэта уже упоминавшийся московский литературовед В.В. Кожин так оценил этот небольшой перевод с польского языка: «...лучшие переводы Юрия Кузнецова принадлежат именно к типу перевода-соперничества. Поэт обычно как бы выдвигает перед собой цель не дать представление о переводимом им произведении, но создать подлинное явление русской поэзии, воссоздающее смысл переводимого «оригинала». При этом кузнецовские переводы, как правило, вовсе не являются так называемыми «вольными» (или «переложениями»): они достаточно верно и полно воссоздают текст

«оригинала». Вот, скажем, перевод последних шести строк знаменитого сонета Адама Мицкевича (из его книги *Крымские сонеты*) *Аккерманские степи*... «Вольности» перевода в сущности совсем незначительны: изменена последовательность образов – у Мицкевича сначала речь идёт о журавлях..., затем о бабочке-мотыльке... и, наконец, об уже... – опущена деталь о немогущем достичь журавля зрению сокола и ещё несколько мелочей. Такая близость к тексту – редкость в переводческой практике. Но в переводах Юрия Кузнецова дело почти всегда обстоит именно так... И Юрий Кузнецов не просто даёт нам представление о незнакомой поэтической стихии, но делает её прямым достоянием русского искусства слова, ибо все здесь сотворено, как говорится, на самом высоком уровне... воспринимая... переводы Юрия Кузнецова, нельзя не оценить всю мощь и размах его поэтического дара» [Кузнецов 1990, 6-7].

Есть основания предположить, что поэт выбрал для перевода именно этот сонет, потому что там идёт речь о близких ему с детства местах – степи, окружающей село Александровское на Ставрополье, куда он попал годовалым, а затем тихий городок Тихорецк, где он жил в дедовой саманной хате, сродни той степи, что описывает Мицкевич.

Близок русскому поэту и круг образов, упоминаемых в этом сонете Адамом Мицкевичем и весьма созвучных поэтической вселенной Юрия Кузнецова – повозка (баллада *Четыреста*), звезда, журавли (стихотворение Кузнецова *Деревянный журавль* 1967 года), бабочка (стихи Кузнецова *Бабочка* 1991 года, *Бабочка и звезда* 1980 года), тишина, змея (вспомним его поэму *Змея на маяке*, стихотворение *Змеиные травы* 1968 года, *Афганская змея* 1989 года). Литературовед Кирилл Анкундинов считает, что «змея – всенепременный признак поэзии Кузнецова, фактический тотем Кузнецова» [Кузнецов 2011, 33]. Четырежды появляется змея и в небольшом стихотворении поэта *Посох*, на фоне «широкого поля», по сути – всё той же степи:

Отпущу свою душу на волю  
И пойду по **широкому полю**.  
Древний посох стоит над землёй,  
Окольцованный мёртвой **змеёй**.  
Раз в сто лет его буря ломает.  
И **змея** эту землю сжимает.  
Но когда наступает конец –  
Воскресает великий мертвец.  
– Где мой посох? – он сумрачно молвит  
И небесную молнию ловит  
В богатырскую руку свою.  
И навек поражает **змею**.  
Отпустив свою душу на волю,  
Он идёт по **широкому полю**.  
Только посох дрожит за спиной,  
Окольцованный мёртвой **змеёй** [Кузнецов 1990, 96].

А в *Былине о строке* (также вошедшей в сборник стихотворений 1990 года издания) находим четверостишие, в котором образ тишины соседствует с образом звезды, то есть использованы в одном контексте та же семантическая пара, что и в сонете Мицкевича *Аккерманские степи*:

А за лесом спят добры молодцы,  
**Тишина**-покой, дремлет истина,  
И **звезда** горит ясным пламенем  
После вечности мира сущего [Кузнецов 1990, 76].

В написанном в 1979 году стихотворении *Пролог* появляется ещё один польский топоним – драматический образ Мазурских болот:

Пусть тростинка ему запоет  
Про дыхание спящего тура,  
Про **печали Мазурских болот**  
И воздушных твердынь Порт-Артура... [Кузнецов 2011, 164].

В комментариях к этому стихотворению молодой московский литературовед Евгений Богачков поясняет: «...речь идет о наиболее трагических эпизодах русской военной истории начала XX века, связанной с поражением и гибелью русской армии, которые, в свою очередь, перекликаются с подобными более ранними событиями («Как посёк наше войско монгол...»). В районе Мазурских болот – на северо-востоке Польши, а до 1945 года на территории Пруссии, – во время 1-й мировой войны в 1914-1915 годах происходили кровопролитные бои между русскими и германскими войсками. Оторвавшись от тылов, оставшись без обозов с продовольствием и боеприпасами, русская армия все больше углублялась в заболоченные леса. Без боеприпасов и пополнения, без продовольствия, окруженные со всех сторон, войска генерала Самсонова продолжали сражаться. Были предприняты отчаянные попытки прорваться к своим, но из 80-тысячной армии сквозь вражеское окружение пробилось лишь двадцать тысяч солдат и офицеров, в план попали тридцать тысяч, двадцать тысяч раненых осталось в лесах и болотах Восточной Пруссии, остальные погибли или пропали без вести» [Кузнецов 2011, 437].

В 90-е годы поэта стала волновать столь любимая Ф. Тютчевым идея единства европейского славянства. Очевидно, именно она вдохновила Кузнецова на создании в 1994 году стихотворения *Вечерняя песня славянина*, где встречается еще один польский топоним – река Висла, а также упомянутый у Мицкевича Днестр и распространенные польские имена – Станислав, Богуслав, Мирослав, Мечеслав, Бронислав, Болислав:

Во мгле ворошу имена нашей славы,  
Как угли в потухшем костре...  
Взметаются искры, гудят переправы  
На Висле, Дону и Днестре.  
Там храм Святослава, там храм Богуслава,

Там братство твое, Братислав;  
Там мир Мирослава, там меч Мечеслава,  
Стрела твоей мести, Мстислав...  
Там стан Станислава, там власть Владислава  
И лихо твое, Лихослав;  
Броня Бронислава, кремень Твердислава  
и милость твоя, Милослав...  
Надолго-надолго, на вечные веки  
Сияй, наша слава, сияй! [Кузнецов 2015, 64].

В 1982 году Юрий Кузнецов, сын фронтовика, погибшего в 1944 году, хранящий в душе священные раны последней великой войны, пишет стихотворение *Встреча*, один из главных героев которого – одноногий польский солдат:

На мосту, где двоим разойтись ни малейшего шанса,  
Одноногий поляк увидел одноногого ганса.  
Ой, вы ноги мои! Тот без левой, а этот без правой,  
Тот хромал Сталинградом, а этот гордился Варшавой.  
– Доннер-веттер! Пся-крев! – повстречались глухие проклятья,  
Чтобы им разминуться, они обнялись, будто братья.  
Ноги стали на место – сошлись на мгновенье дороги,  
И опять разошлись... Человечество, вот твои ноги! [Кузнецов 1990, 42]

Варшава упоминается здесь, очевидно, в память о знаменитом варшавском восстании 1944 года, потопленном немцами в крови, когда цвет польской культуры в лице ее преподавателей и студентов был уничтожен эсесовцами во время подавления этого стихийного бунта. В сознании российских шестидесятников она, прежде всего, связана с фильмом Анджея Вайды *Пепел и алмаз*, названного так в честь стихотворения польского поэта Норвида. Культуролог Г. Гачев в книге *Национальные образы мира. Польша*, ссылаясь на полониста Ольгу Медведеву, утверждает, что для польской литературы особенно важен мотив реки: *Над Неманом* Ожешко, *Фараон* Пруса (там Нил мистически обыгран и понят), *Вернве река* Жеромского [Гачев 2003, 95].

В творчестве поэта-символиста образ «моста» в большинстве случаев имеет символическое значение. Сам поэт писал о своем творческом методе: «С помощью символов я стал строить свою поэтическую вселенную» [8, 5]. Доказательство этому предположению находим в двух четверостишьях стихотворения *Распутье*, включённого поэтом в ту же книгу, что и анализируемое нами стихотворение *Встреча*:

Не шумите, редкие деревья,  
Ни на этом свете, ни на том.  
Не горите, млечные кочевья  
И мосты, – между добром и злом [Кузнецов 1990, 150].

Германия для Юрия Кузнецова – не только страшный враг советского государства, но и страна, подарившая миру великих философов – Канта, Гегеля, Ницше и поэтов. Недаром русский поэт в книгу переводов *Пересаженные цветы* включил свой перевод с немецкого романтической трагедии Фридриха Шиллера *Орлеанская дева*. Наше предположение подтверждает и вошедшее в состав в того же сборника стихотворений 1990 года, что и стихотворение *Встреча*, поэтическая миниатюра *Дух Канта*. Прочитируем её целиком:

Дух Канта встал из своего угла,  
Похожий на двуглавого орла,  
И клеток ангиномий двуединых  
Рассёк безмолвье на седых вершинах.  
И небеса, и нравственный закон  
Потряс удар – распалась связь времён.  
И вещи мира рухнули все разом,  
И зарыбил, как волны, чистый разум [Кузнецов 1990, 85].

Итак, Кузнецов считал, что «поэты военного поколения донесли до нас быт войны. Война как бытие до сих пор освоена мало» [Кузнецов 2015, 5]. Уже на первом же съезде писателей в 1975 году, где ему дали слово, Кузнецов подчеркнул: «...вот уже лет двадцать в поэзии царит быт. Поэты вообще напоминают людей, находящийся на льду бездонного озера. Однако мало кто из сегодняшней поэтической молодежи подозревает о глубине озера, о его мощных подводных течениях, скрытых тонким ледяным покровом. А ведь назначение поэта в том и состоит, чтобы за поверхностным слоем быта узреть само бытие» [Кузнецов 2015, 5].

В стихотворении «Встреча» на уровне характерных для поэта многослойных подтекстов идёт речь о мессианском значении для европейской цивилизации, кроме высоко ценимой поэтом русской культуры, ещё двух великих культур – немецкой, знаменитой философами (которых нередко цитировал поэт), и польской, подарившей миру великих музыкантов Шопена, Огинского, поэтов Мицкевича, Норвида, прозаиков Г. Сенкевича, Болеслава Пруса, режиссера Анджея Вайду: «Человечество, вот твои ноги!» [Кузнецов 1990, 42].

### Библиография

- Гачев Георгий. 2003. *Национальные образы мира. Соседи России. Польша. Литва. Эстония*. Москва: Прогресс-Традиция.
- Звонарёва Лола. 2012. *Петрова И. Творчество Юрия Кузнецова*. София: Университетско издательство «Св. Клемент Охридски».
- Кожин Вадим. 1990. *Предисловие*. В: Кузнецов Юрий. *Пересаженные цветы. Избранные переводы*. Москва: Современник: 6-7.



- Кузнецов Юрий. 1990. *Пересаженные цветы. Избранные переводы*. Москва: Современник. .
- Кузнецов Юрий. 1990. *Стихотворения*. Москва: Молодая гвардия.
- Кузнецов Юрий. 2011. *Стихотворения*. Серия *Всемирная библиотека поэзии*. Москва: Эксмо.
- Кузнецов Юрий. 2015. *Польские заметки. Тропы вечных тем. Проза поэта*. Москва: Литературная Россия.
- Кузнецов Юрий. 2015. *С войны начинаюсь... (Ко Дню Победы): стихотворения и поэмы*. Москва: Литературная Россия.
- Кузнецов Юрий. 2015. *Стихотворения и поэмы*. Том 5: 1992-2003. Москва: Литературная Россия.
- Материалы научно-практической конференции. Вера и судьба России. Век XX, век XXI: Юрий Кузнецов – поэт и мыслитель. 14-15 февраля 2007 г.* 2007. Сост. Шапошников В.Н., Богачков Е.В. Книга вторая. Москва: Московская городская организация Союза писателей России.
- «Он стоял перед самым Ответом...» Кузнецов и христианский мир: сборник материалов шестой научно-практической конференции. 2013. Сост. Дубинина Г.Н, Богачков Е.В. Москва: Моск. культурно-образовательный центр при Литературном институте им. А.М. Горького.

## Summary

### YURI KOUZNETSOV AND POLAND

This article analyses a translation of one of Adam Mickiewicz's *Sonnets from the Crimea* made by Yuri Kouznetsov, a famous Russian poet. It is not incidental that some Polish toponyms coincide with personal names mentioned in Kouznetsov's poetry. The author of the article examines the system of symbols that Kouznetsov resorts to in his texts concerning either Polish themes or stories. It is concluded that in one of his philosophical verses Kouznetsov proclaimed Polish and German culture to have messianic value.

Kontakt z Autorką:  
lzvonareva@mail.ru



**Чеслав Горбачевский**

Кафедра русского языка и литературы

Южно-Уральский государственный университет Челябинск

ТЕМЫ ПАМЯТИ И ВОЗМЕЗДИЯ  
В *НАДГРОБНОМ СЛОВЕ* В. ШАЛАМОВА  
И В *КОЛЫМСКОЙ БАЛЛАДЕ*  
В. ПОРТУГАЛОВА

**Key words:** Kolyma, theme of memory, narrator, semantic field

В основе рассказа Варлама Шаламова *Надгробное слово* (1960, опубликовано в 1988 году) лежит ключевой для всего творчества писателя образ памяти. Рассказчик писателя отдаёт дань памяти погибшим колымским солагерникам, вспоминая их поименно, и произносит каждому из них надгробное слово, своего рода эпитафию, хотя могил в человеческом понимании этого слова для большей части заключённых на Колыме не предполагалось. Всего рассказчик описывает двенадцать смертей, которым соответствуют двенадцать кратких историй жизни и смерти каждого из колымских мучеников. Лишь в отношении одного из двенадцати оставались сомнения: «Умер ли Володя Добровольцев, пойнтист?» [Шаламов 1998, 378].

О тех немногочисленных каторжанах, которым удалось вопреки обстоятельствам выжить, говорится в финальной части рассказа, когда в рождественский вечер заключённые сидят у печки-бочки, греются и разговаривают друг с другом. Настроение у всех по случаю праздника, а особенно по случаю нахождения рядом с тёплой печкой, необычное для этих мест – вполне лирическое. Все они мечтают о несбыточном – возвращении домой и о том, что будут делать дома, когда вернуться. Их мысли свидетельствуют о том, в какой степени Колыма за годы заключения деформировала сознание подневольного человека и его представления о смысле бытия. Так, коногон Глебов, в прежней долагерной жизни профессор философии, забыл имя собственной жены, впрочем, этому здесь никто не удивляется. Рассказчик, т. е. один из участников разговора, выражает сомнения по поводу того, что

по возвращении ближние в состоянии будут их понять: «То, что им кажется важным, – я знаю, что это пустяк. То, что важно мне – то немного, что у меня осталось, – ни понять, ни почувствовать им не дано» [Шаламов 1998, 380]. И это вовсе не звучит как осуждение, поскольку «лагерный опыт – целиком отрицательный, до единой минуты. Человек становится только хуже. И не может быть иначе. В лагере есть много такого, чего не должен видеть человек» [Шаламов 1998, 425-426]. Парадоксальная на первый взгляд мысль рассказчика о том, что «тюрьма – это свобода» [Шаламов 1998, 380], в лагере таковой вовсе не кажется. Тюрьма оказалась ближе не к лагерю, а к дому, ведь в тюрьме заключённые были относительно свободны, и там не было убивающей лагерной работы: «Это единственное место (т. е. тюрьма), которое я знаю, где люди не боясь говорили всё, что они думали. Где они отдыхали душой. Отдыхали телом, потому что не работали. Там каждый час существования был осмыслен» [Шаламов 1998, 380]. Разумеется, и там люди страдали, поскольку в тюрьме «каждый час существования осмыслен», т. е. увиден под другим, запролочным углом зрения. Правда, с тюрьмой, как с местом, где арестанты «отдыхают душой» не согласен персонаж, забывший имя собственной жены: «– Ну, замолол (...). Это потому, что тебя на следствии не били. А кто прошёл через метод номер три, те другого мнения» [Шаламов 1998, 380]. И он, безусловно, прав – границы «тюремной свободы» в предвоенные годы были разными.

Но вернёмся к мыслям персонажей рассказа *Надгробное слово*. Бывший директор уральского треста Пётр Иванович Тимофеев мечтает дома досыта поест. Трудолюбивый когда-то в прежней крестьянской жизни забойщик бригады Звонков в лагере окончательно разлюбил труд. Дневальный барака сразу по возвращении мечтает пойти в райком партии, но вовсе не с жалобами на жестокие лагерные порядки, что могло бы привести к новому сроку, причина здесь в другом: «Там, я помню, окурков бывало на полу – бездна» [Шаламов 1998, 380]. Есть своё заветное желание и у Володи Добровольцева, ставшее кульминацией всему сказанному: «– А я (...) хотел бы быть обрубок. Человеческим обрубок, понимаете, без рук, без ног. Тогда я бы нашёл в себе силу плюнуть им в рожу за всё, что они делают с нами» [Шаламов 1998, 381]. Мысли Володи Добровольцева типологически родственны словам лирического героя стихотворения Шаламова *Желание*, в которых явственно звучит не только отношение к иллюзорной красоте этого мира на фоне абсурдной жестокости, но и к тем, кто отправлял людей на нечеловеческие муки и смерть в колымские лагеря, кто издевался над людьми на Колыме:

Я хотел бы так немного!  
Я хотел бы быть обрубок,  
Человеческим обрубок...

Отмороженные руки,  
Отмороженные ноги...  
Жить бы стало очень смело  
Укороченное тело.

Я б собрал слюну во рту,  
Я бы плюнул в красоту,  
В омерзительную рожу.

На её подобье Божье  
Не молился б человек,  
Помнящий лицо калек...  
[Шаламов 1998, 191]

Мысли о родном доме вымораживались из памяти каторжан на протяжении долгих лет запроволочной колымской повседневности. Плохо приспособленные когда-то к лагерным условиям люди через многие годы заключения, оказались столь же неприспособленными к жизни в новых «вольных» условиях, поскольку окружающий мир не готов был принять их в свои ряды.

В *Надгробном слове* композиционный повтор семантической конструкции «Умер (...)» акцентирует внимание читателя на бесчисленных смертях бесправных людей на Колыме: «Следствием подобных повторов становится замедление внутреннего развития текста. (...) Построенный таким образом текст можно расчленять на части и читать в ином порядке; можно также по одной части понять приблизительный смысл целого» [Бартминьский 2005, 414]. Наум Лейдерман, обративший внимание на контаминацию в *Надгробном слове* двух жанров, собственно надгробного слова и рождественской сказки, отмечал, что «(...) надгробное слово становится обвинительным заключением, а рождественская сказка превращается в приговор (...) политическому режиму, создавшему ГУЛАГ, приговор к высшей мере человеческого презрения» [Лейдерман 2005, 238]. Эта «высшая мера» явственно звучит и в *Надгробном слове*, и в *Желании*, и в ряде других текстов Шаламова.

Созданная на документальной основе в 1938 году, но опубликованная лишь спустя полвека лиро-эпическая *Колымская баллада* Валентина Португалова наделена в высшей степени суггестивными качествами настолько правдиво, убедительно и проникновенно звучат её строки о многих тысячах садистски уничтоженных на Колыме людей.

С помощью анафорического рефрена в балладе Португалова выстраивается восходящая градация, которая превращает реальность в зрительно-осязаемую: «Несчастен тот, кто в двадцать лет / Попал на Колыму (...)», «Несчастен тот, кто в тридцать лет / Попал на Колыму (...)», «Несчастен тот, кто в сорок лет / Попал на Колыму (...)». Кульминацией описания становятся «мальчишки в семнадцать лет» и «старцы под семьдесят» [Португалов 2005, 342-344], которым уже никогда отсюда не выбраться.

На самом же деле шансов на выживание и для более сильных (двадцати, тридцати и сорокалетних) каторжан здесь не многим больше – Колыма не щадит никого. Двадцатилетним заключённым ветер баллады как будто говорит: «Это гибель твоя, человек». Тридцатилетний зэка, у которого нет ни хлеба («не жрал четыре дня»), ни огня превращён в полуживой скелет. Сорокалетний каторжанин, оторванный от семьи, слышит лишь пурги и тайги «сумасшедший бред». Все эти подневольные люди окажутся на краю гибели и многие эту черту переступят.

Умерших мучеников предадут земле, но не по-человечески, как это принято в нормальном обществе, а по законам тайги – так, как и полагается хоронить «врагов народа». Так тысячи и тысячи убиенных невольников окажутся обречёнными на то, чтобы ждать Судного дня в вечной мерзлоте:

(...) Им даже не выроят здесь могил  
И не поставят кресты,  
И будут покоиться они  
Средь вечной мерзлоты. (...)

Настоящие гробы, которые упоминаются в балладе, – это признак другой, более благополучной, оставшейся далеко на материке жизни. В балладе Португалова гробы символические, иноприродные колымскому inferнальному миру с его смещёнными человеческими масштабами:

(...) Но когда архангела труба  
Протрубит Господен Суд,  
Они повернутся в своих гробах,  
Поднимутся и пойдут.  
Они пойдут по холодной земле,  
По сопкам и по снегам,  
Грозя обескровленными кулаками  
Своим далёким врагам. (...)

Первая половина (четыре строфы) баллады Португалова – свидетельство очевидца о колымском аде. Вторая её половина обращена к библейской теме Возмездия и Страшного Суда за те нечеловеческие страдания, которые пришлось на долю пригнанных на Колыму тысяч и тысяч заключённых. По мысли автора, даже на «Господнем Суде», *iudicium universale* («все-ленском суде») не может быть прощения тем, кто участвовал в истязаниях и уничтожении колымских заключённых и тем, кто отдавал приказы с Большой земли («далёкие враги») убивать людей. Преступления настолько ужасны, что Бог баллады не в силах этого простить: «(...) – Я всё прощал, / Но этого – / Не прощу (...)».

Рефреном звучит не последняя строка в каждой строфе, как это принято, например, в классической французской балладе, а первая в трёх начальных строфах (уже упоминавшийся зачин «несчастен тот, кто (...)»), а в четвёртой – с усилением («но всех несчастней (...)»).

В балладе противопоставлены два семантических поля: одно – со значением света, олицетворявшего прошлую доколымскую жизнь на материке (т. е. дома), другое – со значением тьмы и невыносимыми для подневольного человека условиями существования северной каторги. Первое тематическое поле, обращённое в прошлое, включает в себя положительные мотивы и образы (и в первую очередь мотив света): «большой Любви ярчайший свет»; «бессмертной Славы ярчайший свет»; «семейного Счастья ровный свет». Ключевые слова (Любовь, Слава и Счастье) маркированы прописными буквами и акцентируют внимание, с одной стороны, на их особом статусе, а с другой, – на их иноприродности, зыбкости на фоне колымской «изнанки бытия».

Иноприродность Любви, Славы и Счастья подчёркивается вторым семантическим полем, которое акцентирует внимание на драматической антиномии баллады: «кругом только сопки да снег»; «славы нет, и хлеба нет, / И даже нет огня»; «шурга замечает след»; «могила», «вечная мерзлота», «холодная земля», «горсть проклятой колымской земли», «лютый мороз» и др. Очевидно, что трагическую ситуацию усиливают синтаксические конструкции, описывающие человеческие страдания: «гибель твоя, человек»; «ты, похожий на скелет»; «возврата отсюда – нет»; «убили в нас кровь и плоть»; «Они добивали, как могли, / Слабых и больных. / Зимой выгоняли в ночь, в пургу, / Старцев с глазами, полными слёз, / Голыми ставили на снегу / В самый лютый мороз»; «тысячи рук / Израненных и худых» и др.

Инфернальное северное пространство, по которому однажды пойдут воскресшие колымские заключённые, – это та «холодная земля», «сопки» и «снега», где они мучились и погибали. По сути автор баллады говорит о том, что целенаправленное массовое уничтожение людей<sup>1</sup> не может иметь срока давности – мысль для многих современников поэта неочевидная.

Возвращаясь к Шаламову, скажем, что в рассказе *По лэндлизу* (1965) представлено одно из описаний колымского кладбища заключённых (об обряде похорон на Колыме см. его же рассказ *Тётя Поля* (1958) [Шаламов 1998, 96], в котором, как и у Португалова, речь идёт о нетленности колымских мертвецов, как бы ставших «заложными покойниками», умершими не своей смертью, не принимаемыми землёй, нетленными [Виноградова 1995, 186-187]. Нетленность эту следует понимать как в прямом, так и в переносном и символическом смыслах. Забытые колымские мертвецы Португалова однажды напомнят о себе («они пойдут по холодной земле»).

---

<sup>1</sup> В 1938 году начальник прииска *Утиный* Зарубайло, зачитывая списки расстрелянных, произносил пламенные патриотические – в весьма специфическом значении – речи, смысл которых сводился к следующему: «(...) вы враги народа и вас привезли сюда уничтожать, я это сделаю при помощи социально-близких, исправленных элементов, они помогут. Под социально-близкими он понимал уголовников, и они помогали изо всех сил» [Яроцкий 2003, 114].

В рассказе Шаламова *По лендлизу* человеческие тела ползут по склону<sup>2</sup>: «Могила, арестантская общая могила, каменная яма, доверху набитая *нетленными мертвецами* ещё в тридцать восьмом году, осыпалась. Мертвецы ползли по склону горы, открывая колымскую тайну. (...) Каждый из наших близких, погибших на Колыме, – каждый из расстрелянных, забитых, обескровленных голодом – *может быть ещё опознан* – хоть через десятки лет. На Колыме не было газовых печей. *Трупы ждут в камне, в вечной мерзлоте.* (...) Эти могилы, огромные каменные ямы, доверху были заполнены мертвецами. *Нетленные мертвецы*, голые скелеты, обтянутые кожей, грязной, расчёсанной, искусанной вшами кожей. (...) Раскрылась земля, показывая свои подземные кладовые, ибо в подземных кладовых Колымы не только золото, не только олово, не только вольфрам, не только уран, но и *нетленные человеческие тела*. Эти *человеческие тела ползли по склону, может быть собираясь воскреснуть.* (...) Сейчас гора была оголена и тайна горы открыта. *Могила разверзлась, и мертвецы ползли по каменному склону.* (...) Бульдозер сгребал эти окоченевшие трупы, тысячи трупов, тысячи скелетоподобных мертвецов. *Всё было нетленно: скрюченные пальцы рук, гноящиеся пальцы ног – культы после обморожений, расчёсанная в кровь сухая кожа и горящие голодным блеском глаза»* [Шаламов 1998, 355–356]. Мертвецы, описанные Шаламовым, немногим отличаются от пока ещё живых скелетоподобных колымских доходяг с их обморожениями, расчёсанной в кровь сухой кожей и горящим голодным блеском глаз. Так оказалось, что для многих бесправных людей на Колыме граница между живым и загробным мирами размылась, почти перестала существовать.

Таким образом, тема памяти о преступлениях периода строительства колымского социализма и возмездия за эти преступления отчётливо звучит в текстах Варлама Шаламова и Валентина Португалова, которые прошли через все круги колымского ада 1937-го и последующих годов.

### Библиография

- Бартми́нский Ежи. 2005. *Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике*. Москва: Индрик.
- Виноградова Людмила. 1995. *Заложные покойники*. В: *Славянская мифология. Энциклопедический словарь*. Москва: Эллис Лак: 186-188.
- Лейдерман Наум. 2005. *С веком наравне...* Санкт-Петербург: Златоуст.
- Португалов Валентин. 2005. *Колымская баллада*. В: *Поэзия узников ГУЛага: Антология*. Сост. Виленский С. Москва: МФД Материк. 342-344.

<sup>2</sup> Повествователь Шаламова не ждёт от колымских мертвецов воскрешения, но их трагические смерти – связующая нить между небытием и памятью о преступлениях 1938 года.



Шаламов Варлам. 1998. *Собрание сочинений*. Т. 1-3. Москва: Художественная литература.

Яроцкий Алексей. 2003. *Золотая Колыма*. Железнодорожный: РУПАП.

## Summary

### MEMORY AND RETRIBUTION THEMES IN *THE EPITAPH* BY VARLAM SHALAMOV AND *THE KOLYMA BALLAD* BY VALENTINE PORTUGALOV

This article discusses the themes of memory and retribution in documentary and literary texts (different genres) of two Kolyma inmates. The memory theme of the people tortured in “Kolyma planet” unites texts written by Shalamov and Portugalov. Both authors express similar thoughts in different ways, employing different genres and styles. Shalamov and Portugalov are convinced that these crimes, i.e., deaths of a great number of innocent people in Kolyma forced labour camps can never be forgotten, unpunished and treated as if the “facts never happened”.

Kontakt z Autorem:  
cheslavgor@gmail.com



**Monika Karwacka**

Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej  
Uniwersytet Śląski

## BAJKI O KRYTYCE. ANDRIEJ NEMZER – „KRÓL” WSPÓŁCZESNEJ KRYTYKI LITERACKIEJ W ROSJI

**Key words:** literary criticism, Andrei Nemzer, Russian literature, modern criticism

Współczesna krytyka literacka w Rosji przeszła wiele i dyskurs krytyczno-literacki uległ licznym transformacjom w sferze gatunkowości, stylu, formatu i funkcji. Modernizacja społeczeństwa, cyfryzacja życia codziennego, a także technologiczny postęp wprowadził wiele zmian nie tylko w życiu zwykłych obywateli, lecz także poruszył wszystkie sfery życia, w tym również literaturę i, zdaniem Zachara Prilepina, „motor procesu literackiego” [Прилепин 2016], jak określa krytykę literacką, która stała się nieodłączną częścią procesu literackiego i odgrywa rolę samoświadomości literatury. Dynamiczny rozwój i zwiększony zasięg oddziaływania mocno zaawansowanych i zróżnicowanych środków przekazu zmienił charakter funkcjonowania wypowiedzi krytyczno-literackich.

Na scenie najważniejszych postaci w kręgu profesjonalnych krytyków literackich pojawiają się dziennikarze, pisarze, felietoniści, literaturoznawcy, historycy literatury. Jednak piedestał zajmują krytycy, których warsztat uznawany jest za „czysto krytyczny”. Grono krytyków rosyjskich stale się poszerza, pojawiają się coraz młodsi reprezentanci warsztatu krytycznego, a stara gwardia wydaje się odchodzić w cień. Wypowiedzi krytycznoliterackie dokonały migracji, znajdując nowe miejsca dla siebie w przestrzeni wirtualnej i ogólnodostępnych środkach przekazu informacji, co znacząco wpłynęło na formę wypowiedzi. Olga Szylnikowa w rozważaniach o kondycji i formie współczesnej krytyki literackiej, zwraca szczególną uwagę na wykorzystanie środków masowej informacji przez krytyków, co z kolei, znacznie poszerza

horyzont ich wpływu. Cytowana w pracy Szylnikowej Maria Czerniak w kontekście tak znaczącego działania krytyki w sferze rosyjskich СМИ określa jej rolę następująco:

В газетах критика занимается пропагандой современной словесности, считая, что иногда просто регулярное упоминание хороших книг и хороших авторов сформирует у массового читателя, относящегося к новейшей литературе с недоверием и незнанием, представление хотя бы о корпусе этой литературы [Шильникова 2009].

Wśród aktywnie działających dzisiaj w Rosji pisarzy-krytyków, w pełni świadomych siły oddziaływania współczesnych mediów, pojawiają się przedstawiciele różnych formacji literackich z indywidualnymi koncepcjami rozwoju literatury. Idiom krytycznoliteracki jest niejednorodny, uwarunkowany predyspozycjami pisarskimi, doświadczeniem literackim, wiedzą o literaturze i kulturze, a przede wszystkim motywacją działań krytycznoliterackich. Większość współczesnych pisarzy rosyjskich, którzy próbują swoich sił w trudnej sztuce krytycznoliterackiej, decyduje się na przedsięwzięcie roli krytyka z czysto egoistycznych pobudek, mających na celu autopromocję, ale ich talent i umiejętności pisarskie, a także znajomość środowiska literackiego w Rosji rekompensuje czytelnikowi fakt, że ma do czynienia z tekstem o charakterze reklamowym.

Rynek książkowy w Rosji jest obecnie tak bogaty i różnorodny, że potrzeba zasięgnięcia porady u opiniotwórczych i profesjonalnych krytyków staje się koniecznością, by nie zgubić się w gąszczu literackich artefaktów. Grono krytyków staje się również zróżnicowane w kwestii nie tylko poglądów i preferencji literackich, lecz także kompetencji i doświadczeń, które odzwierciedlone są w warsztacie i idiomie krytycznym. Choć głos młodych krytyków staje się coraz dobitniejszy i wyraźniejszy, na piedestale pozostaje grono z bogatym bagażem krytycznoliterackim, którego głos jest ceniony wśród wszystkich środowisk czytelników i pisarzy.

Andriej Nemzer zajmuje jedno z czołowych miejsc opiniotwórczych krytyków XXI wieku i ciągle nie schodzi ze sceny, co więcej pretenduje do miana „króla” współczesnej krytyki. Rosyjski historyk literatury, literaturoznawca i krytyk literacki, felietonista gazety «Время новостей», «Независимая газета», «Сегодня» «Время МН», szef działu krytyki w czasopiśmie «Литературное обозрение», profesor w szkole teatralnej i autor ogromnej liczby publikacji – ponad 1110, w tym recenzji, artykułów krytycznych, felietonów w najważniejszych czasopismach literackich<sup>1</sup>. Jest także autorem artykułów krytycznoliterackich, recenzji, polemicznych komentarzy, felietonów poświęconych

<sup>1</sup> Zob. «Новый мир» (1987, № 10; 1988, № 4; 1991, № 5; 1998, № 1, 5, 10; 2001, № 1), «Знамя» (1993, № 12; 1994, № 1, 6; 1999, № 5, 8; 2000, № 2; 2001, № 1; 2002, № 7), «Дружба народов» (1996, № 10), «Октябрь» (1991, № 1), «Волга» (1999, № 6) «Отечественные записки» (2002, № 1), «Вопросы литературы».

współczesnej literaturze rosyjskiej. Na swoim koncie ma kilka interesujących pozycji książkowych dedykowanych literaturze rosyjskiej: *Литературное сегодня. О русской прозе. 90-е* (1998), *Памятные даты. От Гаврилы Державина до Юрия Давыдова* (2002), *Замечательное десятилетие русской литературы* (2003), *Дневник читателя. Русская литература в 2003 году* (2004), *Дневник читателя. Русская литература в 2005 году* (2006), *Дневник читателя. Русская литература в 2006 году* (2007), *Дневник читателя. Русская литература в 2007 году* (2008).

Przekonany o najwyższej wartości swojego warsztatu, w 1997 wraz z Siergiejem Czupryninem i Władimirem Nowikowem po wielu dyskusjach o miejscu i statusie krytyka literackiego w procesie i środowisku literackim, postanowili sformalizować idee formalnego ukonstytuowania profesji krytyka i wspólnie powołali do życia instytucję, którą nazwali «Академия Русской Современной Словесности». Ich działalność zaowocowała publikacją dyskusji, którą przeprowadzili z gronem wybranych, ich zdaniem czołowych i najlepszych krytyków, pod hasłem krytycy o nagrodach. Publikacja pojawiła się na łamach czasopisma «Знамя» (1998, № 1). Jednym z zadań Akademii było ustanowienie i przyznawanie corocznej nagrody im. Apollona Grigoriewa, którą nagradzano najlepszą książkę roku.

Nemzer w swoich sądach jest bardzo kategoriycznym krytykiem, nie ulega wpływom innych kolegów po fachu, nie wykazuje żadnego zainteresowania literackimi nowościami i modnymi trendami. Potwierdza to niejednokrotnie, wyrażając nieugiętą krytykę i dezaprobatę, manifestując swoje stanowisko, jak to miało miejsce w podczas sporu wokół powieści Zachara Priliepina *Чёрная маля*. Lew Danilkin na łamach „Афисзы” ocenił powieść Priliepina pozytywnie, dając euforyczny wyraz swoich wrażeń: „Очень хорошая, с внутренней музыкой проза... Очень точно, очень здорово” (Лев Данилкин, «Афиша») [Басинский 2011]. Аля Łатынина, mając zastrzeżenia do „gwiazdorstwa” Priliepina na scenie młodych pisarzy, podzieliła opinię Pawła Basińskiego, który skonstatował wysoką wartość powieści w swoim komentarzu: „*Чёрная обезьяна* — роман поразительно яркий, пугающе талантливый на фоне того, что остроумно принято называть текущей (вялотекущей, добавим) литературой” (Павел Басинский, «Российская газета» от 27.06.2011 [Латынина 2011]). Opinia Dmitrija Bykowa, który wszem i wobec prezentuje swój zachwyt twórczością autora *Патологии*, nie była dla krytyków żadną niespodzianką, Bykow stale ocenia utwory Priliepina na najwyższym poziomie i rzadkością bywają jakiegokolwiek uwagi, w których krytyk znalazłby negatywne elementy prozy pisarza, tak też jego ocena *Чёрной маля* należała do najwyższych ocen: „После *Чёрной обезьяны* Прилепин перешел для меня из разряда хороших писателей, — которых много, — в разряд больших, умеющих не просто расти (это у нас случается), а изобретать (это во всем мире редкость)” [Быков 2011] Аля Łатынина zachęcona niezwykle pozytywnymi reakcjami kolegów postanowiła sama przekonać się

o wartości powieści, zakupiła książkę i z pograżyła się w lekturze, by ostatecznie przedstawić swoje stanowisko: „у него есть чувство слова, умение создавать метафоры, есть какая-то внутренняя энергетика, есть цепкая наблюдательность” [Латынина 2011]). Na tle przytoczonych opinii czołowych krytyków we współczesnej Rosji pojawił się jeden aprioryczny komentarz, nieuznający kompromisów i wskazujący na absolutną pozycję w środowisku krytycznoliterackim. Andriej Nemzer odmówił komentarza i recenzji *Czarnej matry*, słowami: „Циничную халтуру я не люблю... Рецензии не будет” (Андрей Немзер, «Московские новости» [Басинский 2011]).

Nemzer zajmuje stanowisko wobec stanu krytyki literackiej od lat, wyraża swoje opinie, starając się, za pomocą pozycji cenionego i szanowanego krytyka, wskazać i pokierować dalszym prądem, zgodnie z którym jego zdaniem, powinna podążać rosyjska literatura i krytyka. „Твое дело – понять, что и как думают другие люди, писатели”, tak określa rolę profesjonalnego krytyka. Jego własna bardzo wysoka samoocena w kwestii warsztatu krytycznoliterackiego budzi ambiwalentne odczucia w środowisku literackim, o jego eksplicytnie wyrażanym samouwielbieniu mówi Jurij Kuwaldin w eseju, w którym próbuje omówić twórczość Nemzera jako wzoru krytyka: „Андрей Немзер с блеском зарекомендовал себя не просто мастером по изготовлению критических текстов, но и выдающимся образцовым критиком нового времени” [Кувалдин 2010]. Kuwaldin dokonuje oglądu prac krytycznoliterackich Nemzera, dostrzegając charakterystyczny kunszt literacki krytyka nie tylko na poziomie stylu. Kuwaldin twierdzi, że działalność krytycznoliteracka wymaga szczególnej interpretacji i komplementarnego oglądu wszystkich jego wypowiedzi. Krytyk, zdaniem Kuwaldina, konstruuje swoje wypowiedzi, zmuszając czytelnika do dokładnego zapoznania się z całym jego warsztatem krytycznoliterackim. Okazuje się, że dyskurs Nemzera jest budowany na przelomie lat, podobnie jak i literatura, którą krytyk bierze na warsztat, a jego analizy i komentarze wymagają specjalnego klucza intelektualnego. Kuwaldin opisuje metodę Nemzera następująco:

Почти всякое слово, сказанное Андреем Немзером, требует неспешного осмысления, углубленной, в тишине кабинета, проработки, возвращения к прежним работам критика, поскольку слово это служит строительным материалом в возведении башни Андрея Немзера [Кувалдин 2010].

Na podstawie opisu Kuwaldina otrzymujemy wzorcowy obraz krytyka, pograżonego w literaturze, odosobnionego i odizolowanego od świata zewnętrznego, fanatyka literatury, człowieka zdolnego do poświęceń na rzecz artefaktów literackich. Człowiek, który pisze, jest przede wszystkim człowiekiem samotnym, zgodnie z ideą, wedle której geniusze rodzą się w samotności. Jednak człowiek, który pisze, zawsze zaczyna od czytania, dzięki czemu żyje w innej, metafizycznej, książkowej rzeczywistości. Nemzer, zdaniem Kuwaldina, jest głównie człowiekiem czytającym, lecz jego kompetencje i dar wychodzą daleko

poza granice racjonalnego obcowania z literaturą: „Андрей Немзер – человек-исключение, человек-уникум, человек-книга, человек-энциклопедия, человек-Библия...” [Кувалдин 2010]. Kuwaldin, analizując wybrane teksty krytyczne Nemzera, nie szczędzi mu słów uznania i pochwał. Warsztat krytyka ewokuje nadzwyczaj pozytywne oceny, co wyraża dosadnie aprobatywnie, ukazując go jako absolutne indywiduum i unikalny talent na współczesnej scenie krytyków i literaturoznawców:

Андрей Немзер отмечен Богом, наделен колоссальной энергией, тончайшей интуицией, тактом. По теории Льва Гумилева такие одержимые люди называются пассионариями. Андрей Немзер сам себе задает урок, сам его выполняет, сам себя проверяет, сам с собою обсуждает [Кувалдин 2010].

Preferencje literackie Nemzera wydają się obejmować wszechstronne ujęcie całej literatury rosyjskiej, o czym sam krytyk mówi niejednokrotnie, konstatając potrzebę poznania i oceny wszelkiej działalności literackiej rosyjskiego środowiska pisarzy. Niemniej jednak, w oczach pozostałych krytyków, jego postawa krytycznoliteracka jest niezwykle stronnicza, ich zdaniem Nemzer dokonuje bardzo selektywnych wyborów, a zasięg jego zainteresowań jest dość wąski. Siergiej Czuprynin, krytyk aspirujący do miana głównego znawcy literatury rosyjskiej, zarzuca Nemzerowi ograniczony zakres zainteresowań literackich, dyskredytujących go jednocześnie jako profesjonalnego krytyka, który powinien dokonać procesów aksjologicznych bez żadnych uprzedzeń. Czuprynin nie zgadza się z powszechnym przekonaniem, jakoby Nemzer zajmował się literaturą rosyjską bez żadnych wyjątków: „Было бы, разумеется, непростительной гиперболой сказать, что взгляд Немзера охватил (и охватывает) всю наличную словесность. Вовсе нет” [Чупрынин 2013].

Pierwszym z zarzutów stawianych Nemzerowi przez Czuprynina jest kwestia braku zainteresowania literaturą „masskultu”. Czuprynin daje wyraz swojej dezaprobach, wobec ignorancji krytyka i uważa, że unikanie analizy i komentarza w tej kwestii godzi w status historyka literatury, którym jest Nemzer:

Ни слова, например, о масскульте, ни малейшей попытки отделить в нем зерна от плевел, что, впрочем, почти всем тогдашним (да и нынешним) статусным критикам свойственно, и ни малейшего (что для автора с опытом историка литературы, честно говоря, странновато) желания проследить, как высокая словесность взаимодействует с низовой, питаюсь, в том числе, импульсами, идущими откуда-то из-под плинтуса [Чупрынин 2013].

Kolejny argument dyskredytujący Nemzera-krytyka dotyczy braku deprecjacji fantastyki rosyjskiej, o której sam Czuprynin pisze niemało i z ogromnym zainteresowaniem. Uważa, że zmiany, które zaszły w sferze fantastyki rosyjskiej zasługują na szczególną uwagę zaangażowanych i wysoko cenionych krytyków, gdyż jest to jeden z najbardziej interesujących gatunków literatury współczesnej:

Почти ни слова о русской фантастике – той самой, что в девяностые переживала свои звездные часы, а в новом веке зачахла, отдав (см. предыдущий абзац) свою энергетику, свои сюжетные мотивы и идеологические ресурсы литературе, как у нас выражаются, серьезной или качественной, претендующей и на Букера, и на внимание статусных критиков [Чупрынин 2013].

Czuprynin kategorycznie odnosi się również do strachu Nemzera przed interpretacją i analizą współczesnej poezji, cytując słowa Nemzera: „рассуждать о новейшей поэзии я боюсь”. Czuprynin krytycznie ustosunkowuje się do wyznania Nemzera, jawnie drwiąc z jego wątpliwości: „и действительно, ничего существенного, выстраивающего свой, «немзеровский» образ текущего стихотворчества он пока не написал” [Чупрынин 2013].

Charakterystyka Nemzerowskiego idiomu krytycznego ukazuje jego braki metodologiczne warsztatu, co dyskredytuje go w oczach innych krytyków i badaczy literatury, zdaniem Czuprynina Nemzer posiadając przyzwoity warsztat interpretacyjny, nie wykazuje zainteresowania zasadniczymi aspektami, rozwijającymi warsztat krytycznoliteracki, co rzutuje na jego poczynania w zakresie interpretacji i oceny literatury najnowszej:

Прирожденный историк литературы, в том числе и современной, тонкий интерпретатор художественных текстов, Андрей Немзер не только к теории литературы, но и к обоснованию собственной, простите еще раз, методологии и методики не испытывает совершенно никакого интереса [Чупрынин 2013].

Czuprynin występuje w roli rzecznika innych krytyków i badaczy literatury, konstatując powszechny dystans, jaki zapanował w środowisku krytycznoliterackim w stosunku do Andrieja Nemzera. Czuprynin nie zaprzecza jego unikalnym umiejętnościom krytycznoliterackim, stwierdza jednak niewątpliwy kryzys popularności jego wypowiedzi. Co więcej, o spadku wartości Nemzerowskiego statusu świadczy przede wszystkim brak chęci i umiejętności dialogu ze środowiskiem krytycznoliterackim, ponieważ nie uznaje on innych racji niż swoje, co wywołuje ogólną niechęć kolegów i koleżanek po fachu:

С ним и перестали спорить. Из критика – архитектора новой литературной яви, лидера мощной писательской поросли он на рубеже девяностых-двухтысячных в глазах своих все более и более многочисленных недоброжелателей превратился в критика с особым мнением – знать которое, вне сомнения, необходимо, но принимать во внутрилитературных раскладах уже не так обязательно [Чупрынин 2013].

Nie dziwią negatywne komentarze najnowszej działalności krytycznoliterackiej Andrieja Nemzera, które panują w gronie wybitnych krytyków, doceniających osiągnięcia literackie młodego pokolenia pisarzy i patrzą z nadzieją w przyszłość literacką Rosji, oczekując nowego Gogola, Puszkina, Tołstoja. Współcześni krytycy rosyjscy postrzegają krytykę literacką podobnie jak Zachar Priliepin: jako „motor procesu literackiego”, dają wyraz swojemu niezadowoleniu, obcując z literaturą masową i odnajdując niską



wartość utworów dobrze rokujących pisarzy. Niemniej jednak, starają się nadać optymistyczny ton rozwojowi literatury rosyjskiej, motywując zdolnych pisarzy poprzez wyrażenie entuzjazmu wobec ich poczynañ. Andriej Nemzer, pełen zachwytu wobec klasyków i wybranych pisarzy ubiegłego stulecia, sieje pesymizm i destrukcyjne widzenie kondycji literatury najnowszej, przekreślając możliwość odrodzenia się wielkiej literatury rosyjskiej. Jego pesymizm i dezaprobatę ewokuje również stan współczesnej krytyki literackiej, w której ukazuje swoje negatywne stanowisko wobec przyszłości rosyjskiej literatury, eksplicytnie wyraża swoje niezadowolenie z tendencji zachodzących w literaturze najnowszej, nie zostawiając cienia nadziei na lepsze jutro:

критика – в изрядной своей части – предпочитает брезгливо-скептическую интонацию в разговорах о новых писательских работах, ностальгию по былому величию (как реальному — национальной классике, так и весьма сомнительному; от сказок о литературном расцвете, якобы имевшем место в 60-70-х годах, несколько подташнивает и фантастические мечтания о прекрасном будущем, что, вероятно, само собой свалится с неба. Нельзя сказать, что новые времена освободили литераторов от возможности писать плохо (банально или вычурно, ориентируясь на невзыскательную аудиторию или самоназначившихся экспертов, вторично или просто бездарно) [Немзер 2000].

W 1998 roku na łamach «Дружбы Народов» Andriej Nemzer opublikował tekst, w którym wyraził swoją ocenę stanu literatury, a konkretniej rosyjskiej prozy na rok 1997 [Немзер 1998]. Jest to już moment kryzysu jego pozytywnej krytyki i początek krytycznoliterackiego linczu, któremu poddał działalność literacką rosyjskich pisarzy. Na początku tekstu krytyk przedstawia swoje pesymistyczne oceny, a sam artykuł określa jako *угрюмый*, ironicznie stwierdzając, że pisząc tekst w połowie roku, pozostawiał cię nadziei, jakoby sytuacja w literaturze rosyjskiej mogła się poprawić, niestety, jego zdaniem, proroctwa innych krytyków i pisarzy odnośnie cudownego uzdrowienia stanu literatury nie spełniły się. Pierwsze zarzuty skierowane są wobec ustanowieniu nagrody rosyjskiego Bookera, w której pokładano ogromne nadzieje: „Сколько за последние пять лет было говорено наставительных слов о коварстве Букеровской премии, якобы вынуждающей прозаиков наших братья за романы!” [Немзер 1998]. Nemzer uważa, że po pierwsze, nagroda nie wpłynęła na pojawienie się niczego, co można by porównać do *Córki kapitana*, a po drugie, to co zostało napisane, nie godzi się z interesem czytelnika i nie spełnia swojej funkcji: „нормальный читатель нуждается именно в большой вещи, в сочинении с продолжением, что дает возможность неспешного чтения, погружения в самодостаточный художественный мир” [Немзер 1998]. Nemzer bez wątpienia ma doskonałe rozeznanie we współczesnej literaturze, jego uwagi i komentarze wskazują na wnikliwą lekturę wszystkich artefaktów, które zostały opublikowane w wybranym okresie. Jednak wszystkie jego komentarze deprecjonują wszelkie debiuty literackie i nowości czytelnicze,

krytycznie oceniając strategie pisarskie, umiejętności stylistyczne, a także gatunkowy wybór pisarzy.

Na koniec pozwolę sobie przytoczyć kilka wypowiedzi Andrieja Nemzera, które potwierdzają, że jako król rosyjskiej krytyki, według własnego przekonania, stał się zgorzkniałym pesymistą, którego wizja bajki o utraconej krytyce, staje się w jego mniemaniu faktem. Przede wszystkim deprecjonuje osiągnięcia współczesnych pisarzy rosyjskich słowami: „Ушедший литературный год был не слишком богатым и бодрящим” [Чупрынин 2013]. Dalej w swoich ocenach staje się coraz bardziej negatywnie nastawiony wobec tego, co miało miejsce w roku poprzednim: „Не год, а какое-то марево” [Чупрынин 2013]. Rodzima literatura współczesna, według niego, nie potrafi wspiąć się na wyżyny literackie, nie można mówić o żadnej jakości ani wartości współczesnych artefaktów: „У нас теперь все просто: либо ужас, либо цирк” [Чупрынин 2013]. W jego wypowiedziach niezmiennie króluje nostalgia za literaturą dawną, której nie godzi się porównywać z dzisiejszym krajobrazem literackim w Rosji, ponieważ współczesność jest nijaka i pozbawiona jakiegokolwiek *novum*, zdaniem krytyka: „...Ничего радикально нового в нашем литературном ландшафте, коли сравнивать его с позапрошлогодним, я разглядеть не в силах” [Чупрынин 2013]. Ostatecznie diagnoza Nemzera nie pozostawia żadnych wątpliwości. Dosadnie i eksplicytnie mówi o tym, jak postrzega stan rosyjskiej literatury w epoce nowoczesności, podkreślając osobisty stosunek do rozwoju literatury, a raczej jego braku w Rosji: „Сегодняшнее состояние русской литературы мне не нравится. Мне кажется, что годами навязываемый тезис «мы загибаемся» наконец стал правдой...” [Чупрынин 2013].

Andriej Nemzer, mimo skrajnie krytycznego stosunku do literatury współczesnej w Rosji, prowadzi nieustannie niezwykle interesujące i wnikliwe rozważania o każdym nowo powstałym utworze literackim. Tak jak zauważył Jurij Kuwaldin, jest on cierpliwym i wytrawnym czytelnikiem, jego skostniały paradygmat aksjologiczny nie ulega wprawdzie żadnej ewolucji, co jednak nie stoi na przeszkodzie wyrażaniu poglądów krytycznoliterackich, które odbijają się echem w rosyjskim środowisku literackim. Reakcje na jego komentarze krytycznoliterackie są silnie emocjonalne i równie negatywne, co jego własne sądy. To sprawia, że jest on bardzo ważnym współcześnie krytykiem, stojącym w całkowitej opozycji do aprobatywnej krytyki i różnicującym wypowiedzi krytycznoliterackie, co niewątpliwie podnosi jej jakość. Konkludując, można by założyć, że Andriej Nemzer jest „królem” ciemnej i mrocznej strony krytyki, która jest bezwzględnie niezbędna do funkcjonowania krytycznego obiektywizmu w Rosji.

## Bibliografia

- Басинский Павел. 2011. *Не будите черных обезьян*. «Российская газета – Федеральный выпуск» № 5512 (136). В: <https://rg.ru/2011/06/27/kniga.html> [Доступ: 10 VIII 2016].
- Дмитрий Быков. 2011. *Черный человек Прилепина*. «Новая газета» 26.05.2011. В: <http://www.novayagazeta.ru/arts/5575.html?print=1> [Доступ 23 VIII 2016].
- Кувалдин Юрий. 2010. *Андрей Немзер как образец критика*. В: [http://lit.lib.ru/k/kuvaldin\\_j\\_a/text\\_0050.shtml](http://lit.lib.ru/k/kuvaldin_j_a/text_0050.shtml) [Доступ 10 VIII 2016].
- Латынина Алла. 2011. *«Даже уж не знали, за что похвалить...»*. «Новый Мир» 10. В: [http://magazines.russ.ru/novyi\\_mi/2011/10/la13.html](http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2011/10/la13.html) [Доступ 10 VIII 2016].
- Немзер Андрей. 2000. *Замечательное десятилетие. О русской прозе 90-х годов*. «Новый Мир» 1. В: [http://magazines.russ.ru/novyi\\_mi/2000/1/nemzer.html](http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2000/1/nemzer.html) [Доступ 10 VIII 2016].
- Немзер Андрей. 1998. *Взгляд на русскую прозу в 1997 году*. «Дружба Народов» 1. В: <http://magazines.russ.ru/druzha/1998/1/nemzer-pr.html> [Доступ 10 VIII 2016].
- Прилепин Захар. *Владимир Бондаренко. Критика - мотор литературного процесса*. вW: <http://www.zaharprilepin.ru/ru/litprocess/intervju-o-literature/vladimir-bondarenko-kritika-motor-literaturnogo-protsesssa.html> [Доступ 27 V 2016].
- Чупрынин Сергей. 2013. *Мечтатель Немзер*. «Знамя» 1. В: <http://magazines.russ.ru/znamia/2013/1/ch11.html> [Доступ 14 VIII 2016].
- Шильникова Ольга. 2009. *Литературная критика в современном медианпространстве: основные тенденции и перспективы*. В: [http://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/118/shilnikova\\_118\\_152\\_158.pdf](http://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/118/shilnikova_118_152_158.pdf) [Доступ 28 VII 2016].

## Summary

### FAIRYTALES ABOUT CRITICISM. ANDREI NEMZER – “THE KING” OF MODERN LITERARY CRITICISM IN RUSSIA

This paper attempts to present and analyze Andrei Nemzer’s literary criticism which in his opinion is an a priori stance on Russian modern literature and criticism. The author examines Nemzer’s critical discourse in order to reveal his unjustified pride and confidence in the area of literary criticism. The paper presents opinions of other Russian modern critics whose activity is aimed at improving the condition of the domestic literature rather than depreciating it as Nemzer does. The analysis of Nemzer’s texts proves that his criticism within the last decades has gone into the direction of a negative critique of Russian modern literature and thus discouraging young talented writers in Russia.

Kontakt z Autorką:  
monika.karwacka@us.edu.pl



**Barbara Kozak**

Institut Słowiańszczyzny Wschodniej  
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ROSJA ZA KAMIENNYM MUREM.  
NOWE ŚREDNIOWIECZE<sup>1</sup>  
W TWÓRCZOŚCI WŁADIMIRA SOROKINA  
(NA PRZYKŁADZIE POWIEŚCI  
*DZIEŃ OPRYCZNIKA*)

**Key words:** philosophy of history, dystopia, Sorokin, Russian national identity, Oprichnina

Rosyjską literaturę można niewątpliwie w znacznej części nazwać historyzoficzną. To właśnie karty powieści, z braku innego miejsca, przez wieki były miejscem dyskusji o przyszłości, w niej przyglądano się wydarzeniom z przeszłości, zastanawiano się nad świadomością społeczną, badano stosunek ludzi do przemian, analizowano bieg historii.

---

<sup>1</sup> Pojęcia tego używam w znaczeniu, w jakim użył go Bierdiajew w swojej książce. Pisał on między innymi: „В истории, как и в природе, существуют ритм, ритмическая смена эпох и периодов, смена типов культуры, приливы и отливы, подъемы и спуски. Ритмичность и периодичность свойственны всякой жизни. Говорят об органических и критических эпохах, об эпохах ночных и дневных, сакральных и секулярных. Нам суждено жить в историческое время смены эпох. Старый мир новой истории (он-то, именующий себя все еще по старой привычке «новым», состарился и одряхлел) кончается и разлагается, и нарождается неведомый еще новый мир. И замечательно, что этот конец старого мира и рождение нового одним представляется «революцией», другим же представляется «реакцией». «Революционность» и «реакционность» так сейчас перепутались, что потерялась всякая отчетливость в употреблении этих терминов. Эпоху нашу я условно обозначаю как конец новой истории и начало нового средневековья. [...] Я объясняю это тем, что мой образ мыслей истолковывают в категориях новой истории, что его хотят отнести к одному из направлений новой истории, в то время как существо моей мысли в том и заключается, что все категории мысли новой истории, все ее направления кончены и начинается мышление иного мира, мира нового средневековья. Духовные начала новой истории изжиты, духовные силы ее истощены. Рациональный день новой истории кончается, солнце его заходит, наступают сумерки, мы приближаемся к ночи. Все категории пережитого уже солнечного дня непригодны для того, чтобы разобраться в событиях и явлениях нашего вечернего исторического часа” [Бердяев 1924, 4].

Dziś kwestie te na nowo odgrywają znaczną rolę w procesie literackim. Ostatnie dziesięciolecia po raz kolejny ostro zmieniły zarówno wyobrażenia rzeczywistości, jak i samą rzeczywistość, która w jaskrawy sposób postawiła społeczeństwo i jednostki w obliczu poważnego kryzysu światopoglądowego oraz tożsamościowego. Po 75 latach Rosja, a z nią jej literatura, ponownie stanęła wobec konieczności przededefiniowania swojej historii. Z tego powodu naturalny stał się zwrot do przeszłości, polegający z jednej strony na jej odłamaniu, a z drugiej strony na szukaniu w niej recept na przyszłość. Dlatego też należy się zgodzić ze zdaniem Lwa Daniłkina, że „ревизия истории была, без преувеличения, одним из самых существенных внутренних импульсов для отечественной литературы” [Данилкин 2010].

W najnowszej literaturze rosyjskiej widać ślady kryzysu kultury, społecznej niepewności, rozumienia dnia dzisiejszego jako epoki przejściowej, jak to już było w historii. Współczesność w takich okresach jest niedoceniana, pozbawiana wartości,

утрачивает значение и интерес как ненужное продолжение неопределенной длительности. Но и будущее оказывается столь же неопределенным и опасным. Будущее мыслится как конец всего, независимо от того, окажется ли мир погружен в вечный хаос или наступит царствие небесное. Мифологическое и художественное мышление локализует в прошлом такие категории, как цель, идеал, справедливость, совершенство, гармоническое состояние человека и общества [Бахтин 2000, 75].

Autorzy tekstów tworzonych w Rosji na przełomie XX-XXI wieku często wracają do problematyki losu narodowego, konfliktu Rosji i Zachodu, politycznej refleksji na temat wydarzeń lat 90. ubiegłego wieku czy też czasów Związku Radzieckiego, zamieniając te wciąż rozpalające emocje tematy na tworzywo literackie. W ten sposób literatura ponownie staje się polem ważnych dyskusji o kondycji społeczeństwa, rozliczeń z historią czy budowania wizji przyszłości. Aktualizowane są takie koncepty, jak «los Rosji», «kryzys współczesnego świata», «Rosja i Zachód i ich nieuniknione starcie», «koniec świata, jaki znamy», «kryzys i upadek Rosji», «sens historii» czy «stałe elementy w historii Rosji».

Bachtin zauważył, że pisarze „готовы скорее надстраивать действительность (настоящее) по вертикали вверх и вниз, чем идти вперед по горизонтали времени” [Бахтин 2000, 76]. Przeszłość ma dla nich sens jako projekt przyszłości, dlatego alternatywna historia zwrócona jest w przeszłość i w przyszłość i jest swego rodzaju wyborem z proponowanych przez przeszłość modeli przyszłości. To najczęściej nie fantastyczne projektowanie równoległych historycznych światów, a futurologiczna prognoza, w której znaczną rolę odgrywa społeczna i polityczna pozycja autora.

W tym kontekście bardzo interesująca jest twórczość Władimira Sorokina. To jeden z najciekawszych współczesnych pisarzy rosyjskich, którego twórczość wzbudziła zainteresowanie między innymi takich badaczy, jak Irina Skoropanova [Скоропанова 2000], Mark Lipowiecki, Galina Niefagina [Нефagina

2003]. Oczywiście Sorokin wywołuje ogromne kontrowersje, nazywany jest pornografem, piewą obrzydliwości i faszyzmu, ale jego utwory niezmiennie interesują i krytyków i czytelników. Mimo tego zainteresowania, jak twierdzi jeden z badaczy:

[...] произведения писателя до сих пор не получили должного внимания научной общественности, и чаще всего рассматриваются либо в глобальном контексте русского постмодернистского процесса (М. Эпштейн, Н. Лейдерман, А. Мережинская), либо выносятся практически за его рамки и считаются феноменом самобытным и практически маргинальным (В. Бондаренко, А. Гаррос). Вместе с тем, творческое наследие Сорокина четко коррелирует с «мейнстримовой» русской литературой и достаточно глубоко отражает основные тенденции развития современного постмодернистского процесса и его изменения на рубеже тысячелетий [Новохатский 2013].

Najbardziej znane teksty pisarza to niewątpliwie *Голубое сало*, *Тридцатая любовь Марины* czy tak zwana lodowa trylogia (*Лед*, *Путь Бро*, *23 000*). Do nieco mniej znanych, choć niezwykle interesujących, należą zaś *День oprычника* (*День oprычника*), *Сukrowy Kremл* (*Сахарный Кремль*), *Zamieć* (*Метель*) i *Telluria* (*Теллурия*). W tej tetralogii autor prezentuje antyutopijną wizję przyszłości, w której fantomy postaci i echa różnych okresów historii Rosji zaplatają się w apokaliptyczną rzeczywistość, która zdarzy się niebawem.

O historiozoficznym charakterze twórczości Sorokina badacze wspominali wielokrotnie; przytoczmy jako ilustrację tylko jeden cytat: „его текст не к морали имеет отношение, но к историософии и антропоонтологии” [Горохов]. Twierdzenie to pojawiło się w kontekście licznych oskarżeń o niemoralność wysuwanych wobec pisarza.

Miejscem akcji tekstów przywołanego cyklu, w tym otwierającego go *Dnia oprычника*, który będzie podstawą niniejszej pracy, jest jedno uniwersum. Teksty te zbudowane są na logice rozejścia się kultury i cywilizacji: w czasie, kiedy postęp technologiczny wciąż poprawia komfort życia i niemiłosiernie prze do przodu, a procesy społeczne z taką samą zaciętością pogrążają się w archaicznej przeszłości. Przyszłość w powieściach jest bliska (2027), ale jednocześnie odsyła nas w przeszłość, w czasy społecznego porządku sprzed panowania Piotra I. Spotkanie zaawansowanej technicznie cywilizacji z prymitywnym systemem społecznym wytwarza pewien zakłęty futurologiczny krąg, który sam wydaje się napędzać: im więcej postępu, tym brutalniejsze stosunki społeczne.

Rosja jest tu połączeniem państwa Iwana Groźnego z jego nieodzownymi atrybutami: oprыczną, ukazami i imperatorem na czele, z futurystyczną wizją skomputeryzowanej i stechnicyzowanej Rosji. Pomysł na taki projekt autor wyjaśnia następująco:

Я произвел для себя некий мысленный опыт. Что будет, если изолировать Россию от мира – если предположить, что будет выстроена Великая русская стена по образцу Великой китайской? России некуда будет погружаться кроме как

в свое прошлое. Это будет вызвано идеологической потребностью, поскольку все героические образы для массового сознания в прошлом, в глубоком прошлом. Но без современных технологий такая идеология будет нежизнеспособна. Поэтому, собственно, из моего умозрительного опыта и выводится такая формула – человек в кафтоне, разъезжающий на «Мерседесе» с водородным двигателем [Сорокин 2006].

W powieści *Dzień oprycznika* i innych częściach cyklu autor przedstawia pewien model rzeczywistości rosyjskiej, alternatywną historię, która wydaje się realizacją też i propozycji przedstawionych przez duchownego rosyjskiego Joanna Snyczowa<sup>2</sup> już w 1996 roku [Снычѳв 1996]. Ten petersburski metropolita maluje obraz cara Iwana Groźnego jako świętego, idealnego władcy, pomazańca Bożego, który skupia wokół siebie grupę wiernych wyznawców jego idei, którzy pilnują porządku i wypełniają Bożą wolę na ziemi – to znaczy opryczników. Warto zauważyć, że duchowny pochwała ten styl rządzenia, pozytywnie ocenia oprychninę jako siłę, która może zaprowadzić porządek oraz ten czas historyczny, kiedy religia i cerkiew zajmowały ważne miejsce w życiu społeczeństwa i państwa.

Jak więc wygląda literacka realizacja tej publicystycznej wizji<sup>3</sup>? Już dedykacja-motto pokazuje, do jakich czasów i tradycji odwołuje się pisarz: *Григорию Лукьяновичу Скуратову-Бельскому, по прозвищу Малюта* [Сорокин 2013, 5]. Postaci tej chyba nikomu nie trzeba przedstawiać, zapisała się ona bowiem w historii między innymi jako kat Nowogrodu czy też zabójca metropolity Filipa. Podobne skojarzenia niesie też pierwsza scena powieści:

Моё мобило будит меня:

Удар кнута – вскрик.

Снова удар – стон.

Третий удар – хрип.

Поярок записал это в Тайном Приказе, когда пытали дальневосточного воеводу. Эта музыка разбудит и мертвого.

– Комяга слушает, – прикладываю холодное мобило к сонно-теплому уху.

– Здравы будьте, Андрей Данилович. Коростылев тревожит, – оживает голос старого дьяка из Посольского Приказа, и сразу же возле мобилы в воздухе возникает усато-озабоченное рыло его [Сорокин 2013, 5].

Rosją włada car Wasyl Nikołajewicz, syn założyciela dynastii Nikołaja Płatonowicza, który po pokonaniu kolejnych smut: Czerwonej, Białej i Szarej zaprowadził w państwie porządek. To właśnie za czasów pierwszego cara zaczęto budować Wielki Mur Zachodni, który miał odgradzić Rosję od „rozpuszczonych cyberpanków”. Ideologia nowego państwa budowana jest na koncepcji oblężonej twierdzy: czyhają na nią wrogowie i wewnętrzni i zewnętrzni, którzy nie mogą znieść odrodzonej Świętej Rusi.

<sup>2</sup> Митрополит Иоанн, в миру Иван Матвеевич Снычѳв.

<sup>3</sup> W tekście zostanie omówiona wyłącznie powieść *Dzień oprycznika* jako pierwsza i najpełniej pokazująca wizję owego uniwersum.



Как только восстала Россия из пепла Серого, как только осознала себя, как только шестнадцать лет назад заложил Государев батюшка Николай Платонович первый камень в фундамент Западной Стены, как только стали мы отгораживаться от чуждого извне, от бесовского изнутри – так и полезли супротивные из всех щелей, аки сколопендрии зловредные. Истинно – великая идея порождает и великое сопротивление ей. Всегда были враги у государства нашего, внешние и внутренние, но никогда так яростно не обострялась борьба с ними, как в период Возрождения Святой Руси [Сорокин 2013, 33].

Jak widać, wykorzystuje Sorokin koncept Świętej Rusi jako ostatniej ostoi prawdziwej wiary, którą trzeba za wszelką cenę obronić przed zewnętrznym wrogiem. To właśnie w imię tej idei obywatele „dobrowolnie” spalili swoje paszporty, co Komiaga wspomina z wielkim sentymentem, nawet wzruszeniem:

Вот был кострище! На меня, подростка, тогда это сильное впечатление произвело. В январе, в крутой мороз несли люди по призыву Государя свои загранпаспорта на главную площадь страны да и швыряли в огонь. Несли и несли. Из других городов приезжали, чтобы в Москве-столице сжечь наследие Белой Смуты. Чтобы присягнуть Государю. Горел тот костер почти два месяца... [Сорокин 2013, 126]

Krajem rządzi Imperator przy pomocy opryczniny, a właściwie oprycznina, która bardziej przypomina mafię niż jakąkolwiek strukturę państwową. Borys Łanin słusznie zauważa, że:

Опричина держится трудами Комяги, его сподвижников и Бати, по сути, пахана неконтролируемой шайки. Носятся они вдоль и поперек страны на своих «меринах» – мерседесах, с привязанными к автомобилям метлами и собачьими головами, навевая на сограждан ужас, которым так гордится главный герой. Он счастлив в стране, где закон превратился в метлу на его автомобиле [Ланин 2008, 384].

Nowy car organizuje absolutnie wszystkie dziedziny życia swoich poddanych, włącznie z wyborem produktów w sklepach. Od jego czasów wszystkie towary, poza serem, występują w dwóch odmianach.

Стандартный набор продуктового ларька: сигареты «Родина» и папиросы «Россия», водка «Ржаная» и «Пшеничная», хлеб черный и белый, конфеты «Мишка косопалый» и «Мишка на Севере», повидло яблочное и сливовое, масло коровье и постное, мясо с костями и без, молоко цельное и топленое, яйцо куриное и перепелиное, колбаса вареная и копченая, компот вишневый и грушевый, и наконец – сыр «Российский» [Сорокин 2013, 97].

Taki ograniczony asortyment tłumaczony jest dobrem narodu, który dokonując wyboru spośród dwóch produktów, „покой душевный обретает, уверенностью в завтрашнем дне напитывается, лишней суеты беспокойной избегает, а следовательно – удовлетворяется. А с таким народом, удовлетворенным, великие дела сотворить можно” [Сорокин 2013, 98].

Reglamentacji podlega też język nowego państwa. Ukazem Imperatora zakazane są wulgaryzmy, co spotyka się z protestem wyłącznie inteligencji,

„народ” bardzo szybko i ze zrozumieniem przyjmuje ten pomysł, tuż po kilku publicznych chłostach i egzekucjach...

(...) народ-то наш сразу с пониманием воспринял Указ 37. После ряда показательных процессов, после *протягивания* на главных площадях городов российских, после свиста бычьего кнута на Сенной и воплей на Манежной в одночасье перестал люд простой употреблять паскудные слова, навязанные ему в старину иноземцами. Только интеллигенция никак не может смириться и все изрыгает и изрыгает матерный яд на кухнях, в спальнях, в отхожих местах, в лифтах, в кладовых, в подворотнях, в машинах, не желая расставаться с этим гнусным полипом на теле русского языка, отравившим не одно поколение соотечественников [Сорокин 2013, 75].

Jednocześnie płonęły wrogie księgi i rękopisy, co niewątpliwie odsyła nas do czasów wielkich totalitaryzmów, choćby do Niemiec i roku 1933, kiedy to w Berlinie i innych miastach Rzeszy odbywały się akcje palenia książek. Jak widać, autorytet Rusi budowany jest na strachu, a przemoc staje się podstawowym narzędziem rządzenia. Bać się mają wrogowie wewnętrzni i zewnętrzni, bo ich również ma przerażać „ryk rosyjskiego niedźwiedzia”.

Этим Кольцом и стянул Государь большую, гнилую и разваливающуюся страну, стянул, словно медведя раненого, кровью-сукровицей исходящего. И окреп медведь костью и мясами, залечил раны, накопил жира, отрастил когти. Спустили мы ему кровь гнилую, врагами отравленную. Теперь рык медведя русского на весь мир слышен. Не токмо Китай с Европой, но и за океаном к рыку нашему прислушиваются [Сорокин 2013, 34].

Cały świat został skonstruowany tak jak w dawnych przedpiotrowych czasach. Opis poranka oprycznika przypomina opis przebudzenia bajkowego cara albo literackiego bohatera czasów carskich. Służba przynosi panu do łóżka tacę, aby mógł się pokrząć po trudach poprzedniego dnia – szklankę kwasu chlebowego, kieliszek wódki i pół szklanki kwasu z kapusty. Następnie następuje modlitwa przed domowymi ikonami, pokłony, dopiero później poranna higiena – mycie twarzy wodą ze studni. Również odprowadzanie gospodarza do drzwi to cały rytuał: z ikonami i błogosławieństwem.

В прихожей меня уже ждут провожатые: нянька с иконою Георгия Победоносца, Федька с шапкой и поясом.

Надеваю шапку черного бархата с соболиной оторочкой, даю себя подпоясать широким кожаным ремнем. На ремне – слева кинжал в медных ножнах, справа «Реброфф» в деревянной кобуре. Нянька между тем крестит меня:

– Андриюшенька, храни тебя Пресвятая Богородица, святой Никола и все Оптинские старцы!

Острый подбородок ее трясется, голубенькие слезящиеся глазки смотрят с умилением. Я крещусь, целую икону святого Георгия. Нянька сует мне в карман молитву «Живый в помощи Вышняго», вышитую матушками Новодевичьего монастыря золотом на черной ленте. Без этой молитвы я на дела не езжу.

– Победу на супротивныя... – бормочет Федька крестясь [Сорокин 2013, 10].

Ale symbolika dawnych czasów występuje też tam, gdzie mamy do czynienia z najnowszymi zdobyczami techniki. Choć oprycznik Komiaga jeździ nowoczesnym samochodem, to jego koniuszy przytwierdza do samochodu psi łeb i miotłę.

У ворот стоит мой «мерин» – алый, как моя рубаха, приземистый, чистый. Блестит на солнце кабиною прозрачной. А возле него конох Тимоха с песей головой в руке ждет, кланяется:

– Андрей Данилович, утвердите!

Показывает мне голову собачью на нынешний день: косматый волкодав, глаза закатились, язык инеем тронут, зубы желтые, сильные. Подходит.

– Валяй!

Тимоха ловко пристегивает голову к бамперу «мерина», метлу – к багажнику. Прикладываю ладонь к замку «мерина», крыша прозрачная вверх всплывает [Сорокин 2013, 11].

Bardzo wyraźnie definiuje ten świat i tę prozę kontrast między technologicznym postępem i społecznym regresem. Ludzie posługują się najnowszymi zdobyczami techniki, ale żyją mentalnie w średniowieczu.

W ten właśnie sposób tworzy Sorokin pewien uniwersalny rosyjski model państwowości oparty na wzorze Iwana Groźnego z jego wszechmocną opryszczyną. Sięga przy tym po żywe w świadomości narodu motywy.

Этот пространственно-временной континуитет маркируется вехами непрерывной национально-государственной истории России: принятие христианства, Древнерусская держава, византизм, татаро-монгольское иго, Московское царство, смута, раскол, Российская империя и пр. Но Россия в новой историософии – это всегда гораздо большее, чем государство, держава, империя. Это особая цивилизация! [Зверева 2008, 31].

Warto zauważyć, że to właśnie w czasach Groźnego umieszcza pisarz początek wszystkich nieszczęść, jakie nawiedziły Rosję. W wypracowanym wtedy modelu władzy, opartym na systemie kastowym i przemocy, widzi on zaczątek pańszczyzny, komunizmu i oligarchii.

Грозный заложил вертикаль власти и, по сути, посадил страну на кол, и она на этой вертикали сидит до сих пор. Эта архаическая пирамида и формирует, во многом, русское сознание. Чиновник – это, собственно, и есть oprycznik, потому что он больше, чем ты. А наверху – там вообще небожители, которые смотрят вниз, как на мир муравьев. Эта структура не изменилась. Она укрепилась еще больше в советское время, и сейчас она такая же. Ведь в Европе существует горизонталь власти, и там каждый немец или француз может сказать: «Государство – это я». А мы говорим, что государство – это «они», указывая на машины с мигалками, которые мимо проносятся [Сорокин 2011].

Odwołuje się też Sorokin do religii i jej obecności w kształtowaniu narodu. Nie jest to nic zaskakującego, gdyż rosyjska historiozofia bardzo często poszerza pojęcie „historii”, dodając do niego elementy religijne. Tak więc kształtuje się historia Rosji, której nieodłącznym elementem jest Święta Ruś, łącząc dwa

porządki, polityczny i religijny. Sorokin widzi w tym zagrożenie dla praw i wolności jednostki. Krytycznie odnosi się do prób izolacjonizmu i koncepcji duchowej unikalności narodu rosyjskiego (a może właściwie ruskiego?) i wydaje się, że między innymi w tym upatruje przyczynę „wiecznego totalitaryzmu”, który charakteryzuje dzieje Rosji. Takie rozumienie rosyjskiej historii jako historii wiecznego totalitaryzmu jest szczególnie uderzające w prozie Sorokina.

Tak rozumiana „wieczna Rosja” to miejsce realizacji najgorszych instynktów. Totalitaryzm manifestuje się w każdym rosyjskim ustroju, mało zależy od religii czy głoszonej oficjalnie ideologii. W archetypie narodowym, o którym często zresztą mówią bohaterowie Sorokina, okrucieństwo zajmuje bardzo ważne miejsce.

Współczesna alternatywno-historyczna beletrystyka w sorokinowskim wydaniu wyraża niewątpliwie obawy przed przyszłością, wywołane traumami XX wieku. Zwrot ku przeszłości nie jest motywowany próbą ogrania na nowo wydarzeń historycznych, ale staje się modelowaniem, prognozowaniem przyszłości, warianty historycznych modeli społeczno-politycznych łączą się w przestrzeni jednego utworu i funkcjonują jako kompletna dystopijna wizja.

Autor buduje antyutopijny (dystopijny) świat, w ramach którego widzimy wyzwolenie najgorszych ludzkich cech, głównie okrucieństwa, stwarza wizję „wiecznej Rosji”, ale nie takiej, jaką chcą ją widzieć oficjalni piewcy. Niezależnie od historycznej konkretyzacji, pokazuje ona różne totalitarne kompleksy, za każdym razem aktualizując schemat „ofiara – kat”. Niezależnie od tego, czy Sorokin pisze tekst o historii świata (jak w lodowej trylogii), czy opisuje jeden dzień z życia oprycznika, to zawsze podstawowym modelem stosunków społecznych będzie wywiedziona z czasów Iwana Groźnego agresja silnego, wtajemniczonego, mającego władzę wobec słabego, zwykłego człowieka.

## Bibliografia

- Бахтин Михаил. 2000. *Эпос и роман*. Санкт-Петербург: Азбука.
- Бердяев Николай. 1924. *Новое Средневековье: размышление о судьбе России и Европы*. Берлин: Обелиск.
- Зверева Галина. 2008. *Русский Проект: Конструирование позитивной национальной идентичности в современном российском государстве и обществе*. „Eurasian Review” 2008 (November). Vol. 1: 15-46.
- Ланин Борис. 2008. *Воображаемая Россия в современной русской антиутопии*. В: *Beyond the empire: Images of Russia in the Eurasian cultural context*. Sapporo: 375-390.
- Нефагина Галина. 2003. *Русская проза конца XX века: учебное пособие [для вузов]*. Москва: Флинта: Наука.
- Скоропанова Ирина. 2001. *Шизоанализ Владимира Сорокина*. В: Скоропанова Ирина, *Русская постмодернистская литература: учебное пособие для вузов*. Москва: Издательство «Флинта», Издательство «Наука»: 260-282.

- Сныгчёв Иван. 1996. *Митрополит Иоанн. Самодержавие духа*. Санкт-Петербург: Издательство «Царское Дело».
- Сорокин Владимир. 2013. *День опричника*. Москва: Издательство АСТ.
- Горохов Андрей, Шевцов Василий. 2004. *Дальнейшее расчленение Сорокина*. В: <http://www.srkn.ru/criticism/gorokhov.shtml> [Доступ 15 IX 2016].
- Данилкин Лев. 2010. *Клудж*. „Новый Мир” № 1. В: [http://magazines.russ.ru/novyi\\_mi/2010/1/des11.html](http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2010/1/des11.html) [Доступ 15 IX 2016].
- Новохатский Дмитрий. 2013. *Поэтика соц-арта в творчестве Владимира Сорокина*. В: <http://litzbirnyk.com.ua/wp-content/uploads/2013/10/14.4.6.pdf> [Доступ 15 IX 2016].
- Сорокин Владимир. 2006. *Опричнина – очень русское явление*. В: *Интервью Борису Соколову*. Грани.Ру. Культура. 21.08.2006. В: <http://www.grani.ru/Culture/Literature/m.110108.html> [Доступ 15 IX 2016].
- Сорокин Владимир. 2011. *«Я питаюсь русской метафизикой, но не представляю себя без Европы»*. Интервью Михаилу Гуткину. Нью-Йорк. 2011. 11 мая. Голос Америки. В: <http://www.voanews.com/russian/news/Sorokin-Interview-2011-05-11-121675299.html> [Доступ 15 IX 2016].

## Summary

### RUSSIA BEHIND A STONE WALL. NEW MIDDLE AGE IN THE NOVEL *DAY OF THE OPRICHNIK* BY VLADIMIR SOROKIN

The article debates the sources of the Russian national identity, inspired by the novel by Vladimir Sorokin *Day of the Oprichnik*. In this dystopian fiction Sorokin depicts Russia in the third decade of the 21st century as a place where technological progress meets a return to the ancient social order, encapsulated in the system of state controlled terror called the Oprichnina. Sorokin exploits that vision to reflect upon the Oprichnina as a diabolical constant relapsing in deceptively different costumes throughout centuries of Russian history. Indeed, in various press interviews the Russian novelist asserts that the Oprichnina constitutes the very foundation of the Russian national identity.

Kontakt z Autorką:  
barbara.kozak@uwm.edu.pl



**Maria Mocarz-Kleindienst**

Instytut Filologii Słowiańskiej

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

## POLSKO-ROSYJSKIE KONTAKTY FILMOWE

**Key words:** film relations, Sputnik Russian Film Festival, Wisła Polish Film Festival

Polsko-rosyjskie kontakty filmowe mają swoją długoletnią tradycję. Rozwijały się – w kierunku intensyfikacji lub rozluźnienia – pod wpływem różnorodnych czynników społeczno-geograficzno-politycznych. Jednak sam fakt ich istnienia wydaje się niezależny od relacji politycznych i społecznych, niejednokrotnie pełnych napięć, frustracji, animozji czy wręcz wrogości między oboma krajami. Kontakty te zostały ukonstytuowane przez warunki geograficzne – sąsiedztwo obu krajów. Na pewno klimat polityczny i powodowane nim nastroje społeczne (zwłaszcza w społeczeństwie polskim) odcisnęły piętno na samej intensyfikacji tych kontaktów i stopniu zainteresowania odbiorców kinematografią sąsiadów. Słusznie twierdzi Marcin Cybulski, że „przed rokiem 1989 (pomijając garstkę zapalonych kinomanów, dostrzegających wielkie walory artystyczne największych radzieckich mistrzów filmowych) kino Związku Radzieckiego traktowane było raczej jako narzędzie reżimowe i nie cieszyło się szczególną popularnością” [Cybulski 2013, 7]. Dwie ostatnie dekady z kolei przyniosły wyraźny zwrot w zainteresowaniach kinematografią sąsiadów. Z badań przeprowadzonych w latach 1993-2012 przez Centrum Badania Opinii Społecznej [Centrum Badania 2012, 3] wynika, że Polacy z większą sympatią odnoszą się do innych narodów, w tym sąsiadów, zwłaszcza od 2008 r. Owe sympatie ujawniają się m.in. w zmianie optyki postrzegania kultury sąsiadów. Zdaniem Ryszarda Radzika wpływ na taką zmianę nastawienia do innych, czy wręcz obcych, miały następujące zjawiska: otwarcie się Polski na świat, poprawa sytuacji gospodarczej czy też spadek komunistycznych frustracji [Radzik 2012]. Zatem wydaje się słuszne stwierdzenie, iż proces ich szczególnej intensyfikacji rozpoczął się w ostatniej dekadzie. W dobie rozkwitu kultury audiowizualnej, w której film stał się swoistym medium komunikacyjnym w obrębie jednej kultury lub między kulturami, łatwo dostępnym, różnorodnym

gatunkowo i zarazem kulturowo, polsko-rosyjskie kontakty filmowe w sposób widoczny kształtują dynamikę polsko-rosyjskich kontaktów kulturowych, jakie mają miejsce zarówno w Polsce, jak i Rosji. W niniejszych badaniach postaram się omówić najważniejsze płaszczyzny takich działań i jednocześnie udowodnić tezę, że wbrew ogólnej asymetrii kulturowej w sferze oddziaływania interesujących nas obszarów kulturowych, ewokowanej statusem kultury rosyjskiej jako silniejszej i polskiej – słabszej, można zauważyć podobne, niekiedy paralelnie prowadzone działania o podobnej skali oddziaływania. Skala kontaktów interkulturowych za pośrednictwem kinematografii jest tak duża, że w ramach niniejszego opracowania przedstawię jedynie syntetyczne ujęcie najważniejszych inicjatyw kinematograficznych. Polsko-rosyjskie kontakty filmowe zaprezentuję w trzech podstawowych płaszczyznach działania:

1. Prezentacje kina rosyjskiego w Polsce.
2. Prezentacje kina polskiego w Rosji.
3. Wspólne projekty filmowe, w ramach których powstają produkcje filmowe w koprodukcji polsko-rosyjskiej, jak również filmy wyprodukowane przez zespół filmowców z jednego kraju, ale z zaangażowaniem aktorów z drugiego kraju. Będą to więc produkcje polskie z udziałem rosyjskim aktorów oraz produkcje rosyjskie, w których zaangażowani zostali polscy aktorzy.

## 1. Prezentacje kina rosyjskiego w Polsce

Kino rosyjskie w Polsce obecne jest przede wszystkim podczas mającego już kilkuletnią tradycję Festiwalu Filmów Rosyjskich *Sputnik nad Polską*. Festiwal zainicjowany w 2007 r. w Warszawie, pierwotnie nosił nazwę *Sputnik nad Warszawą*. Począwszy od 2. edycji zatacza on coraz szersze kręgi poprzez repliki regionalne poszczególnych edycji festiwalu docierające do sympatyków kina rosyjskiego w ponad 50 miastach Polski. Impreza to wspólne przedsięwzięcie fundacji *Wspieram*, Europejskiej Agencji Reklamowej oraz firmy dystrybucyjnej *35 mm*. Dyrektorem festiwalu jest Małgorzata Szlagowska-Skulska, prezes Fundacji *Wspieram*. Ideą przewodnią festiwalu jest prezentacja polskiej publiczności niezwykle bogatych osiągnięć kinematografii rosyjskiej po ponad 20 latach jej nieobecności (lub obecności znikomej) w polskiej przestrzeni kulturowej. Rokrocznie widzowie polscy mają możliwość zapoznania się w najnowszych produkcjach kina rosyjskiego, oferowanymi w sekcji konkursowej. Miłośnicy radzieckiej i rosyjskiej klasyki otrzymują ofertę filmów, np. w sekcji *The Best of Sputnik czy Perły kina rosyjskiego i ZSRR*. Tradycją festiwalu stały się retrospektywy wybitnych twórców filmowych: Aleksandra Sokurowa i Iwana Wyrupajewa, Aleksieja Bałabanowa, Władimira Chotinienki i in. Poza sekcjami prezentującymi filmy fabularne w programie umieszczane są cyklicznie sekcje filmów dokumentalnych (np. *Rosja w dokumencie*). Oprócz stałych punktów programu w repertuarze poszczególnych edycji pojawiają się



okazjonalne propozycje filmowe typu *Kino na obcasach*, *Rosyjski rock w kinie*, (2. edycja), *Kino nieme*, *Planeta Wysockiego* (6. edycja), *Petersburski alfabet* (9. edycja) czy wspólne projekty *Rosja-Polska. Nowe spojrzenie*. Organizatorzy nie zapominają również o najmłodszej widowni, oferując jej sekcję *Małego sputnika* z repertuarem bajek rosyjskich, cieszącą się dużym zainteresowaniem. Warto dodać, że pokazom filmowym od początku powstania festiwalu towarzyszą inne imprezy w postaci autorskich spotkań z wybitnymi osobistościami kina. Wymienię kilka nazwisk, które znalazły się na afiszach informacyjnych takich spotkań: Andriej Konczalowski, Karen Szachnazarow, Nikita Michalkow, Nikołaj Wałujew, Lidia Szukszyna, Maria Szukszyna, Wiera Alientowa, Irina Murawiowa, Natalia Bondarczuk, Konstantin Ławronienko, Walerij Pendrakowski, Iwan Wyrpajew, Wasilij Sigariew, Jurij Bykow, Jekatierina Szpica, Maksim Panfilow. Ofertę festiwalową wzbogacają również koncerty, przedstawienia teatralne, wystawy i inne przedsięwzięcia. Jak czytamy na oficjalnej stronie internetowej festiwalu, „pod względem frekwencji Festiwal Filmów Rosyjskich *Sputnik nad Polską* plasuje się na drugim miejscu wśród około 80 festiwalów organizowanych co roku w Polsce” (...) Jednocześnie jest największym na świecie festiwalem filmów rosyjskich” [www.sputnikfestiwal.pl].

W celu przekrojowego zaprezentowania ogólnego obrazu i skali rozpiętości działań organizatorów festiwalu przedstawię tabelę z konkretnymi danymi, dotyczącymi liczby sekcji, filmów oraz replik regionalnych zaplanowanych podczas kolejnych edycji<sup>1</sup>:

*Sputnik nad Warszawą → Sputnik nad Polską*

Rok	Liczba sekcji	Liczba filmów	Liczba replik regionalnych
2007	7	62	-
2008	8	136	5
2009	16	144	26
2010	17	147	29
2011	16	148	41
<b>2012</b>	<b>18</b>	<b>181</b>	<b>48</b>
2013	15	148	40
2014	10	111	30
2015	13	108	24

Już pierwszą edycję organizatorzy podsumowali stwierdzeniem, że była ona wielkim sukcesem, Polacy lubią kino rosyjskie i powinno być ono obecne w telewizji oraz w salach kinowych. Z całą pewnością festiwal zyskał szerokie grono zwolenników kina rosyjskiego, wśród których bez trudu odnaleźć możemy zarówno profesjonalistów filmoznawców, jak i miłośników amatorów,

<sup>1</sup> Dane liczbowe zostały ustalone na podstawie programów poszczególnych edycji festiwalu umieszczonych na stronie internetowej festiwalu [www.sputnikfestiwal.pl].

którzy niejednokrotnie znużeni masową produkcją hollywoodzką szukają nowych wrażeń estetycznych i tematycznych w osiągnięciach kinematograficznych naszych wschodnich sąsiadów. Owo zainteresowanie widoczne jest m.in. w szybko rosnącej liczbie replik festiwalowych (zwłaszcza od 2008 do 2012 r.). Zapotrzebowanie na projekcje kina rosyjskiego wydaje się większe z tego powodu, że najbardziej masowe medium, jakim jest telewizja, sporadycznie emituje filmy, będące osiągnięciami najnowszej kinematografii rosyjskiej (najczęściej są to filmy prezentowane w TVP Kultura)<sup>2</sup>. Tym bardziej cieszy fakt, iż miłośnicy kina rosyjskiego mają możliwość uczestnictwa w listopadzie 2016 r. już w 10. edycji *Sputnika nad Polską*.

Niewątpliwie *Sputnik nad Polską* jest najbardziej rozpoznawalnym festiwalem filmów rosyjskich w Polsce mającym stałych sympatyków. Festiwal ten jednak nie jest jedyną okazją do zapoznania się z osiągnięciami kinematografii rosyjskiej w Polsce. Wystarczy wspomnieć takie przedsięwzięcia jak *Festiwal Era Nowe Horyzonty (T-Mobile Nowe Horyzonty)* czy *Warszawski Festiwal Filmowy*. W trakcie tego pierwszego widowiska miała m.in. okazję zapoznania się z twórczością Aleksandra Sokurowa oraz Siergieja Paradżanowa. Począwszy od drugiej edycji przeprowadzany jest konkurs na najlepszy film zagraniczny, w którym głosy na poszczególne filmy konkursowe oddaje publiczność. W 2009 r. zwycięzcą okazał się *Tlen (Кислород)* Iwana Wyrypajewa, zaś w 2013 r. *Niebiańskie żony łąkowych Maryjczyków (Небесные жёны луговых мари)* – dramat z 2012 r. w reżyserii Aleksieja Fiedorczenki. W lipcu 2016 r. widowiska miała możliwość zapoznania się z najnowszym filmem Kirilla Sieriebriennikowa *Student (Ученик)*, jak również z filmem jednego z najbardziej znanych reżyserów rosyjskich Andrieja Konczalowskiego *Białe noce listonosza Aleksieja Trapicyna (Белые ночи почтальона Алексея Тряпицына)*. Organizatorzy festiwalu w sekcji filmów dla dzieci przygotowali kilka bajek rosyjskich. Z kolei na 19. Warszawskim Festiwalu Filmowym 2003 r. nagrodę Grand Prix otrzymał film rosyjski *Kocham Cię, Lilia / Z miłością, Lilia (С любовью, Лиля)*<sup>3</sup> w reżyserii Larisy Sadilowej. Podczas 21. edycji wyróżniono film znanego reżysera rosyjskiego Aleksieja Fiedorczenki *Pierwsi na Księżycu (Первые на луне)*. Z kolei 22. Warszawski Międzynarodowy Festiwal Filmowy w 2006 r. zapewnił nagrodę Grand Prix obrazowi Iwana Wyrypajewa *Euforia (Эвфория)*, w konkursie regionalnym natomiast jury doceniło inny film rosyjski – *Dryfowanie (Свободное плавание)* w reżyserii Borisa Chlebnikowa, zaś w 2008 r. zwycięzcą okazał się film *Dzień w Jurjewie (Юрьев день)* Kirilla Sieriebriennikowa. W 2015 r. nominowany w konkursie został najnowszy film Iwana Wyrypajewa *Zbawienie (Спасение)*.

<sup>2</sup> G. Szymczak w swoim artykule wymienia również inny kanał telewizyjny *Wojna i pokój* jako źródło recepcji nowego kina rosyjskiego w Polsce. Kanał, w całości poświęcony rosyjskiej kinematografii, uruchomiony w 2006r., zakończył jednak nadawanie w 2013r. [Szymczak 2012, 238].

<sup>3</sup> W obiegu funkcjonują dwie wersje polskiego przekładu tytułu filmu.

## 2. Prezentacje kina polskiego w Rosji

Kolejna odsłona polsko-rosyjskich kontaktów filmowych to prezentacje osiągnięć kinematografii polskiej na gruncie rosyjskim. Tu niekwestionowany prym wiedzie Festiwal Filmów Polskich *Wisła*. Swoją działalność zainaugurował w Moskwie w kinie *Chudożestwiennyj* w 2008 r. dzięki licznym staraniom Małgorzaty Szlagowskiej-Skulskiej, która zainicjowała festiwal filmów rosyjskich. Jak czytamy na stronie oficjalnej festiwalu: „W czasie Festiwalu kino „Chudożestwiennyj” odwiedziło ponad 8 tysięcy widzów. Ten fakt pozwala nazwać „Wisłę” największym przeglądem filmów polskich za granicą” [www.festiwalwisla.pl]. W roku 2016 miała miejsce już 9. edycja festiwalu. Analogicznie do programu festiwalu rosyjskiego, miłośnicy kina polskiego w Rosji mają możliwość zapoznania się z najnowszymi filmami w *Sekcji Konkursowej* (w ostatniej 9. edycji były to filmy: *Moje córki krowy*, *Zjednoczone stany miłości*, *Obce niebo*, *Hiszpanka*, *Karbala*, *Ziarno prawdy* i in.) oraz *Panoramie Nowego Kina*. Cyklicznie w ofercie programowej widzowie mogą odnaleźć cykl *Retrospektywy* (m.in. Andrzeja Żuławskiego, Krzysztofa Kieślowskiego, Marka Koterskiego, Jerzego Stuhra czy Krzysztofa Zanussiego). Jak w przypadku festiwalu filmów rosyjskich, widzowie w Moskwie i innych rosyjskich miastach mieli możliwość zapoznania się z obrazami dokumentalnymi w ramach projektu *Rosja – Polska. Nowe spojrzenie*, zrealizowanego przez Instytut Adama Mickiewicza wspólnie z firmą producencką „Eureka Media”<sup>4</sup>. Stałym punktem programu są corocznie spotkania z gwiazdami polskiego kina (Stanisław Mikulski, Bogusław Linda, Jerzy Stuhr), sekcja filmów dokumentalnych oraz filmów dla dzieci.

O skali organizowanego w Moskwie i innych kilku miastach rosyjskich (Kaliningradzie, Jekaterynburgu, Norylsku, Twerze, Rostowie nad Donem, Krasnodarze, Niżnym Nowogrodzie, Irkucku i in.) Festiwalu Filmów Polskich *Wisła* świadczą poniższe dane liczbowe:

Rok	Liczba sekcji	Liczba filmów	Liczba replik regionalnych
2008	brak danych	brak danych	brak danych
2009	brak danych	17	brak danych
2010	7	43	2
2011	10	117	4
2012	11	58	12
2013	7	43	9
2014	6	47	8
2015	11	43	6
2016	13	78	9 (+ Tadżykistan)

<sup>4</sup> Głównym celem projektu było zorganizowanie warsztatów dokumentalnych dla studentów szkół filmowych w Polsce i w Rosji. Podczas 2 edycji projektu zrealizowano blisko 30 filmów (m.in. *Elektryczka*, *Nasiona*, *7x Moskwa*, *Pierwszy dzień*, *52 procent*). Wiele z nich było nagradzanych na festiwalach filmowych. Szerzej na temat projektu [Brzezińska 2015, 17] i in.

Jak mówi dyrektor Festiwalu: „Od początku przygotowaliśmy Wisłę nie dla moskiewskiej Polonii, ale dla Rosjan. (...) Razem z Muzeum Historii Polski organizujemy dwie debaty, m.in. przy okazji filmów «Ładunek 200» i «Dom zły», które w podobnie brutalny sposób pokazują życie w ZSRR i PRL”. Publiczność rosyjska jest niezawodnym uczestnikiem tego przedsięwzięcia.

Analogicznie do pejzażu festiwalowego w Warszawie również Moskwa może poszczycić się Międzynarodowym Festiwalem Filmowym, mającym już długoletnią tradycję (1. edycja odbyła się jeszcze w 1935 r.), podczas którego obecne jest również kino polskie. Największy sukces, zdobywając główną nagrodę – statuetkę św. Jerzego, odniósł w 2000 r. film Krzysztofa Zanussiego *Życie jako choroba przenoszona drogą płciową*. Wcześniej złotym medalem były odznaczone inne polskie filmy: *Ziemia obiecana* Andrzeja Wajdy oraz *Amator* Stefana Kieślowskiego. Na 32. Festiwalu został nagrodzony Andrzej Bart za swój debiut – film *Rewers*. W 33. edycji w sekcji konkursowej zaprezentowane zostały dwa polskie filmy: *W imieniu diabła* Barbary Sas oraz *Joanna* Feliksa Falka, w kolejnej – film Waldemara Krzystka *80 milionów*, w ostatniej – 37. edycji *Ekscentrycy* Janusza Majewskiego. Filmy polskie fabularne i dokumentalne corocznie są prezentowane w salach kinowych Międzynarodowego Festiwalu Filmowego w Moskwie. Kino polskie obecne jest również w bardziej odległej, bo azjatyckiej części państwa rosyjskiego: polskie produkcje widnieją w programie festiwalu *Amurska jesień*, organizowanego rokrocznie w Błogowieszczeńsku – mieście w obwodzie amurskim tuż przy granicy z Chinami. Dla przykładu w 2016 r. publiczność miała możliwość zapoznania się z trzema obrazami polskich reżyserów: *Bogowie* (reż. Łukasz Palkowski), *Obywatel* (reż. Jerzy Stuhr), *Rewers* (reż. Borys Lankosz).

### 3. Wspólne projekty filmowe

Tego typu inicjatywy stanowią pomost między działalnością festiwalową na rzecz propagowania kinematografii rosyjskiej w Polsce a działalnością na rzecz kinematografii polskiej w Rosji. W ramach wspólnych projektów powstają filmy w koprodukcji polsko-rosyjskiej, jak również produkcje wyprodukowane przez zespół filmowców w jednego kraju, ale z zaangażowaniem aktorów z drugiego kraju. Będą to więc produkcje polskie z udziałem rosyjskim aktorów oraz rosyjskie, w których zaangażowani zostali polscy aktorzy. Zaczniemy od koprodukcji. Znakomitym przykładem jest tu polsko-rosyjski melodramat *Tylko nie teraz* w reżyserii Walerija Pendrakowskiego z Danielem Olbrychskim i Aleksandrem Domagarowem juniorem, przedstawiający historię miłości polskiej dziewczyny Elki (w tę rolę wcieliła się Magdalena Lamparska) i radzieckiego żołnierza Aleksandra (Aleksandr Domogorow). Wspomniany Daniel Olbrychski wystąpił w roli Pana Wojtka – wujka Elki. Oficjalna premiera filmu odbyła się w 2011 r. w kinie *Chudożestwiennyj* w Moskwie.

Kolejny przykład koprodukcji to melodramat *Anna German. Tajemnica białego anioła* w reżyserii Aleksandra Timienki i Waldemara Krzystka (film jest koprodukcją rosyjsko-polsko-ukraińsko-chorwacką). Duet reżyserski zaprosił do współpracy aktorów rosyjskich i polskich: Joannę Moro, Marata Baszarowa, Mariję Poroszynę, Konstantina Miłowanowa, Jekatierinę Wasiljewą i in. Kilkoro z zaangażowanych w *Annie German* aktorów rosyjskich Waldemar Krzystek zaprosił do współpracy w innych swoich filmach: *Małej Moskwie* z 2008 r. (film był prezentowany w wersji kinowej oraz telewizyjnej, zdobył kilka nagród, w tym nagrodę główną na 33. Festiwalu Polskich Filmów Fabularnych w Gdyni) oraz thrillerze psychologicznym *Fotograf*. Fabuła obu filmów koncentruje się wokół wydarzeń w Legnicy, gdzie stacjonował garnizon wojsk radzieckich. W polskich produkcjach Krzystka pojawiły się również nowe twarze rosyjskich aktorów. Dość wspomnieć: Swietlanę Chodczenkową, laureatkę Złotego Lwa za najlepszą pierwszoplanową rolę kobiecą w *Małej Moskwie* czy Tatianę Arntgoltz i Aleksandra Bałujewa w filmie *Fotograf*.

Spośród innych przykładów filmów polskich, w których zaangażowani zostali aktorzy rosyjscy, wymienić warto: film Krzysztofa Zanussiego *Persona non grata* z rolą Nikity Michałkowa, *Córy szczęścia* w reżyserii Márty Mészáros – koprodukcję wprawdzie polsko-węgiersko-niemiecką, ale z udziałem m.in. Olgi Drozdowej, Igora Czerniewicza, zasłużonych artystów rosyjskich, czy też Aleksieja Jakunina. Listę filmów uzupełnia pierwsza część trylogii Jacka Bromskiego *U Pana Boga w ogródku* z udziałem Iry Łączyny w roli Marusi, za którą aktorka otrzymała nagrodę Video Studio Gdańsk na 23. Festiwalu Polskich Filmów Fabularnych. Wreszcie nie sposób nie wspomnieć o filmie *Katyń* Andrzeja Wajdy z udziałem Siergieja Garmasza w roli kapitana Popowa, rosyjskiego aktora znanego m.in. z takich filmów jak *12*, *Stalingrad*, *Bikiniarze* czy *Spaleni słońcem 2* oraz Ilji Zmiejewa w roli innego radzieckiego wojskowego, jednego z najbardziej rozpoznawalnych w Polsce aktorów rosyjskich, na stałe mieszkającego w Polsce. Jak sam przyznaje w jednym z udzielonych wywiadów, najczęściej wciela się w role oficerów i wojskowych radzieckich (*Pierścionek z orłem w koronie*, *Jack Strong*, *1920. Bitwa Warszawska*, *Tajemnica twierdzy szyfrów*, *Róża*, *Syberia polska*) lub gangsterów (*Ekstradycja*, *Nienawiść* i in.) [www.nowyfolder.com]. Kolejną rosyjską twarzą polskiej sceny filmowej jest niewątpliwie Aleksandr Domagarow, któremu popularność w Polsce przyniósł film *Ogniem i mieczem* Jerzego Hoffmana. Po sukcesie w 1999 r. Domagarow zagrał jeszcze w kilku innych filmach polskich: *Na koniec świata*, *1920. Bitwa Warszawska*, *Fala zbrodni*). Z kolei Siergiej Szakurow to aktor rosyjski, którego można było obejrzieć w filmie *Pan Tadeusz* Andrzeja Wajdy, a także w filmie sensacyjnym Władysława Pasikowskiego *Psy 2. Ostatnia krew*.

Stale obecni są również aktorzy polscy na ekranach kin rosyjskich. Wystarczy wspomnieć tu Barbarę Brylską, aktorkę uwielbianą przez Rosjan, głównie dzięki roli w komedii Eldara Riazanowa z 1975 r. *Ironia losu*

(znanej też pod tytułem *Szczęśliwego Nowego Roku*). Zagrała w niej atrakcyjną nauczycielkę Nadię, do której mieszkania przez pomyłkę trafia w noc sylwestrową chirurg Żenia, umówiony w zupełnie innym miejscu z narzeczoną Galą. Na zdjęciach próbnych Brylska pokonała rosyjskie konkurentki. O doniosłości tej roli świadczy fakt, że jako pierwsza cudzoziemka otrzymała za nią nagrodę państwową ZSRR. Rosjanie w telewizji oglądają *Ironię losu* w każdy Nowy Rok, a za Brylską szaleją [Szczerba: [www.wyborcza.pl](http://www.wyborcza.pl)]. Rosyjska kariera Barbary Brylskiej nie ogranicza się jednak do jednego filmu. W 2008 r. zagrała w filmie *Admirał* Andrieja Krawczuka, gdzie wcieliła się w rolę niani małego Aleksandra Kołczaka – carskiego dowódcy Floty Czarnomorskiej walczącego z armią bolszewicką. Również w 2008 r. widzowie rosyjscy mogli ponownie ujrzeć Barbarę Brylską jako Nadię w kontynuacji *Szczęśliwego Nowego Roku. Kontynuacja* (ros. *Ирония судьбы. Продолжение*), tym razem wyreżyserowanej przez Timura Bakmamentowa. W 2012 r. Barbara Brylska została uhonorowana prestiżową nagrodą *Bałtycka Gwiazda* za wkład w budowanie więzi kulturowych między narodami basenu Morza Bałtyckiego. Ostatnim filmowym osiągnięciem aktorki na gruncie rosyjskim jest komedia *Тайна черных принцесс* (2014) w reżyserii Olega Sztroma.

Rosyjskiej widowni telewizyjnej i kinowej bardzo dobrze znana jest postać kolejnej polskiej aktorki – Ewy Szykulskiej w rolach: Apolonii Susłowej (*26 dni z życia Dostojewskiego* Aleksandra Zarchi), Pauliny Gueuble-Annikowej (*Gwiazda zwodniczego szczęścia* w reżyserii Władimira Motyla.), Ziny (*Wyznanie miłości* Ilji Awerbacha) czy Alicji – przyjaciółki Joanny w serialu detektywistycznym *Całe zdanie nieboszczyka* wyreżyserowanym przez Igora Maslennikowa na podstawie powieści Joanny Chmielewskiej pod tym samym tytułem. Widzowie rosyjscy – zwłaszcza starszego pokolenia – świetnie kojarzą kolejne nazwisko znakomitej polskiej aktorki Beaty Tyszkiewicz, w szczególności dzięki roli Warwary Ławreckiej w filmie Andrieja Konczalowskiego z 1969 r. *Szlacheckie gniazdo*.

Spośród aktorek młodego pokolenia zaangażowanych w rosyjskie produkcje filmowe wypada wymienić Karolinę Gruszkę, życiową partnerkę doskonale znanego również publiczności polskiej rosyjskiego reżysera filmowego i teatralnego Iwana Wyrypajewa. Zagrała m.in. w jego *Tlenie, Zbawieniu, Tańcu Dehli*. Jej rosyjska kariera zaczęła się jednak od roli Maszy Mironowej w ekranizacji powieści *Córki kapitana* według Aleksandra Puszkina (film nosi tytuł *Русские бунт*). W filmie tym kadet Piotr Griniow (Mateusz Damięcki) zakochuje się w Maszy Mironowej (Karolina Gruszka) córce dowódcy garnizonu. K. Gruszka zagrała także w dramacie wojennym *W sierpniu 44.* (reż. Michaił Ptaszuk) oraz w filmie Maksima Panfilowa *Iwan, syn Amira*. Za rolę Maszy, żony żołnierza rosyjskiego, która uciekła z dwójką dzieci do Uzbekistanu po tym, jak otrzymała informację o śmierci swojego męża, aktorka otrzymała nagrodę im. A. Abdułowa za najlepszą rolę żeńską.

Polską twarzą w rosyjskich produkcjach filmowych był niejednokrotnie wspomniany już wcześniej Daniel Olbrychski, który zagrał m.in. w takich filmach jak: *Cyrułik syberyjski* Nikity Michałkowa (tu wcielił się w rolę ześląńca, nieodmawiającego sobie alkoholu), *Gambit turecki* według powieści Borysa Akunina (w tym obrazie Olbrychski zagrał brytyjskiego korespondenta na wojnie rosyjsko-tureckiej). Ostatnio pojawił się w epizodzie w *Legendzie nr 17*, opowieści o słynnym radzieckim hokeiście Walerym Charłamowie.

Kolejnym polskim aktorem bez trudu rozpoznawalnym w rosyjskiej przestrzeni filmowej, wręcz zadomowionym na rynku rosyjskojęzycznym [Chosiński: [www.esensja.pl](http://www.esensja.pl)], jest Paweł Deląg. Wystąpił w białorusko-rosyjskim miniserialu *Czerwiec 1941*, w którym zagrał kapitana Wehrmachtu Ottona Regnera. Głównym motywem filmu jest uczucie łączące porucznika Iwana Burowa – radzieckiego pogranicznika i piękną Polkę Hannę (w tej roli wystąpiła Magdalena Górka). Inny film z jego udziałem to film akcji *Ключ Саламандры* Aleksandra Jakimczuka oraz *Иные* – serial telewizyjny fantastyczny oparty o 4400, Widzowie rosyjscy mieli okazję poznać Pawła Deląga również w roli artysty aerografika i zarazem fałszerza pieniędzy w dramacie kryminalnym *W twoich oczach* w reżyserii Igora Kopyłowa oraz sensacyjnym melodramacie Olega Łarina *Druga miłość*. Tu Deląg wcielił się w główną rolę podstępного Igora, z którym nowobogacka bizneswoman Tatiana Sołowjowa zaczyna przeżywać tytułową drugą miłość.

Na koniec wypada wspomnieć o Michale Żebrowskim, kojarzonym w głównej mierze z kontrowersyjnym z polskiego punktu widzenia filmem *Rok 1612* w reżyserii Władimira Chotinienki. Michał Żebrowski wcielił się w nim w rolę okrutnego hetmana Kibowskiego, którego zamierzeniem jest poślubienie carówny, córki Borysa Godunowa. Specjalnie dla tej roli Żebrowski zmienił swój wizerunek. Inne rosyjskie osiągnięcia filmowe aktora to: serial rosyjsko-ukraiński *Дорога в нисоту*, w którym zagrał biznesmena Dmitrija Drozdowskiego, film *Прощение* (2009) z rolą Aleksandra, męża Kati, melodramat *В стиле JAZZ*<sup>5</sup> w reżyserii Stanisława Goworuchina. W tym ostatnim M. Żebrowski zagrał rolę pisarza Siergieja Saweliewa.

Skala dokonań kinematograficznych w zakresie polsko-rosyjskiej współpracy filmowej jest naturalnie dużo szersza. Przedstawione pokrótce polsko-rosyjskie inicjatywy filmowe poszerzają i zarazem wzbogacają poznawczo interkulturową przestrzeń audiowizualną. Dają przy tym wyobrażenia o transkulturowych działaniach w obszarze kina, które nie często są obiektem naukowej refleksji. Należy przy tym zaznaczyć, że wychodzą one naprzeciw społecznemu zapotrzebowaniu na kino sąsiada zarówno w Polsce, jak i w Rosji, które – mimo niesprzyjającego klimatu politycznego i zawyłych dziejów – potrafi zbliżać, nie zaś dzielić poszczególne narody. Zarówno zaprezentowane

<sup>5</sup> Poza obrazem *Rok 1612* pozostałe filmy z udziałem Michała Żebrowskiego nie mają oficjalnej polskiej wersji tytułu.

powyżej wspólne projekty filmowe, jak i inicjatywy festiwalowe wpisują się w propagowaną przez wiele środowisk twórczych formułę dialogu. Jak słusznie konstatuje Joanna Kozak-Solarz, „festiwale polskiej i rosyjskiej kinematografii (...) są zaproszeniem do podjęcia dialogu, a ich realizacje to kolejny krok dla porozumienia polsko-rosyjskiego ponad wielką polityką, wzajemnymi uprzedzeniami i stereotypami zakodowanymi przez dawną i niedawną przeszłość” [Kozak-Solarz 2015, 298]. Wreszcie wspólne czy oddzielnie przygotowywane, ale prezentowane zarówno widzom polskim, jak i rosyjskim projekty kinematograficzne są doskonałą szansą na poznanie autentycznych opinii i potrzeb tych widzów, którzy najczęściej poświadczają potrzebę prezentacji kina sąsiadów, wyrażają szacunek i uznanie dla ich filmowych dokonań. Potwierdzają to m.in. następujące reakcje w prasie polskiej na inicjatywy Sputnika: „Sputnik przywrócił nam kino rosyjskie” [Kęczkowska: *Gazeta Wyborcza*, 5.11.2009, cyt. za: [www.sputnikfestiwal.pl](http://www.sputnikfestiwal.pl)], „Sputnik pomaga odkrywać twarze rosyjskiego kina: tego sprzed lat i tego najnowszego” [Kałużyński: *Dziennik Gazeta Prawna*, 5.09.2009, [www.sputnikfestiwal.pl](http://www.sputnikfestiwal.pl)], „Program Festiwalu został pomyślany tak, żeby każdy kinoman znalazł w nim coś dla siebie” [Ciapara: *Film*, 1.11.2009, [www.sputnikfestiwal.pl](http://www.sputnikfestiwal.pl)]. W Rosji z kolei niezwykłą estymą cieszą się polscy reżyserzy: Andrzej Wajda czy Krzysztof Zanussi. Rosjanie, o czym była mowa powyżej, uwielbiają również polskich aktorów: Karolinę Gruszkę, Ewę Szykulską, Pawła Delągą, Michała Żebrowskiego i oczywiście Barbarę Brylską. Ta popularność i szacunek zostały wypracowane dzięki obecnym na pokazach festiwalowych i telewizyjnych polskich produkcji z ich udziałem. Omówione najważniejsze płaszczyzny polsko-rosyjskich kontaktów filmowych potwierdzają – moim zdaniem – tezę o działaniach kinematograficznych o podobnej skali oddziaływania w Polsce i w Rosji.

## Bibliografia

- Brzezińska Marta. 2015. *Rosja w polskim filmie dokumentalnym na przykładzie projektu Rosja-Polska. Nowe spojrzenie*. „Acta Polono-Ruthenica” nr 20: 17-23.
- Centrum Badania Opinii Społecznej. 2012. *Stosunek Polaków do innych narodów. Komunikat z badań*. Oprac. Omyła-Rudzka M. Warszawa.
- Chosiński Sebastian. *East Side Story: Deląg – naczelny rosyjski łamacz serc niewieścich*. W: <http://esensja.pl/film/recenzje/tekst.html?id=14502> [Dostęp 15 VI 2016].
- Cybulski Marcin. 2013. *ZSRR się śmieje. Filmy Leonida Gajdaja i radziecka kinematografia komediowa*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe GRADO.
- Kozak-Solarz Joanna. 2015. *Festiwal filmów rosyjskich „Sputnik” i Festiwal Filmów Polskich „Wisła” dialogiem kultur Polski i Rosji*. W: *Przestrzeń kulturowa Słowian*. Red. Lenart A. i Sidor M. Lublin: Wydawnictwo KUL: 289 -299.
- Radzik Ryszard. 2012. *Białorusini. Między Wschodem a Zachodem*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.



- Szymczak Grzegorz. 2012. *Nowe kino rosyjskie w Polsce: przypadek Aleksieja Bałabanova*. „Przegląd Rusycystyczny” nr 1/2: 236-247.
- Szczerba Jacek. *Polacy ciągną na Moskwę*. W: [http://wyborcza.pl/1,90539,14028982,Polacy\\_ciagna\\_na\\_Moskwe.html](http://wyborcza.pl/1,90539,14028982,Polacy_ciagna_na_Moskwe.html) [Dostęp 7-13 VI 2013].
- [www.nowyfolder.com](http://www.nowyfolder.com) [Dostęp 20 IX 2016].
- [www.nowy.folder.com](http://www.nowy.folder.com) [Dostęp 20 IX 2016].
- [www.sputnikfestiwal.pl/2015/statystyki](http://www.sputnikfestiwal.pl/2015/statystyki) [Dostęp 17 VI 2016].
- [www.festiwalwisla.pl](http://www.festiwalwisla.pl) [Dostęp 18 VI 2016].

## Summary

### POLISH-RUSSIAN FILM RELATIONS

Polish-Russian film relations have a long history. However, they have strongly intensified for the last decade, largely due to political changes. This paper provides an overview of the most representative projects promoting the film industries of the two countries organised both in Poland and in Russia, such as the Sputnik Russian Film Festival in Poland and the Wisła Polish Film Festival in Russia. It also presents the most important joint cinema projects, including Polish-Russian co-productions, Polish films with Russian actors and Russian films with Polish actors.

Kontakt z Autorką:  
momar@kul.pl



**Mirosława Czetyrba-Piszczako**

Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

## TWÓRCZOŚĆ LITERACKA IWANA FRANKI W PRZEKŁADACH POLSKICH

**Key words:** Polish language translations, literature, Polish-Ukrainian cooperation

W 2016 roku minęła 160. rocznica urodzin i 100. śmierci Iwana Franki – genialnego i najbardziej twórczego ukraińskiego poety, prozaika, dramaturga, aktywnego współtwórcy i współuczestnika współpracy polsko-ukraińskiej. Stefan Kozak, przytaczając charakterystykę poety, dodaje „był ponadto Franko niezmiernie płodnym i żarliwym publicystą, świetnym tekstologiem i bibliografem, błyskotliwym językoznawcą i ekonomistą, wybitnym tłumaczem, działaczem społeczno-politycznym i organizatorem życia literacko-naukowego na Ukrainie” [Kozak 2007, 158].

W *Postłowie* do wydania *Iwan Franko i utwory wybrane* Marian Jakóbiec podkreśla

Franko należy do rzędu najgruntowniej wykształconych i najkulturalniejszych pisarzy całej Słowiańszczyzny. Pisał z równą swobodą o literaturze ukraińskiej i polskiej, rosyjskiej, czeskiej i serbskiej, jak również francuskiej, włoskiej i angielskiej, o literaturach klasycznych i wschodnich. Orientował się znakomicie się w folklorze wielu narodów. Ogłaszał w języku ukraińskim mistrzowskie przekłady wierszy i poematów starogreckich i łacińskich Dantego, Mickiewicza i Puszkina, Goethego i Schillera, Heinego i Szekspira, Byrona i Wiktora Hugo, nie licząc dziesiątków innych powieściopisarzy, nowelistów i poetów. Dodajmy chociażby, przyswajał ukraińskiej literaturze teksty nawet literatury albańskiej i staroarabskiej. Rzetelnie informował świat o życiu i kulturze swego narodu, rozumiejąc jednocześnie wartość współpracy pisarzy różnych narodowości [Jakóbiec 1955, II, 569-601].

Ukraiński frankoznawca Bohdan Tychołoz [Богдан Тихолоз] uzupełnia wszechstronny profil Franki, pisząc: „poza tym istnieje jeszcze inny Franko – nieznan, Franko jednolity i sprzeczny, nareszcie – Franko prawdziwy: uniwersalny geniusz, fanatyczny człowiek pracy, pisarz-nowator, oryginalny

myśliciel-historiozof, a ponadto – głęboko nieszczęśliwy w życiu osobistym, śmiertelnie znudzony, chory człowiek, zmęczony refleksjami i rezygnacjami, ovladnięty przez swoje manie, opanowany przez kompleksy, prześladowany przez wrogie demony. I poznanie tego Franki dopiero się zaczyna”<sup>1</sup> [por. Тихолоз 2005, 9]. Autor podkreśla, że przed współczesnym badaczem stoi skomplikowane wyzwanie obalania pseudomitów i dekanonizacji Franki-Kamieniarza. Aby określić prawdziwe granice twórczej osobistości Franki należy przede wszystkim dokonać syntezy różnorodnych postaci jego samotności twórczej.

Już we wczesnej młodości pojawiła się u Franki pasja delektowania się słowem literackim w oryginale, co stanowiło największą pokusę, by uczyć się języków obcych, a następnie przekształciło się w pragnienie tłumaczenia i wychowywania czytelnika. Świadomy był bowiem Franko tego, jak bardzo ograniczony jest światopogląd jego rodaków i starał się rozwijać ich intelekt poprzez przekłady. Franko znakomicie orientował się w arcydziełach literatury światowej i tłumaczył je z powodów artystyczno-estetycznych, aby podzielić się tymi skarbami ze swoim narodem.

Roksolana Zoriwczak [Роксолана Зорівчак] konstatuje, że Franko jako tłumacz w naszym piśmiennictwie nie ma sobie równych ani pod względem natężenia i zasięgu opisywanych zjawisk literatury światowej, ani głębi erudycji artystycznej czy nasilenia woli twórczej skierowanej na maksymalne rozbudowanie duchowych horyzontów kultury światowej [Por. Зорівчак].

Imponujący dorobek literacki, naukowy i publicystyczny Franki zawiera się w około 6 tysiącach pozycji bibliograficznych, włączając utwory poetyckie (w okresie 1876-1914 ukazało się 10 jego tomików poetyckich), prozatorskie (napisał 9 powieści i ponad 100 małych utworów epickich: opowiadania, nowele, bajki), dramatyczne, jak również prace i artykuły krytycznoliterackie, historycznoliterackie, filozoficzne i folklorystyczne. Drugie zbiorowe wydanie jego prac ukazało się w 50 tomach w języku ukraińskim.

Niejednokrotnie przedmiotem analizy wielu badaczy polskich i ukraińskich, wśród których możemy wymienić Mychajła Woźniaka, Hryhorija Werwesa, Mikołaja Kuplowskiego, Wasyla Paczowskiego, Halinę Korbicz, była kwestia szeroko rozumianych związków Franki z literaturą polską, jego fascynacja twórczością najwybitniejszych polskich poetów Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego, Bolesława Prusa, Elizy Orzeszkowej, Marii Konopnickiej, Jana Kasprowicza, Henryka Sienkiewicza, Gabrieli Zapolskiej oraz zaangażowanie w tworzenie prac translatorskich z literatury polskiej. Mikołaj Kuplowski podkreśla, że „wkład Iwana Franki, Ukraińca, w rozwój kultury polskiej jest zjawiskiem wyjątkowym i niepowtarzalnym. Trudno byłoby przytoczyć nazwisko przedstawiciela innego narodu, któryby tak aktywnie i twórczo uczestniczył w życiu duchowym polskiego społeczeństwa” [Kuplowski 1989, 111].

<sup>1</sup> Wszystkich tłumaczeń z języka ukraińskiego dokonała autorka tekstu.

Iwan Franko świetnie władał językiem polskim, który opanował dzięki środowisku galicyjskiemu, w którym wzrastał, zdobył wykształcenie i pracował. Poza tym język polski był powszechnie używany na terenach zróżnicowanej narodowościowo ówczesnej Galicji. W dzieciństwie języka polskiego uczył go wujek, następnie kontynuował naukę w gimnazjum w Drohobyczu oraz na Uniwersytecie Lwowskim, gdzie wykłady prowadzone były przede wszystkim po polsku. W 1870 roku wykładano po polsku 13 przedmiotów, po niemiecku – 46, po łacinie – 13, po ukraińsku – 4. W 1871 roku cesarz Franciszek Józef I nakazał zniesienie ograniczeń na prowadzenie wykładów w języku polskim i ukraińskim na wydziałach prawa i filozoficznym. Już w 1906 roku w języku polskim wykładano 185 przedmiotów, niemieckim – 5, łacińskim – 14 i ukraińskim – 19.

Wskazać należy na liczne związki personalne Franki z Polakami. Utrzymywał on kontakty z polskimi literatami – długoletnią przyjaźnią związany był z Janem Kasproviczem, którego poznał w redakcji „Kuriera Lwowskiego”, korespondował z Elizą Orzeszkową, która inicjując z nim korespondencję w roku 1886, pisała

Im więcej czytam tym mocniej czuję dziwną słodycz i poezję tej literatury. Czysta ona jak kryształ, ciepła jak wieczór letni, niespodziewanie oryginalna do żadnej innej znanej mi nie podobna. Brakuje jej może nieco szerokich przestrzeni myślowych i na jej harfie nie znalazłam jeszcze wszystkich strun ludzkiego uczucia. Otóż czy wiecie, co mi się zdaje. Zdaje mi się, że Wy właśnie, szanowny Panie, przeznaczeni jesteście do wlania w nią większej sumy filozoficznego pierwiastka, niż go dotąd posiada, i do rozszerzenia jej psychologicznych zakresów. Wnoszę o tym z dwu powieści Waszych: *Boa constrictor* i *Na dni*, które odznaczają się bardzo filozoficzną i głęboką myślą, i z Waszego *Zachara Berkuta*, w którym skala uczuć i namiętności ludzkich jest szerszą, a szczególnie różnolitszą niż w innych znanych mi powieściach ukraińskich [Franko 1979, 7].

Przełom XIX/XX wieku charakteryzował się dynamizacją polsko-ukraińskich stosunków literackich, czego odzwierciedleniem był także wzrost liczby przekładów. Olga Ciwkacz obrazując ten okres literacki, cytuje za Bułachowską i Werwesem „znamieniem czasu staje się (...) wyraźne »przerzucanie mostów«, czyli pragnienie, ażeby zaistnieć w szerszym kontekście literackim” [Ciwkacz 2009, 49] i dodaje „z jednej strony zaobserwować można było napływ na Ukrainę obcojęzycznych utworów, z drugiej – coraz większą liczbę utworów ukraińskich wydawanych w językach obcych” [Ciwkacz 2009, 49].

Proces wchodzenia twórczości literackiej Franki do literatur obcych rozpoczęty został ponad sto lat temu przez samego autora, który stał się popularyzatorem całej literatury ukraińskiej wśród czytelników polskich. Sam Franko stał się inicjatorem kształtowania się kontaktów literackich wielu pisarzy – bardziej lub mniej zaznajomionych z jego poetyckim słowem.

Polskojęzyczne studia naukowe Franki drukowane były w znakomitych ówczesnych polskich czasopismach „Wisła”, „Lud”, „Kwartalnik Historyczny”.

Wiele poważnych artykułów literaturoznawczych i publicystycznych ukazywało się w najważniejszych czasopismach i gazetach drugiej połowy XIX wieku, takich jak „Prawda” Aleksandra Świętochowskiego, „Przegląd Społeczny” Bolesława Wysloucha, „Głos”, „Przegląd Tygodniowy”, „Ateneum”, „Ruch”, petersburski „Kraj”, „Kurier Lwowski”, „Tygodnik Literacki, Artystyczny i Naukowy”. Franko współpracował także z polskimi folklorystami, umieszczając swe prace w czasopismach „Lud”, „Wisła”, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” i innych. Franko był również działaczem w „Polskim Towarzystwie Ludoznawczym” we Lwowie. To właśnie dzięki tej rozległej współpracy z czasopismami polskimi Franko miał możliwość drukowania w nich swoich utworów literackich wychodzących najczęściej w postaci autorskich tłumaczeń lub pisanych po polsku.

W liście do przyjaciela tak pisze o nawiązaniu współpracy z „Tygodnikiem Literackim”: „(...) w roku 1878 za pośrednictwem Bolesława Limanowskiego otrzymałem możliwość dostępu do polskiego czasopisma „Tydzień Polski” i zamieściłem tu niewielki artykuł o Emilu Zoli oraz trzy szkice pod tytułem Ryteńcy, w których w satyryczny sposób sportretowałem kilka osobistości z kręgu otaczającej mnie inteligencji ruskiej” [Franko 1978, 484].

W niniejszym przeglądzie przekładów utworów Franki na język polski uwzględniliśmy polskie tłumaczenia samego autora, jak również translacje realizowane przez innych tłumaczy, często przy współudziale Franki, a także późniejsze wersje przekładów, które zostały opublikowane po śmierci poety. Prezentację rozpoczniemy od utworów drukowanych w znamienitych ówczesnych polskojęzycznych czasopismach, na którą złożyły się w większości autorskie przekłady Franki.

W 1881 roku ukazała się polskojęzyczna wersja opowiadania *Ślimak*, którą zamieścił petersburski tygodnik „Kraj” (2, s. VI-VII i 3, s. IV-V). Reedycja opowiadania *Ślimak* wyszła w 1889 roku w tygodniku „Przyjaciół Ludu” (10, s. 160-162 oraz 11, s. 177-179). W 1884 roku warszawski tygodnik „Prawda” (18, s. 206-208) drukuje autorski przekład *Lekcji kaligrafii* z podpisem Myron. To jeden z wielu pseudonimów literackich, pod którym ukrywał się Franko (np. Dzedząłyk, Brut Choma, Żywy, Marko, Kremiń, Kameniar). Opowiadanie *Lekcja kaligrafii* było ponownie publikowane pt. *Schonscherben* w wydaniu „Kalendarza Kuriera Lwowskiego” z 1888 roku (strony nienumerowane). Redaktorzy 50-tomowego wydania utworów Franki zaznaczają, iż to tłumaczenie znacznie odbiegało od tekstu wydrukowanego wcześniej w „Prawdzie”.

W 1884 roku czasopismo „Ognisko” zamieściło przekład opowiadania *Wilhelm Tell*. Z kolei opowiadanie pt. *Historia mojej spiżarni. Nowela rusińska* w przekładzie na język polski drukowało kilka czasopism od roku 1885, kiedy zamieścił je tygodnik „Kraj” (6, s. 23-23) oraz „Kurier Lwowski” (113, s. 2-3; 114 s. 2-3), poprzez rok 1891 i „Przyjaciół Ludu” (23, s. 363-365; 24, s. 379-381), a kończąc na tomiku *Obrazki galicyjskie* (s. 18-29) z 1897 roku.

W polskojęzycznej wersji utworu Franko dokonał drobnych korekt, zmieniając imię chłopca sąsiadów ze Sławka na Wojtka i opuszczając niektóre detale narracji.

W 1885 roku w tygodniku „Prawda” (17, s. 194-198) po raz pierwszy ukazał się polski przekład opowiadania *Sam sobie winien* (*Powistka galicyjska*), także opatrzony pseudonimem Myron. W tym samym roku petersburski „Kraj” (40, s. 25-26) zaprezentował czytelnikom polskojęzyczne opowiadanie Franki *Dobry zarobek*, które następnie w 1889 roku przedrukowało w swoim pierwszym numerze czasopismo „Przyjaciel Ludu” (1, s. 10-12).

W roku 1886 w tłumaczeniu polskim wychodzi kolejne opowiadanie *Na dnię. Studium społeczno-psychologiczne*, które zamieszcza na swoich łamach w kilku numerach czasopismo „Przegląd Społeczny” (3, s. 219-232; 4, s. 294-305; 5, s. 365-377; 6, s. 455-463). W przekładzie, w porównaniu z ukraińskim oryginałem, autor wprowadził skróty, liczne uzupełnienia oraz uściślenia. Franko usunął wulgaryzmy, dokonał korekty wyrażen obelżywych oraz leksyki żargonowej.

Lwowski tygodnik „Ruch” (10, s. 299-302) z 1887 roku opublikował tłumaczenie noweli *Patriotyczne porywy. Nowele*. „Polski tekst to tłumaczenie ukraińskiego pierwodruku z nieznacznymi uzupełnieniami oraz redukcją fragmentu odnoszącego się do zachłanności duchowieństwa” [Franko 1978, XV, 48].

Iwan Franko dzięki bliskim kontaktom z literatami polskimi sam niejednokrotnie zwracał się z prośbą o przetłumaczenie jego utworów. W liście do Elizy Orzeszkowej nadmieniał, że korzystając z wcześniejszego pozwolenia, pisze „po rusku”. „Pani Siemaszko z największą przyjemnością daję (a właściwie ponawiam dane Pani) zezwolenie na przetłumaczenie mojego *Zachara Berkuta*. Bardzo proszę przesłać mi te numery „Dziennika Łódzkiego”, gdzie było *Na dnię*” [por. Теплий 2014, 74]. W „Dzienniku Łódzkim” z 1888 (numery 24-27; 29-33; 35-37; 39), o którym wspomina Franko, został zamieszczony przekład Marii Siemaszko, wspomnianego wcześniej, opowiadania *Na dnię*. Tłumaczenie zrealizowane było z inicjatywy i pod kierunkiem Elizy Orzeszkowej.

Wspomniana w liście pani Siemaszko była przyjaciółką i asystentką Elizy Orzeszkowej, która planowała zrobić przekład tej powieści Franki, ale nie mogąc tego zrealizować ze względu na swoją pracę literacką, zwróciła się z prośbą, aby Franko odstąpił prawo tłumaczenia właśnie Marii Siemaszko. W roku 1886 w „Przeglądzie Tygodniowym. Dodatek miesięczny, półrocze drugie”, pojawia się tłumaczenie powieści *Boa Constrictor*. W roku 1889 „Dziennik Łódzki” (137-138) z 22 czerwca drukuje w języku polskim kolejną powieść Franki *Zachar Berkut. Obraz z życia Rusi Karpackiej w XIII wieku* z adnotacją „przełożyła z upoważnienia autora Marya Siemaszko”.

Dwukrotnie za życia Franki, bo w 1905 i 1913 roku, wydany został najwybitniejszy jego utwór – poemat *Mojżesz*, który dojrzewał w wyobraźni

poety prawie przez dwadzieścia lat. „Poemat *Mojżesz* – to, by tak rzec, filozoficzno-poetycka synteza, do której zmierzał poeta w całej swojej twórczości, to kumulacja duchowej energii narodu, jego odwiecznych dążeń, a także jego wątpliwości, zawodów, wahań i słabości, to podsumowanie własnego życia i działalności, to wreszcie jego *Exegi monumentum*, testament pozostawiony przyszłym pokoleniom narodu ukraińskiego”, podkreśla Stefan Kozak [Kozak 2007, 15-16]. W 1911 roku polskojęzycznego tłumaczenia *Prologu* do poematu *Mojżesz* podjął się Sydir Twerdochlib – ukraiński poeta, tłumacz i polityk związany z modernistycznym ruchem artystycznym „Mołoda Muza”. Później jego przekład był wznawiany dwukrotnie w 1912 i 1919 roku. Kolejną próbę translacji poematu podjął w 1913 roku Wołodymyr Kobryn, adwokat z Drohobycza, który postanowił z własnej inicjatywy uczcić jubileusz 40-lecia działalności literackiej i społecznej Franki. W celu realizacji zaplanowanej koncepcji nawiązał współpracę korespondencyjną z poetką. Na podstawie zachowanej korespondencji (ocalało 7 listów) możemy przeanalizować charakter twórczej współpracy Kobryna-tłumacza i Franki. W pierwszym liście z 24 października 1913 roku Kobryn powiadamia Frankę o zamiarze uczczenia jubileuszu poety oraz prosi o przyzwolenie na wydanie przekładu poematu *Mojżesz*. Na prośbę Franki Kobryn przesyła rękopis przekładu oraz prosi o korektę tekstu, pisząc w liście z 27 października 1913 roku, że mimo dużych trudności do przewyciężenia starał się w swoim tłumaczeniu, w miarę możliwości, zachować piękno oryginału i odtworzyć jego formę poetycką. I dodaje dalej, że będzie bardzo wdzięczny, „gdyby Szanowny Pan Autor zechciał poprawić ewentualne błędy przed drukiem” [por. Галик]. Z dalszej korespondencji wynika, iż Kobryn niejednokrotnie dopracowywał swój przekład, częściowo dostosowując się do wskazówek Franki oraz wprowadzając własną korektę, co potwierdza list z 10 listopada 1913 roku, w którym zawarł następującą refleksję: „przekonałem się, iż poniekąd mało przykładałem się lub śpieszyłem, a wiersz wymaga pracy zasadniczej. Przesyłam przepisane pierwsze rozdziały z tym, że w niektórych miejscach nieco pozmieniałem, dlatego proszę się nie gniewać, że jeszcze raz ponawiam swoją prośbę, aby Szanowny Pan łaskawie – szanując swoje drogie zdrowie – przejrzał manuskrypt oraz naniósł ewentualne uwagi” [Por. Галик]. Listy grudniowe świadczą o tym, że przekład poematu *Mojżesz* został ukończony a tłumacz z niecierpliwością oczekiwał na jego publikację i przystąpił jednocześnie do pracy translatorskiej nad kolejnymi utworami Franki: wierszem *Kamieniarze* oraz bajką *Łys Mykyta*. W liście z 16 kwietnia 1914 roku Kobryn powiadomił Frankę o publikacji przekładu poematu *Mojżesz* i przesłał informację o bezpłatnym przekazaniu Francie tysiąca egzemplarzy w celu ich sprzedaży. Zrealizowany przekład został zatytułowany *Iwan Franko. Mojżesz. Tłumaczył z ukraińskiego przy współudziale autora Włodzimierz Kobryn* (1914). Bezpośrednio po stronie tytułowej Kobryn zamieścił dedykację następującej treści:



Wielmożnemu panu  
Drowi Iwanowi FRANKOWI  
w czterdziestolennią Rocznicę  
jego działalności literackiej  
pracę tę poświęca  
Тлумац<sup>2</sup> [Якимович].

Książka ukazała się nakładem lwowskiej „Drukarni Powszechnej”.

Mimo że przekład był autoryzowany, bo Franko czytał rękopisy, wnosił poprawki oraz napisał przedmowę do tłumaczenia, to z efektów pracy Kobryna nie do końca był zadowolony, ponieważ tłumacz zignorował część poprawek redaktorskich zaproponowanych przez autora. W przedmowie do polskiego wydania owego przekładu Franko zamieścił przesłanie do czytelników, w którym konstatawał, że oddając w ręce polskiej społeczności poemat, w tłumaczeniu Ukraińca Włodzimierza Kobryna, odczuwa potrzebę podziękowania mu za staranne wykonanie przekładu, jak i za mniej staranne uwzględnianie tych wielu poprawek, które podczas porównywania przekładu z oryginałem uważał za słuszne wprowadzić i wyraża nadzieję, że społeczność polska potraktuje ten utwór jako dowód na to, że Polacy przynajmniej na niwie literatury i nauki mogą liczyć nie tylko na klótnie i niechęć ze strony Ukraińców [Теплий 2014, 77]. W ostatnim liście (z 25 kwietnia 1914 roku) Kobryn informował o wynikach rozpowszechnienia książki oraz wyraził swoje niezadowolenie z powodu słabego rozreklamowania przetłumaczonego *Mojżesza*. „Jakoś nijak wygląda, że „Dilo” dotąd ani słowem nie wspomniało o tym, że już książeczka wyszła, czy może czeka, aby któraś polska gazeta zawstydydziła patriotów. Już prosiłem Twerdochliba, żeby w jakimś czasopiśmie zareklamował książeczkę, bo bez tego mało kto będzie wiedział, że już wyszła – zalił się Kobryn” [por. Теплий 2014, 77].

Najnowsza wersja tłumaczenia *Prologu* z poematu *Mojżesz* pojawiła się w 1977 roku i była autorstwa Włodzimierza Słobodnika. W roku 1992 czasopismo „Trakt” w nrze 3 zamieściło wiersz *Mojżesz* w przekładzie Jerzego Litwiniuka z notą tłumacza: *Dlaczego podjąłem się przełożyć „Mojżesza” Iwana Franki?* W roku 1993 nakładem warszawskich wydawnictw Burchard Edition i Tyrsa ukazało się pełne tłumaczenie poematu *Mojżesz* tegoż tłumacza.

W 1911 roku, wspomniany przez nas wcześniej, Twerdochlib dokonał także przekładu wiersza Franki *Kamieniarze*, który został zamieszczony w 20-tomowym lwowskim tygodniku „Życie” (20, s. 304). Tę wersję tłumaczenia Franko uznał za nieudaną próbę translatorską, czemu dał wyraz w publikacji *Deszczo pro sztuku perekładannia* (Дещо про штуку перекладання) upowszechnionej w dwóch numerach czasopisma „Nauczyciel (Учитель)” (13-14, s. 206-209; 15-16, s. 233-239), która później zamieszczona została w odrębnym wydaniu pod nazwą *Kamieniarze. Ukraiński tekst i przekład*

<sup>2</sup> Zachowano pisownię oryginału.

*polski. Coś o sztuce tłumaczenia.* Franko analizując polski przekład Twerdochliba, zwraca uwagę, iż tłumacz nie zdołał zachować wierności wersyfikacji oryginału. Franko wyraził powszechnie przyjęty pogląd, że z języków pokrewnych tłumaczenie nie jest proste i wyjaśnił przyczyny nieprzestrzegania przez Twerdochliba alternacji rymów żeńskich i męskich specyficznych dla języka polskiego. Franko wyjaśnia i dowodzi, że jeżeli chodzi o podobieństwa językowe polsko-ukraińskie, to języki te z punktu widzenia translatorskiego są z jednej strony językami pokrewnymi, z drugiej – zasadniczo odmiennymi. Podstawowa różnica polega na odmienności akcentuacyjnej, z akcentem na przedostatniej sylabie w języku polskim i ruchomym, dynamicznym akcencie ukraińskim. Taka natura akcentu polskiego powoduje brak oboczności rymów męskich i żeńskich w poezji polskiej [por. Зорівчак]. W swoim artykule Alla Paśławska [Паславська 2014] dodaje jeszcze: „ustosunkowując się do powyższego przekładu na język polski, poeta krytykuje nadużycie pewnych kategorii słów – przymiotników, rzeczowników, czasowników z uszczerbkiem dla zaimków i przysłówków miejsca i czasu. Zdaniem Franki słowa pierwszej kategorii odpowiadają za treść i akcję, a drugiej są jak cieniowanie w malarstwie, które ożywia i uelastycznia obraz” [por. Паславська].

W artykule o polskim przekładzie *Kamieniarza* Franko z bólem pisze o niezadawalającym poziomie przekładoznawstwa na Ukrainie, trzeźwo ocenia obecność dużej liczby tłumaczy wątpliwej jakości, kiedy tłumacz (a raczej „przenosiciel”) nie zauważa oryginału [por. Зорівчак].

Także Kobryn z uwagą śledził translatorskie starania Twerdochliba, by następnie swoimi spostrzeżeniami na temat przekładów podzielić się w korespondencji z Franką. Po opublikowaniu polskojęzycznego przekładu wiersza *Kamieniarze* wyraził niezadowolenie z przekładu Twerdochliba oraz zaproponował wykonanie własnej wersji translacji tego wiersza, o czym pisał do Franki w następujących słowach:

Szanowny Panie Doktorze. Proszę mi wybaczyć, że znowu zajmuję Panu chwilę wolnego czasu, ale odczuwam konieczną potrzebę bodaj w części naprawienia moralnej szkody, jaką wyrządził Panu Twerdochlib swoimi przekładami Pańskich wierszy, w wydaniu *Antologia ukraińskich poetów*, o której wspominał Pan podczas naszego spotkania we Lwowie. W tym celu przygotowałem już przekład *Kamieniarzy* na język polski i załączam jeden egzemplarz do Pańskiej łaskawej aprobaty. Tłumaczenie *Kamieniarzy* nie jest proste, dlatego sam nie mam odwagi stawić czoła Twerdochlibowi [por. Теплий 2014, 76].

W *Antologii ukraińskich poetów*, która ukazała się we Lwowie (1911) nakładem księgarni „Zukerkandla” w tłumaczeniu Twerdochliba i wstępem Władysława Orkana zamieszczonych zostało 10 utworów Franki, takich jak: *Kamieniarze*, *Przypowieść o cierniowym krzewie* (z poematu *Mojżesz*), *Z księgi kaaf* (I, II), *Na ludową nutę*, *Ona umarła* (z cyklu *Zwiędłe liście*), *Oldze*, *Z księgi „Smutne pieśni”* (sonet XI, XIV), *Z „więziennych” sonetów*. Ówczesne głosy prasy i krytyki literackiej podkreślały, że dla czytelnika polskiego *Anto-*

logia jawi się jako cenny i ciekawy dokument literacki oraz poznawcza lektura ukraińskiej poezji „nie jest to więc antologia reprezentatywna ale jakościowa; nie antologia „poetów”, ale poezji ukraińskiej” [Twerdochlib 1911,157].

Twerdochlib dokonał również przekładu na język polski powieści *Na dnie*, która ukazała się nakładem Państwowego Wydawnictwa Ukrainy w 1930 roku.

Po śmierci Franki jego imię na jakiś czas odchodzi w zapomnienie, aktualności nabiera problematyka walki narodowo-wyzwoleńczej, stosunków międzynarodowych oraz twórczość ukraińskiej emigracji. W periodykach okresu międzywojennego pojawiło się niewiele przekładów utworów Franki oraz artykułów poświęconych jego twórczości. Po publikacji pamfletu *Poeta zdrady*, stawiającego w niewłaściwym świetle największego polskiego poetę Adama Mickiewicza, w środowisku polskim pojawiła się negatywna recepcja Franki. W polskich periodykach lat 20.-30. pojawiły się dwa wiersze Franki przetłumaczone na język polski i opublikowane w tygodniku „Biuletyn Polsko-Ukraiński”. W nrze 14 z 1933 roku został zamieszczony wiersz *Ważkie jarzmo twoje* (oryginalny tytuł *Рефлексії*) w tłumaczeniu Romana Hamczykiewicza. W wydaniu „Biuletynu” (47) z roku 1935 odnajdziemy przekład wiersza *Jesienne dumy* Marusa.

W Polsce powojennej wzrost zainteresowania twórczością Franki nastąpił w latach 50. z okazji 100 rocznicy urodzin poety. Aktywne zaznajamianie czytelnika polskiego z twórczością Iwana Franki zaczyna się od 1950 roku wraz z pojawieniem się książki *Murarz i inne opowiadania* w tłumaczeniu Ireny Tuwim-Stawińskiej oraz pierwszego wydania powieści *Zachar Berkut* w przekładzie Zofii i Stanisława Głowiaków, którzy wnieśli duży wkład w historię przekładów utworów Franki na język polski. Drugie wydanie *Zachara Berkuta* pojawiło się w 1974 roku w Wydawnictwie Lubelskim. W 1955 roku nakładem „Czytelnika” wyszły 2 tomy utworów pt. *I. Franko Utwory wybrane* w przekładzie Głowiaków, w których umieszczono 28 noweli i 3 powieści w układzie chronologicznym. Tom I zawiera nowelistyczną twórczość Franki, tom II mieści w sobie powieść historyczną *Zachar Berkut* oraz 2 powieści obyczajowe: *Dla domowego ogniska* oraz *Filary społeczeństwa*. Opowiadania *Świńska konstytucja* oraz *Historia kozucha* pojawiły się na polskim rynku wydawniczym 1955 roku. Opowiadanie *Świńska konstytucja* zostało zamieszczone także w czasopiśmie „Radziecka Ukraina” z 1956 roku, z kolei opowiadanie *Dobry zarobek* drukowane było w roku 1956 na łamach czasopisma *Warmia i Mazury* (10). Rok później polskiego wydania doczekała się nowela *Murarz* (1956). Nakładem Wydawnictwa Lubelskiego w 1978 roku ukazał się zbiór *Opowiadania*, który zawierał 16 opowiadań w tłumaczeniu Głowiaków.

Na łamach czasopisma „Świerszczyk” (39) z 1988 roku pojawił się w języku polskim wiersz Franki *Kotka* w translacji Hanny Zielińskiej.

W czasopiśmie „Fraza” (3-4) z 1993 roku czytelnik miał możliwość przeczytać polskojęzyczną wersję wiersza *Do Józji Dzwonkowskiej* w tłumaczeniu Jarosława Jarosza. Józja Dzwonkowska była niespełnioną stanisławowską

miłością Iwana Franki, którą nazywał hardą księżniczką z powodu odrzucenia oświadczeń zakochanego poety.

Czasopismo „Dziennik Kijowski” (4) z 1992 roku zamieściło fragmenty przekładu poematu *Jan Wyszeński* pt. *Iwan Franko po polsku* (nieznane dotąd tłumaczenie poematu Iwana Franki *Jan Wyszeński*). Autorem tłumaczenia był syn Franki, Piotr, który dokonał translacji utworu z fragmentu utworu opublikowanego z rękopisu.

Iwan Franko tworzył także dla dzieci, był bajkopisarzem, napisał około 50 bajek, a 20 z nich weszło do tomiku *Kiedy zwierzęta umiały mówić*. Bajki pojawiły się w twórczości Franki dopiero w okresie świadomego ojcostwa. Pisane początkowo dla własnych dzieci stały się skarbem dla całej ówczesnej diatwy galicyjskiej. Tworzył dla dzieci w każdym wieku – i najmłodszych, i dla młodzieży, tworzył nie sporadycznie, a poważnie i świadomie, dążąc do szlachetnego celu, by za pomocą poetyckiego słowa kształcić najlepsze ludzkie cechy u młodych czytelników [por. Orap]. W 1990 roku kijowskie Wydawnictwo Literatury Dziecięcej „Wesółka” wypuściło polskojęzyczną wersję przekładu bajek Franki *Kiedy zwierzęta umiały mówić. Bajki o zwierzętach* zrealizowaną przez Mikołaja Durkiewicza.

W 1977 roku polski rynek wydawniczy zaproponował czytelnikowi wybór poezji ukraińskiej pt. *Antologia poezji ukraińskiej* Floriana Nieuważnego i Jerzego Pleśniarowicza, w której umieszczono 20 wierszy Franki w przekładzie Andrzeja Jaworskiego, Leona Pasternaka, Włodzimierza Słobodnika, Aleksandra Baumgardtena oraz Sydora Twerdochliba. Rok później czasopismo „Kultura” opublikowało niezbyt pochlebną recenzję pióra Józefa Łobodowskiego pod znamienym tytułem *Tragiczna antologia*. Recenzent krytycznie odniósł się do wyboru zamieszczonych w zbiorze autorów oraz jakości zaproponowanych wariantów tłumaczeń uzasadniając „Napisałem powyżej, że poetów jest i „za dużo” i „za mało”. Za dużo, gdyż dwa ostatnie rozdziały roją się od socrealistycznych grafomanów; za mało, gdyż nie ma poetów przebywających i tworzących na emigracji, a skazanych na banicję ze względów politycznych. W ten sposób obraz poezji ukraińskiej XX-go wieku wypadł najzupełniej fałszywie” [Łobodowski]. Łobodowski rozczarowany poziomem niektórych przekładów bezwzględnie wyliczył podstawowe grzechy kiepskiego tłumacza, wytykając niektórym z nich zaniedbania w wersyfikacji i melodyjności rymów, brak poprawności stylistycznej i erudycji językowej, by ostatecznie konstatować „Zdarzają się przekłady dobre, nawet bardzo dobre, ale przeważa partacka amatorszczyzna” [Łobodowski].

Pod lupą recenzenta znalazł się jeden z wierszy Franki traktujący o niedoli kobiecej pt. *Gdzież to nie lały się łzy wasze...?* w przekładzie Włodzimierza Słobodnika, któremu Łobodowski zarzucił „absolutną nieporadność techniczną”.

W 2004 roku kolejny tomik poezji Franki rozpowszechniło drukiem lwowskie wydawnictwo „Kameniar”. Były to poezje z cyklu *Zwiędłe liście*, które uka-

zały się w wersji trójjęzycznej: ukraińskiej, polskiej w tłumaczeniu Agnieszki Angielskiej oraz rosyjskiej w przekładach Anny Achmatowej.

W 2008 roku nakładem *Wrocławskiego Wydawnictwa Ossolineum* ukazał się *Wybór poezji* Iwana Franki w opracowaniu Floriana Nieuważnego. Była to pierwsza tak obszerna prezentacja twórczości Franki na polskim rynku wydawniczym. Wcześniej tłumaczenia poezji Franki publikowane były rzadko i sięgano najczęściej po tzw. lirykę zaangażowaną, w której poeta poruszał problematykę ruchów chłopskich, zniesienia pańszczyzny oraz ruchu rewolucyjnego.

W tomiku *Wybór poezji* zamieszczono, obok bogatego materiału bibliograficznego połączonego z analizą jego twórczości, wybór wierszy wcześniej tłumaczonych na język polski oraz opublikowanych w języku polskim po raz pierwszy z zachowaniem układu chronologicznego. W wydanym przez Ossolineum tomie znalazły się także niepublikowane dotąd wiersze Franki napisane po polsku. W sumie zebrano 158 utworów, a na liczbę tę składają się wiersze, poematy i dramaty. Obok sonetów, dramatów lirycznych, obrazków galicyjskich i słynnego poematu *Mojżesz* są też ukraińskie pieśni ludowe w przekładzie Franki. Poeta wybrał pełne żalu utwory – skargi nieszczęśliwych kobiet: *Mąż bije żonę*, *Mąż pijanica*, *Mąż zabija żonę*.

W 2012 roku w 10 rocznicę śmierci poety i tłumacza Piotra Kuprysia wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Oddział w Lublinie – Towarzystwo Ukraińskie opublikowało tomik poetów ukraińskich pt. *Poezje i przekłady* w tłumaczeniu Kuprysia, w którym znalazły się także wiersze Franki.

W niniejszym przeglądzie polskojęzycznych przekładów literackiej twórczości Iwana Franki zwróciliśmy uwagę na rolę samego poety w procesie popularyzowania własnych autotłumaczeń oraz systematyczne i powolne zapoznawanie czytelnika polskiego z twórczością Franki realizowane przez ówczesnych i późniejszych tłumaczy. Niemniej istotny był wkład Franki w rozwój teorii przekładu na Ukrainie przez wypracowanie systemu poglądów, które stanowiły jej podwaliny. Według Franki przekład miał pełnić przede wszystkim funkcję estetyczną i edukacyjną. Nie powinien być objętościowo ani krótszy, ani dłuższy od oryginału, a tłumacz jedynie dla zachowania idei i ducha pierwodruku mógł odstąpić od jego formy oryginalnej. Franko nie pochwałał dosłownego przekładu, jak również nieuzasadnionego rozszerzania tekstu przekładu oraz różnych form dodawania „falszywych wersji”. Jednak, jak podkreśla Paśławska: „w autoprzekładzie artysta [Franko] nie odczuwa tej zależności od oryginału i odpowiedzialności za jego adekwatność. Nazbyt wielką jest pokusa, aby coś poprawić, ulepszyć, bo oba teksty – i oryginał, i przekład stanowią własność tego samego autora” [Por. Паєлавська 2014].

Frankoznawcy podkreślają, że Iwan Franko jako tłumacz opracowany jest niedostatecznie, a jego przekładoznawcza twórczość ciągle jeszcze czeka na swoich badaczy. Pozostaje mieć nadzieję, że literacka twórczość tytana pracy,

„akademii w jednej osobie” i Europejczyka w najszerszym tego słowa znaczeniu wzbudzi zainteresowanie młodych tłumaczy literatury ukraińskiej w Polsce.

Obecnie na polskim rynku wydawniczym dominuje współczesna literatura ukraińska, popularność zdobywają młodzi twórcy debiutujący w latach 90., w niepodległej Ukrainie. W artykule Łukasza Saturczaka czytamy, że obecnie „drukują się przede wszystkim autorów doskonale wpisujących się w powszechny dyskurs o Ukrainie. Często są to stypendyści polskich programów, tłumacze naszej literatury, kontakt z nimi jest łatwiejszy niż z pisarzami apolitycznymi, zamkniętymi w swoim języku” [Saturczak 2012].

### Bibliografia

- Ciwkacz Olga. 2009. *Twórczość Juliusza Słowackiego w ukraińskich czasopiśmie i drukach zwartych końca XIX i początku XX wieku (1876-1910)*. „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Librorum” 15: 49-57.
- Kozak Stefan. 2007. *Iwan Franko po polsku*. W: *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze 23-24. Spotkania polsko-ukraińskie*. Uniwersytet Warszawski – Iwanowi France. Studia Ucrainica. Red. Kozak S., Sobol W., Nazaruk B. Warszawa: Katedra Ukrainistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Polskie Towarzystwo Ukrainoznawcze, Towarzystwo Naukowe im. Szewczenki.
- Franko Iwan. Utwory wybrane*. T. 2. 1955. Red. Jakóbiec M. Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza Czytelnik.
- Iwan Franko. O literaturze polskiej*. 1979. Red. Kuplowski M. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Kuplowski Mikołaj. 1989. *Iwan Franko a literatura polska*. W: *Іван Франко і світова культура: Матеріали міжнародного симпозиуму ЮНЕСКО*. Київ. Кн. 1: 111.
- Saturczak Łukasz. 2012. *Niczego o nas nie ma w konstytucji*. W: <http://www.dwutygodnik.com/artykul/3621-ukraina-2012-niczego-o-nas-nie-ma-w-konstytucji.html> [Dostęp 2 IV 2014].
- Twerdochlib Sydir. 1911. *Antologia współczesnych poetów ukraińskich*. Lwów: Wydawnictwo Zukerkandel.
- Біленька-Свистович Олександра, Мацюк Зоряна, Станкевич Ніна. 2010. *Ліричні перлини Івана Франка у сприйнятті російських та польських читачів*. „Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Франкознавство”. Вип. 51: 154-165.
- Галик Володимир. *Цікаві й малознані факти із життя дрогобицького адвоката Володимира Кобрини та його співпраці з Іваном Франком*. W: <http://maydan.drohobych.net/?p=18680> [Dostęp 10 VI 2016].
- Зорівчак Роксолана. *Іван Франко як перекладач і перекладознавець*. W: [http://old.lnu.edu.ua/lessons/files/franko\\_pereklad.pdf](http://old.lnu.edu.ua/lessons/files/franko_pereklad.pdf) [Dostęp 24 IX 2016].
- Зорівчак Роксолана. *Український художній і науковий переклад у політико-культурологічній концепції Івана Франка*. W: <http://www.anvsu.org.ua/index.files/Articles/FrankoAcademy.htm> [Dostęp 10 VI 2016].
- Мельник Ярослав. *Поет зради Івана Франка. Голоси польської преси: pro i contra*. W: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/paradygma/237-242-mja.pdf> [Dostęp 5 VI 2016].
- Огар Емілія. *Іван Франко – теоретик і практик в царині дитячої літератури*. W: [http://institutes.lnu.edu.ua/franko/wp-content/uploads/sites/7/ivan-franko-zbirnyk-2010-t02/118Emiliya\\_Ehar.pdf](http://institutes.lnu.edu.ua/franko/wp-content/uploads/sites/7/ivan-franko-zbirnyk-2010-t02/118Emiliya_Ehar.pdf) [Dostęp 15 IX 2016].

- Паславська Алла. 2014. *Про sztukę перекладання Івана Франка*. W: [http://lingua.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/12/\\_2014.pdf](http://lingua.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/12/_2014.pdf) [Dostęp 20 XI 2016].
- Теплий Іван. 2006. *Semper tūo I. Франка в англійському та польському перекладах*. „Українське Літературознавство”. Зб. наук. пр. Вип. 68: 208-218.
- Франко І. *Зібрання творів у п'ятидесяти томах*. Т. 15. W: <http://1576.ua/books/2596> [Dostęp 10 VI 2016].
- Теплий Іван. 2013. *Іван Франко як читач і редактор власних перекладів*. „Вісник Львівського університету. Серія філологічна” Випуск 58: 262-284.
- Теплий Іван. 2014. *Прижиттєві переклади й автопереклади творів Івана Франка (на матеріалі польської та російської мов)*. „Проблеми слов'язнознавства” Випуск 63: 73-99.
- Тихолоз Богдан. 2005. *Психодрама Івана Франка в дзеркалі рефлексійної поезії: Студії*. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка (“Франкознавча серія”. Вип. 7).
- Якимович Богдан. *Поєма Івана Франка «Мойсей»: де, коли і як народжувався один із найвидатніших творів світової літератури XX ст.* W: [http://www.nbu.gov.ua/old\\_jrn/Soc\\_Gum/Vlca\\_Gum/2011\\_10/15.pdf](http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Vlca_Gum/2011_10/15.pdf) [Dostęp 8 XI 2016].

## Summary

### LITERARY WORKS OF IVAN FRANKO IN POLISH TRANSLATIONS

The figure of Ivan Franko is a unique phenomenon in Ukrainian literature and culture due to the diversity of his interests, erudition and rich literary, academic and journalistic legacy. His impressive output comprises six thousand publications, including poetry (ten volumes published in the years 1876-1914), prose (nine novels and more than one hundred prosaic forms: short stories, novellas and fables), drama, philosophical and folklore writings as well as critical works concerning literature and history. This vast bibliography encompasses over one thousand texts in Polish (ten poems and forty prosaic texts).

The present paper constitutes a review and analysis of the Polish language translations of Franko's texts, which include self-translations published during his lifetime as well as translations made by other authors.

Kontakt z Autorką:  
zbp58@interia.pl





## SYLWETKI NAUKOWE

**Joanna Orzechowska**

Institut Słowiańszczyzny Wschodniej  
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

### EUGENIUSZ IWANIEC – INICJATOR BADAŃ, ZNAWCA I INTERPRETATOR DZIEJÓW, KULTURY ORAZ MYŚLI RELIGIJNEJ STAROBRZĘDOWCÓW<sup>1</sup>

**Key words:** Eugeniusz Iwaniec, 85th anniversary, culture and writings of Masurian Old Believers, photography exhibitions

W 2016 roku świat nauki świętuje osiemdziesięciopięciolecie profesora Eugeniusza Iwańca. Jubileusz uczczono wydaniem specjalnej książki, poświęconej badaczowi historii i kultury staroobrzędowców – *Oblicza chrześcijaństwa wschodniego* (2016). Tabuła gratulatoria zamieszczona w tomie pokazuje, jak szerokie jest grono naukowców, którzy korzystali z dorobku profesora, kontynuując jego tematykę badawczą.

Z Kolegium Redakcyjnym czasopisma „Acta Neophilologica” związany jest zespół, badający kulturę i piśmiennictwo mazurskich staroobrzędowców, nierzadko publikujący teksty analityczne na łamach niniejszego periodyku (patrz: Orzechowska, Pociechina, Tokarewicz). Nie mogliśmy więc w rubryce *Sylwetki naukowe* nie odnotować tak ważnego dla Kolegium Redakcyjnego jubileuszu.

Eugeniusz Iwaniec w swoim życiu miał kilka pasji, które ukształtowały osobowość uczonego i pomogły w realizacji jego planów badawczych.

Jedną z pasji młodego Eugeniusza był sport. Jeszcze jako uczeń XI Liceum Ogólnokształcącego rozpoczął treningi w sekcji boksu Łódzkiego Klubu Sportowego. Trenował również szermierkę, ale prawdziwe sukcesy osiągał w lekkoatletyce. Był mistrzem Łodzi w biegu na 400 metrów przez płotki [Adamczewska 2016, 208]. Jak wspominają współpracownicy, Eugeniusz Iwaniec podkreślał,

---

<sup>1</sup> Ze wspomnień: [Grzybowski 2016, 214-215].

że właśnie trening lekkoatletyczny przygotował go fizycznie do przemierzania dziesiątków kilometrów w różnych warunkach pogodowych i eksploracji wsi starobrzędowych na Mazurach i Suwalszczyźnie [Bachliński 2016, 212].

Wielką pasją Eugeniusza Iwańca było fotografowanie. Jako dziecko miał okazję zetknąć się z profesją fotografa jeszcze w mieście rodzinnym, Kosowie Poleskim, w którym jego wuj miał pracownię fotograficzną. Po wyjeździe do Szczecina, w 1945 roku E. Iwaniec rozpoczął praktykę zawodową u zaprzyjaźnionego fotografa. Po przenosinach do Łodzi w 1946 roku i poszukiwaniu odpowiedniej ścieżki edukacyjnej, jego wybór padł na Gimnazjum Fotograficzne, w którym rozpoczął naukę. Po skończeniu szkoły E. Iwaniec podjął pracę w Łódzkim Laboratorium Prześroczy. Swoje umiejętności próbował rozwijać w Państwowej Wyższej Szkole Filmowej w Łodzi. Przystąpił do egzaminów wstępnych na Wydział Operatorski, ale nie został przyjęty [Snarski 2016, 16]. Fotografiami pasjonuje się w trakcie i po skończeniu studiów filologicznych. Pracując w liceum, w latach 1955-1962, oprócz obowiązków nauczyciela języka rosyjskiego i wychowawcy, podejmuje się prowadzenia dla młodzieży kółka fotograficznego [Snarski 2016, 15-17]. W kronikach liceum do dziś znajdują się zdjęcia, zrobione przez członków koła oraz ich portrety [Adamczewska 2016, 208]. W roku 1962 E. Iwaniec otrzymuje od Pantalejmona Jurjewa z Rosyjskiego Towarzystwa Kulturalno-Oświatowego propozycję przygotowania fotoreportażu z Suwalszczyzny. Fotografie o tematyce starobrzędowej zostają opublikowane w piśmie „Russkij głos” [Snarski 2016, 17].

Ekspedycje naukowe, które organizuje i w których sam uczestniczy E. Iwaniec od lat sześćdziesiątych zaowocowały bogatą dokumentacją fotograficzną. Ten obszerny zbiór wymaga dzisiaj uporządkowania i opublikowania. Półtora tysiąca klatek negatywów, dokumentujących życie wspólnot starobrzędowych z Suwalszczyzny i Mazur, pozyskało Muzeum Okręgowe w Suwałkach [Snarski 2016, 25]. W 2010 roku Muzeum urządziło wystawę pod tytułem *Starowierski świat*, na której zaprezentowano fotografie autorstwa profesora Iwańca. Wystawa doczekała się kolejnych odsłon w Muzeum w Olsztynie (2011) oraz na Litwie (2012).

W swoim życiu zawodowym profesor Iwaniec zajmował się przede wszystkim nauczaniem języka rosyjskiego. W 1951 roku, po zdaniu matury, rozpoczął studia na Uniwersytecie Łódzkim na kierunku filologia rosyjska. W roku 1955 obronił pracę magisterską *Literatura Rusi Kijowskiej jako źródła do stosunków rusko-polskich*, napisaną pod kierunkiem profesora Edwarda Rzeszowskiego. Po studiach rozpoczął pracę jako nauczyciel języka rosyjskiego w XIV Liceum Koedukacyjnym TPD w Łodzi (późniejsze XXIV Liceum Ogólnokształcące) [Snarski 2016, 16-17].

W 1962 roku E. Iwaniec związał się ze Studium Języków Obcych Uniwersytetu Łódzkiego. Kierownik Studium – Wojciech Bachliński – charakteryzuje profesora Iwańca jako najwyrazistszego i najdoskonalej wykształconego wykładowcę SJO w całej jego ponad sześćdziesięcioletniej historii [Bachliński

2016, 211]. Jako lektor języka rosyjskiego był związany przede wszystkim z Wydziałem Prawa i Administracji. Sposobność tę profesor Iwaniec wykorzystał do pogłębienia wiedzy prawniczej i zdobycia uprawnień tłumacza przysięgłego z języka rosyjskiego (w 1992 roku). Współpracownicy i studenci podkreślają do dziś jego kompetencje i rzetelność zarówno na sali wykładowej, jak i sądowniczej [Bachliński 2016, 212].

Na Uniwersytecie Łódzkim E. Iwaniec pracował do 1998 roku. W latach siedemdziesiątych (1972-1976), po obronieniu doktoratu, przeszedł do Instytutu Filologii Rosyjskiej Uniwersytetu Łódzkiego. Prowadził wykłady z literatury staroruskiej, zapoznawał studentów z kulturą staroobrzędową. Pełnił wówczas również funkcję administracyjną – zastępcy dyrektora Instytutu [Snarski 2016, 18-19].

Życie naukowe profesora Iwańca to przede wszystkim historyczna i kulturowa eksploracja wspólnot staroobrzędowych w Polsce. Zainteresowanie ruchem staroobrzędowym rozpoczęło się od wyjazdu na Suwalszczyznę w 1962 roku i publikacji fotoreportażu o życiu wspólnoty w „Russkim Gołosie”. Gdy E. Iwaniec otworzył przewód doktorski, nastąpiła intensyfikacja badań terenowych na Suwalszczyźnie i Mazurach. W zbiorach naukowych badacza znalazły się fotografie, taśmy magnetofonowe z nagraniami rozmów, modlitw, śpiewów, rękopisy i starodruki. E. Iwaniec prowadził korespondencję z przedstawicielami nauki, kultury i sztuki, wywodzącymi się ze środowiska staroobrzędowego. Nawiazywał przyjaźnie z członkami wspólnot. Materiał empiryczny wykorzystał w pracy doktorskiej, obronionej w 1970 roku, a opublikowanej w 1977 [Iwaniec 1977]. Swoją wiedzę E. Iwaniec dzielił się ze studentami, organizując w 1976 roku studencki obóz naukowy w Gałkowie. Sam nadal aktywnie uczestniczył w wyjazdach badawczych na Suwalszczyznę i Mazury. Tym razem jego uwaga naukowa skupiała się na piskiej drukarni staroobrzędowej i osobie jej pracownika, a następnie właściciela – Konstantego Gołubowa. Powstała druga fundamentalna praca profesora [Iwaniec 2001], poprzedzona latami eksploracji i badań.

E. Iwańcowi nie był obojętny los staroobrzędowców zamieszkujących Suwalszczyznę i Mazury. Od lat widział potrzebę funkcjonowania ogólnopolskiego organu zarządzającego wspólnotą i dlatego zaangażował się w jego powołanie. To z jego inicjatywy powstała Naczelna Rada Staroobrzędowców [Snarski 2016, 22-23]. Jego doświadczenia w pracy z konfesją staroobrzędową zostały wykorzystane przez Wojewodę Łódzkiego, który powołał E. Iwańca na doradcę do spraw mniejszości narodowych i religijnych (czerwiec 2000 – październik 2001).

W nowym tysiącleciu w pracy naukowej E. Iwańca pojawił się inny temat badawczy – Tadeusz Kościuszko. Profesor Iwaniec prowadzi działania popularyzatorskie, związane z miejscem urodzenia Kościuszki – Mereczowszczyzną i Kosowem Poleskim [Krześniak 2016, 216-218].

Liczne publikacje, udział w konferencjach i kongresach, organizacja wystaw fotograficznych, wykłady, konsultacje, uczestnictwo w uroczystościach

jubileuszowych jako gość honorowy – to tylko niektóre aspekty działania naukowego i popularyzatorskiego profesora Iwańca [Snarski 2016, 23-25]. Za swoją działalność naukową, dydaktyczną i organizacyjną ten wybitny naukowiec został odznaczony wieloma medalami resortowymi i państwowymi [Bachliński 2016, 213].

W imieniu Kolegium Redakcyjnego czasopisma „Acta Neophilologica” i całego zespołu badawczego, kontynuującego dzieło profesora, życzę Eugeniuszowi Iwańcowi dalszych naukowych osiągnięć, inspirowania innych i zadowolenia z życia!

*dr hab. Joanna Orzechowska*  
Redaktor Naczelna „Acta Neophilologica”

### Bibliografia

- Adamczewska Genowefa. 2016. *Najważniejsze – zaufanie*. W: *Oblicza chrześcijaństwa wschodniego. Księga pamiątkowa Profesora Eugeniusza Iwańca w osiemdziesięciolecie urodzin*. Red. Pastuszewski S., Snarski K. Bydgoszcz: Instytut Wydawniczy „ŚWIADECTWO”: 207-210.
- Bachliński Wojciech. 2016. *Osiągnięcia i pasje profesora*. W: *Oblicza chrześcijaństwa wschodniego. Księga pamiątkowa Profesora Eugeniusza Iwańca w osiemdziesięciolecie urodzin*. Red. Pastuszewski S., Snarski K. Bydgoszcz: Instytut Wydawniczy „ŚWIADECTWO”: 211-213.
- Grzybowski Stefan. 2016. *O Eugeniuszu Iwańcu*. W: *Oblicza chrześcijaństwa wschodniego. Księga pamiątkowa Profesora Eugeniusza Iwańca w osiemdziesięciolecie urodzin*. Red. Pastuszewski S., Snarski K. Bydgoszcz: Instytut Wydawniczy „ŚWIADECTWO”: 214-215.
- Iwaniec Eugeniusz. 1977. *Z dziejów staroobrzędowców na ziemiach polskich XVII-XX w.* Białystok.
- Iwaniec Eugeniusz 2001. *Droga Konstantyna Gołubowa od starowierstwa do prawosławia. Karty z dziejów duchowości rosyjskiej w drugiej połowie XIX wieku*. Białystok.
- Krześniak Leszek Marek. 2016. *Polska Fundacja Kościuszkowska dziękuje...* W: *Oblicza chrześcijaństwa wschodniego. Księga pamiątkowa Profesora Eugeniusza Iwańca w osiemdziesięciolecie urodzin*. Red. Pastuszewski S., Snarski K. Bydgoszcz: Instytut Wydawniczy „ŚWIADECTWO”: 216-217.
- Oblicza chrześcijaństwa wschodniego. Księga pamiątkowa Profesora Eugeniusza Iwańca w osiemdziesięciolecie urodzin*. 2016. Red. Pastuszewski S., Snarski K. Bydgoszcz: Instytut Wydawniczy „ŚWIADECTWO”.
- Orzechowska Joanna. 2009. *Орнаментика книг Войновского монастыря. К вопросу о времени и месте издания*. „Acta Neophilologica” XI: 5-20.
- Orzechowska Joanna. 2010. *Экстралингвистические компоненты поминального дискурса (на материале старообрядческого Войновского синодика)*. „Acta Neophilologica” XII: 17-26.
- Orzechowska Joanna. 2011. *Контент-анализ текста Войновского синодика*. „Acta Neophilologica” XIII: 113-134.

- Orzechowska Joanna. 2012. *Функция конфессиональной дифференциации религиозного дискурса старообрядцев (на материале Войновского синодика)*. „Acta Neophilologica” XIV (1): 129-137.
- Orzechowska Joanna. 2013. *Традиции обучения церковнославянскому языку в азбуках из коллекции Войновского монастыря*. „Acta Neophilologica” XV/1: 177-124.
- Pociechina Helena. 2011. *Проблемы исследования памятников старообрядческой письменности*. „Acta Neophilologica” XIII: 135-143.
- Pociechina Helena, Wiśniewska Natalia. 2013. *Содержание таинства покаяния в свете современного права (по материалам старообрядческой рукописи)*. „Acta Neophilologica” XV (1): 325-333.
- Snarski Krzysztof. 2016. *Eugeniusz Iwaniec – badacz historii i kultury duchowej i materialnej staroobrzędowców*, W: *Oblicza chrześcijaństwa wschodniego. Księga pamiątkowa Profesora Eugeniusza Iwańca w osiemdziesięciopięciolecie urodzin*. Red. Pastuszewski S., Snarski K. Bydgoszcz: Instytut Wydawniczy „ŚWIADECTWO”: 15-26.
- Токаревиц Анна. 2013. *Некоторые особенности языковой личности старообрядца*, „Acta Neophilologica” XV (1): 217-226.

### Summary

#### EUGENIUSZ IWANIEC – AN INITIATOR OF RESEARCH, EXPERT AND INTERPRETER OF HISTORY, CULTURE AND RELIGIOUS THOUGHT OF OLD BELIEVERS

In 2016 Professor Eugeniusz Iwaniec is celebrating his 85th birthday. The article presents main stages in his professional academic career, as well as popularising and organisational activities. Thanks to numerous publications, conference presentations, lectures, organising photographic exhibitions and providing advice to other academics Eugeniusz Iwaniec is known in the Polish academic world as a renowned expert on history and culture of the Old Believers in Poland. His scientific, teaching and organisational work has been distinguished with many medals from ministers or awarded on behalf of the Polish state.



## **Zasady przygotowania materiałów do druku** *Acta Neophilologica*

W półroczniku drukowane są artykuły naukowe (nigdzie dotąd niepublikowane) w języku angielskim, niemieckim, polskim oraz rosyjskim z zakresu językoznawstwa i glottodydaktyki oraz literaturoznawstwa i przekładoznawstwa.

Autor dostarcza sekretarzowi na adres Redakcji (Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 10-725 Olsztyn, ul. Kurta Obitza 1) artykuł w wersji elektronicznej (CD, DVD) lub drogą elektroniczną na adres: joanna.nawacka@gmail.com.

Artykuł jest zakwalifikowany do druku po uzyskaniu dwóch pozytywnych recenzji.

Układ artykułu:

1. Imię i nazwisko Autora (-ów)
2. Nazwa jednostki naukowej (Instytut/Katedra, Uczelnia)
3. Tytuł artykułu
4. Słowa kluczowe w języku angielskim (maksymalnie 5)
5. Tekst główny
6. Bibliografia
7. Tytuł artykułu i streszczenie w języku angielskim (nie więcej niż 1/3 strony)
8. Adres pocztowy reprezentowanej przez Autora (-ów) jednostki naukowej, adres poczty elektronicznej Autora (-ów)

Objętość artykułów łącznie z tabelami i wykresami nie powinna przekraczać 12 stron maszynopisu formatu A-4.

Preferowany edytor tekstu Word. Czcionka: Times New Roman, wielkość czcionki – 12; odstęp między wierszami – 1,5, marginesy po 25 mm.

W tekście dopuszcza się stosowanie wyróżnień, np. kursywę i pogrubienie tekstu, ale bez podkreślania wyrazów.

Tytuły cytowanych pozycji zwartych i artykułów (w tekście i bibliografii) należy podać kursywą.

Cytaty należy ująć w cudzysłów (bez kursywy), fragmenty opuszczone należy oznaczyć trzema kropkami w nawiasach okrągłych, w takich nawiasach umieszcza się wszystkie odautorskie komentarze. Dopuszczalne są komentarze w formie przypisów dolnych (czcionka 10 pkt., interlinia 1).

W półroczniku stosowany jest jeden rodzaj przypisów; przypisy zamieszczane są w tekście głównym, zgodnie z następującą konwencją:

[nazwisko rok wydania, strony], np. [Bralczyk 2007, 35]

[nazwisko rok wydania, tom, strony], np. [Куприн 1970-73, I, 339]

Autor sporządza jeden wykaz literatury (Bibliografia, Bibliografy, Bibliografie, Библиография) dla całej pracy. Kolejność pozycji bibliograficznych powinna być alfabetyczna, według nazwisk autorów lub tytułów prac zbiorowych.

## Sposoby zapisu bibliografii

### Monografie

Bralczyk Jerzy. 2007. *O języku propagandy i polityki*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.

*Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Pojęcia i problemy wiedzy o kulturze*. 1991. Red. Kłoskowska A. Wrocław: Wiedza o Kulturze.

### Rozdziały w monografiach

Bartmiński Jerzy. 2001. *Język w kontekście kultury*. W: *Współczesny język polski*. Red. Bartmiński J. Lublin: Wydawnictwo UMCS: 13-22.

Redaktorów zbiorów należy oznaczyć przed nazwiskiem skrótem w języku zgodnym z publikacją (Red. Eds. Hrsg. Ред.)

### Artykuły w czasopismach

Korpysz Tomasz. 2010. *Słowniki języka autorów jako typ opracowań leksykograficznych*. „Poradnik Językowy” nr 4: 51-72.

### Publikacje internetowe

Иомдин Борис. 2015. *Семантика понимания: лексикографический портрет глагола по-нимать*. B: <http://www.dialog-21.ru/Archive/2003/Iomdin.pdf> [Доступ 14 IV 2015].

Kawka Maciej. *Trzy edytorstwa czy jedno? O potrzebie kształcenia wydawców książek w Akademii Pedagogicznej*. Kraków. W: <http://www.wsp.krakow.pl/konspekt/konspekt6/kawka1.html> [Dostęp 14 IV 2015].